بسم الله الرحمن الرحیم

مطالعات اجتماعی

(جغرافیا، تاریخ، مدنی)

پایهٔ نهم دورهٔ اوّل متوسطه

این کتاب شامل کتاب درسی و کاربرگه‌های فعّالیت است.

۱۳۹۴

وزارت آموزش و پرورش
سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

برنامه‌ریزی محتوا و نظارت بر تألیف : **دفتر تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطه نظری**
نام کتاب : **مطالعات اجتماعی پایهٔ نهم دورهٔ اوّل متوسطه ـ ۱۳۸**
شورای نظارت بر سازماندهی محتوا و تألیف : **محمدباقر آرام، بهروز انصاری، عباس پرتوی مقدم، علیرضا حیدری، فاطمه خسروی، محمدرضا سنگری، محمدشریف متولّی الموتی، ناهید فلاحیان، محمدمهدی موسی‌خان، منصور ملک‌عباسی، نازیا ملک محمودی، محمود معافی و سوسن نوروزی**
مؤلّفان : **ناهید فلاحیان، عباس پرتوی مقدم**
ویراستار : **افسانه حجتی طباطبایی**
آماده‌سازی و نظارت بر چاپ و توزیع : **ادارهٔ کلّ نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی**
تهران :خیابان ایرانشهرشمالی ـ ساختمان شمارهٔ ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)
تلفن : ۹ـ۸۸۸۳۱۱۶۱، دورنگار : ۸۸۳۰۹۲۶۶، کدپستی : ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹،
وب سایت : www.chap.sch.ir
مدیر امور فنی و چاپ : **لیدا نیک‌روش**
مدیر هنری : **مجید ذاکری یونسی**
طراح گرافیک، صفحه‌آرا : **محمد عباسی**
تصویرگران : **فرهاد جمشیدی، نرگس میکائیلی و مجید غزنوی**
رسام نقشه : **مریم دهقان زاده ، فاطمه رئیسیان فیروزآباد**
عکاسان : **مریم جوادی، محمد عباسی و ابوالفضل بهرامی**
طراح جلد : **مریم کیوان**
حروفچین : **زهرا ایمانی نصر، فاطمه باقری‌مهر**
مصحح : **علی نجمی، سیف‌الله بیک‌محمد دلیوند**
امور آماده سازی خبر : **بهرام پرچمی**
امور فنی‌رایانه‌ای : **حمید ثابت کلاچاهی، احمدرضا امینی**
ناشر : **شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران ـ تهران : کیلومتر ۱۷ جادّهٔ مخصوص کرج ـ خیابان ۶۱ (داروپخش)**
تلفن : ۵ ـ ۴۴۹۸۵۱۶۱، دورنگار : ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی : ۱۳۹ـ۳۷۵۱۵
چاپخانه : **شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران «سهامی خاص»**
سال انتشار و نوبت چاپ : **چاپ اوّل ۱۳۹۴**

حقّ چاپ محفوظ است.

شابک ۹-۲۴۴۵-۰۵-۹۶۴-۹۷۸ ISBN 978-964-05-2445-9

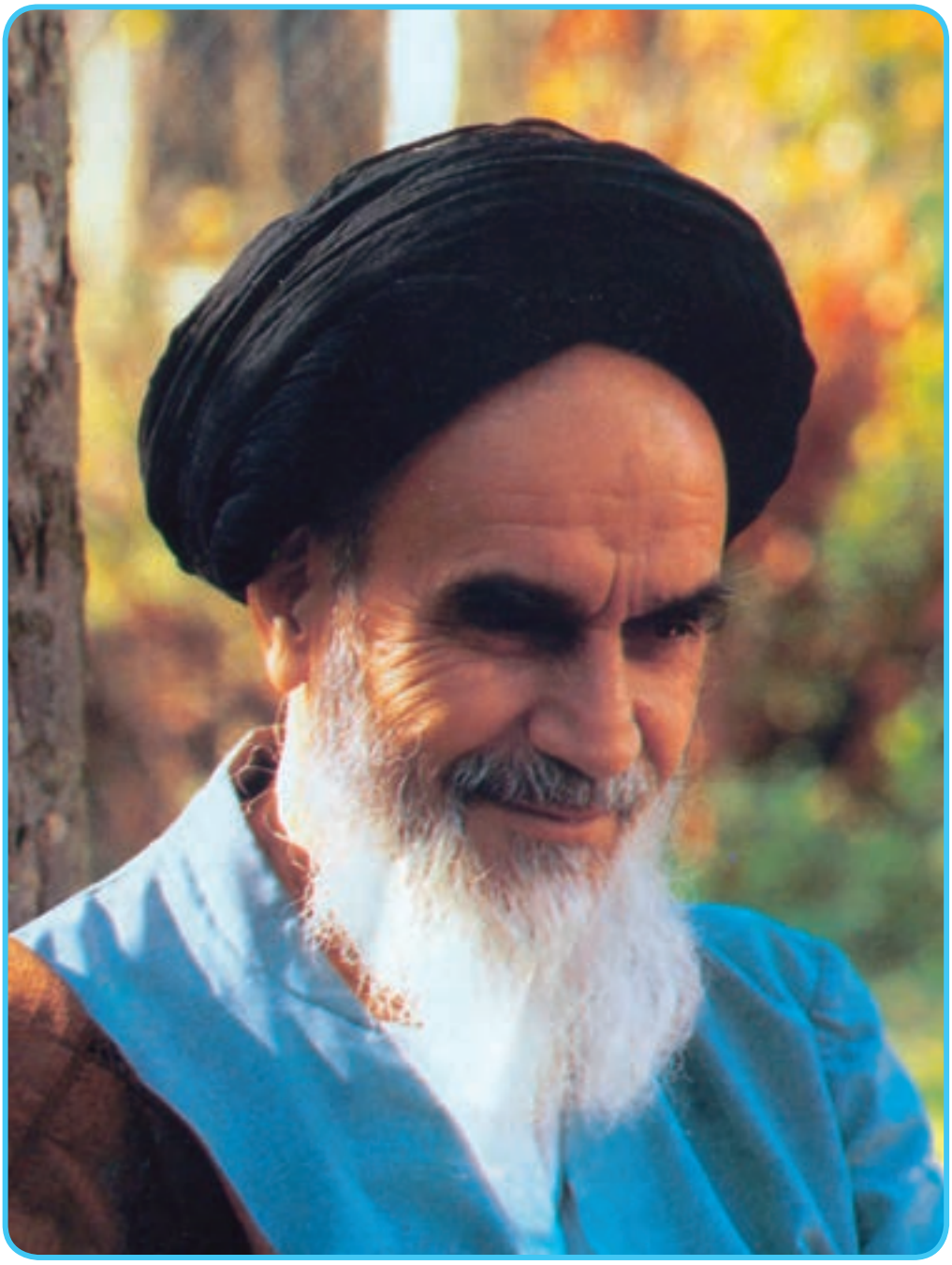

جوان‌ها قدر جوانی‌شان را بدانند و آن را در علم و تقویٰ و سازندگی خودشان صرف کنند که اشخاصی امین و صالح بشوند.

امام خمینی (رحمة‌الله‌علیه)

فهرست

فصل اوّل : سیارهٔ ما، زمین ۱
درس ۱ : گوی آبی زیبا ۲
درس ۲ : حرکات زمین ۹
فصل دوم : سنگ کره، آب کره، هوا کره ۱۵
درس ۳ : چهرهٔ زمین ۱۶
درس ۴ : آب فراوان، هوای پاک ۲۱

فصل پنجم : عصر یکپارچگی و شکوفایی ۵۷
درس ۹ : ایرانی متحد و یکپارچه ۵۸
درس ۱۰ : اوضاع اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی ایران در عصر صفوی ۶۴
فصل ششم : ایران از عهد نادرشاه تا ناصرالدین شاه ۷۱
درس ۱۱ : تلاش برای حفظ استقلال و اتحاد سیاسی و سرزمینی ایران ۷۲
درس ۱۲ : در جست‌وجوی پیشرفت و رهایی از سلطهٔ خارجی ۷۸

فصل نهم : فرهنگ و هویت ۱۱۳
درس ۱۷ : فرهنگ ۱۱۴
درس ۱۸ : هویت ۱۲۰
فصل دهم : خانواده و جامعه ۱۲۷
درس ۱۹ : کارکردهای خانواده ۱۲۸
درس ۲۰ : آرامش در خانواده ۱۳۳

فصل سوم : زیست کره، تنوع شگفت‌انگیز ۲۹
درس ۵ : پراکندگی زیست بوم‌های جهان ۳۰
درس ۶ : زیست بوم‌ها در خطرند ۳۶
فصل چهارم : ساکنان سیارهٔ زمین ۴۳
درس ۷ : جمعیت جهان ۴۴
درس ۸ : جهان نابرابر ۵۰

فصل هفتم : ایران در عصر مشروطه ۸۵
درس ۱۳ : انقلاب مشروطیت؛ موانع و مشکلات ۸۶
درس ۱۴ : ایران در دوران حکومت پهلوی ۹۲
فصل هشتم : سقوط حکومت شاهنشاهی و شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی ۹۹
درس ۱۵ : انقلاب اسلامی ایران ۱۰۰
درس ۱۶ : ایران در دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی ۱۰۷

فصل یازدهم : حکومت و مردم ۱۴۱
درس ۲۱ : نهاد حکومت ۱۴۲
درس ۲۲ : حقوق و تکالیف شهروندی ۱۴۸
فصل دوازدهم : بهره‌وری ۱۵۵
درس ۲۳ : بهره‌وری چیست؟ ۱۵۶
درس ۲۴ : اقتصاد و بهره‌وری ۱۶۲

سخنی با دبیران گرامی

خداوند متعال را سپاس می‌گوییم که به لطف او توانستیم کتاب **مطالعات اجتماعی** پایهٔ نهم دورهٔ اوّل متوسطه را پس از کتاب‌های پایهٔ هفتم و هشتم به شما تقدیم کنیم.

مطالعات اجتماعی یک حوزهٔ مهم یادگیری است که از انسان و تعامل او با محیط‌های گوناگون در زمان‌های مختلف (حال، گذشته و آینده) و جنبه‌های گوناگون این تعامل (سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، محیطی و...) بحث می‌کند. به همین دلیل، این حوزه، مفاهیم رشته‌های متعدد و مختلف چون تاریخ، جغرافیا، مدنی، اقتصاد، حقوق، مردم‌شناسی و نظایر آن را دربر می‌گیرد. **در برنامهٔ جدید در دورهٔ ابتدایی از تلفیق بیشتری در سازماندهی محتوا استفاده می‌شود؛ اما با رسیدن به دورهٔ اوّل متوسطه از درجهٔ تلفیق کاسته شده و با توجه به درجه و نوع تلفیق به‌کار رفته، رشته‌ها هویت خود را از دست نمی‌دهند، بلکه یک حوزهٔ موضوعی غالب بوده و در جاهای مناسب از پیوند با حوزه‌های دیگر و مفاهیم کلیدی مربوطه استفاده می‌شود.**

در برنامهٔ درسی جدید مطالعات اجتماعی، به منظور سازماندهی تلفیقی محتوا، پنج حوزهٔ موضوعی انتخاب شده است:

۱ــ فضا و مکان ۲ــ زمان، تداوم و تغییر ۳ــ فرهنگ و هویت ۴ــ نظام اجتماعی ۵ــ منابع و فعّالیت‌های اقتصادی. **هریک از این حوزه‌ها ناظر به تعدادی از رشته‌های مذکور است.** این کتاب شامل ۱۲ فصل و ۲۴ درس است که در هر فصل، دو یا چند حوزهٔ موضوعی و مفاهیم کلیدی مربوط به آنها با یکدیگر تلفیق شده‌اند.

رویکرد و هدف اصلی برنامه

درس مطالعات اجتماعی با توجه به رویکرد کلی برنامهٔ درسی ملی مبنی بر فطرت‌گرایی توحیدی و اهتمام به شکوفایی آن، سعی می‌کند زمینه‌های تربیت فردی و اجتماعی نوجوانان را فراهم آورد. از این‌روی، هدف غایی این درس تربیت افرادی مؤمن، مسئول، توانمند و آگاه در زندگی فردی و اجتماعی، پایبند به اخلاق و ارزش‌های دینی و علاقه‌مند به ایران و هویت فرهنگی ــ تمدنی آن است. این درس پیوند نزدیکی با مهارت‌های زندگی دارد.

روش‌های آموزش : به همراه این کتاب، راهنمای تدریس معلّم تهیه شده است. به شما توصیه می‌کنیم این راهنما را به دقت مطالعه کنید.

ــ با توجه به رویکرد و هدف اصلی برنامه، و به منظور کاربردی کردن دروس و پیوند آن با زندگی واقعی، لازم است شما معلّمان عزیز، الگوهای تدریس و شیوه‌های ارزشیابی خود را با اهداف این درس منطبق کنید و از شیوه‌های سنتی تأکید بر محفوظات و دانستنی‌ها و تدریس‌های مبتنی بر روش‌های غیرفعّال یا تماماً سخنرانی و روش مرسوم و غلط سؤال و جواب درآوردن‌های کلیشه‌ای از متن درس‌ها بپرهیزید. توجّه کنید که اطلاعات و دانستنی‌های کتاب وسیله است و نه هدف. آنها را به‌عنوان منبعی برای کاوشگری دانش‌آموزان و انجام فعّالیت‌ها قلمداد کنید. این کتاب شامل فعّالیت‌هایی در متن و همچنین کاربرگه‌هایی در پایان کتاب است. این فعّالیت‌ها و کاربرگه‌ها که عمدتاً باید در کلاس و در حین فرایند تدریس (و نه بعد از تدریس) انجام شوند، طوری طراحی شده‌اند که فضای لازم برای پرورش مهارت‌ها و نگرش‌های مختلف را به‌وجود بیاورند. بکوشید تا دانش‌آموزان این فعّالیت‌ها را به‌طور صحیح انجام دهند. چنانچه این فعّالیت‌ها به‌خوبی انجام شوند، اهداف برنامه محقق می‌شود.

ــ به محیط‌های آموزشی و روش‌های یاددهی ــ یادگیری تنوع ببخشید و از بازدید دانش‌آموزان از محیط‌های جغرافیایی، ابنیهٔ تاریخی، موزه‌ها، فرهنگ‌سراها و مؤسسات اجتماعی و نظایر آن غفلت نورزید.

ــ مشارکت خانواده‌ها را جلب کنید و از همراهی آنها در تحقق اهداف تربیتی برنامه و حتی ارزشیابی استفاده کنید.

ــ اگرچه بخش اعظم کتاب به موضوعات ضروری برای همهٔ دانش‌آموزان کشور اختصاص دارد، اما این کتاب تنها کلیاتی را در اختیار شما می‌گذارد. از شما معلّم عزیز انتظار می‌رود در موارد مقتضی، تدریس موضوعات را با شرایط بومی و محلّی منطبق کنید و به نیازهای خاص منطقه خودتان پاسخ دهید.

ــ فعّالیت‌های مربوط به نقشه و نمودار، تنها در محدودهٔ کتاب و کاربرگه‌ها انجام می‌گیرد. دانش‌آموزان را وادار به ترسیم نقشه‌های اضافی یا فعّالیت‌های بیش از این نکنید.

ــ فصول این کتاب باید به ترتیب، تدریس و در هر نوبت تقریباً نیمی از کتاب آموزش داده شود.

شیوهٔ ارزشیابی : با توجه به رویکرد تربیت اجتماعی و مهارت‌های زندگی و هدف والای آماده کردن دانش‌آموزان برای زندگی شایسته، ارزشیابی از این درس به هیچ عنوان نباید احساس سرخوردگی یا شکست در دانش‌آموزان پدید آورد.

ارزشیابی درس مطالعات اجتماعی، به‌صورت جمع ارزشیابی مستمر و ارزشیابی کتبی پایانی در هر نوبت تحصیلی صورت می‌گیرد و در هر نیمسال ۲۰ نمره به ارزشیابی مستمر و ۲۰ نمره به آزمون پایانی اختصاص می‌یابد. توجّه کنید که منظور از ارزشیابی مستمر، آزمون‌های مکرّر نیست. ارزشیابی مستمر، کلیه فعّالیت‌های خارج از کلاس و داخل کلاس نظیر انجام فعّالیت‌های محوله، شرکت در بحث و گفت‌وگو، درست کردن روزنامه دیواری و مدل و ماکت، پرس‌وجو و تحقیق و نوشتن مطلب و گزارش، جمع‌آوری عکس یا نمونه‌ها و... را دربر می‌گیرد. بارم‌بندی مربوط به هریک از فعّالیت‌ها را که متعاقباً اعلام می‌شود رعایت کنید.

به ارزشیابی مستمر بها بدهید. شایسته است به این منظور چک‌لیست‌های ثبت مشاهدات و بررسی فعّالیت‌ها و پوشهٔ کار را فراهم نمایید. فراموش نکنید ارزشیابی باید به منظور اصلاح نواقص آموزش و یادگیری و ایجاد فرصت‌های مناسب‌تر برای یادگیری دانش‌آموزان صورت بگیرد. در ارزشیابی کتبی پایانی، اهداف اصلی درس را درنظر بگیرید.

در پایان هر فصل کتاب، بخش واژه‌ها وجود دارد. این بخش به منظور پرورش مهارت مراجعه دانش‌آموزان به اصطلاحات و تعاریف صورت گرفته است و درج علامت ؟ بر روی آن، به این معنا است که **در ارزشیابی مستمر و کتبی نباید از این تعاریف سؤال طرح شود** و دانش‌آموزان را مجبور به حفظ کردن آنها نکنید.

همچنین علامت ؟ در بخش‌هایی از کتاب مشاهده می‌شود. این علامت به معنای آن است **که اگرچه این بخش‌ها، به منظور تدریس موضوع یا انجام فعّالیتی در کلاس طراحی شده‌اند و در ارزشیابی مستمر مدنظر قرار می‌گیرند، در ارزشیابی‌های کتبی پایانی نباید از آنها سؤالی طرح شود.**

از طرح سؤال از زیرنویس عکس‌ها و از محتوای نقشه‌ها بپرهیزید.

علاوه بر کتاب درسی و راهنمای معلّم، سایر اجزای بستهٔ آموزشی نظیر فیلم، اسلاید، نقشه و... در حال طراحی و تولید می‌باشد که به‌تدریج در اختیار شما قرار خواهد گرفت.

امید است شما معلّمان عزیز با استفاده از روش‌های فعّال، فضایی پرنشاط و دلپذیر در کلاس‌های درس مطالعات اجتماعی پدید آورید.

گروه مطالعات اجتماعی
دفتر تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطه نظری

سیارهٔ ما، زمین

فصل ۱

سیارهٔ زمین، خانهٔ ماست، سیاره‌ای شگفت‌انگیز که بشر تا مدت‌های طولانی دربارهٔ آن و جایگاهش در فضا، دانش چندانی نداشته است.

در چند قرن اخیر دانش و اطلاعات انسان دربارهٔ سیارهٔ زمین به‌طور چشمگیری افزایش یافته است. با پیشرفت فناوری و تولید ماهواره‌ها و سفینه‌های فضایی، تلسکوپ‌های مجهز به رایانه و ده‌ها وسیلهٔ دقیق دیگر، انسان به نکات بسیاری دربارهٔ جایگاه زمین در فضا، ویژگی‌های منظومهٔ خورشیدی (شمسی) و ستارگان و سیاره‌های دیگر پی برده است. او توانسته است مسافت‌های بسیار دور را محاسبه کند، موقعیت دقیق پدیده‌هایی را که روی سیارهٔ زمین قرارگرفته‌اند، تعیین کند و چگونگی حرکت این سیاره به دور خود و خورشید، و نتایج آن را بهتر و دقیق‌تر بررسی و مطالعه کند.

شما با مطالعهٔ این فصل و انجام دادن فعّالیت‌های آن پی می‌برید که :

۱ــ جایگاه زمین در فضا کجاست؟

۲ــ موقعیت مکانی چیست و موقعیت پدیده‌ها را بر روی سیارهٔ زمین، چگونه اندازه می‌گیریم؟

۳ــ حرکت‌های وضعی و انتقالی زمین کدام‌اند، چه ویژگی‌هایی دارند و تأثیرات آنها بر زندگی ما چیست؟

درس ۱

گوی آبی زیبا

«... از پنجرهٔ سفینه، زمین را همانند کرهٔ آبی در زمینه‌ای کاملاً سیاه دیدم؛ سیاهی محض که در زمین قابل مشاهده نیست. قبل از پرواز، تصاویری از زمین در فضا دیده بودم اما تا از فضا به زمین نگاه نکنید، نمی‌توانید تصور کنید که سیارهٔ ما چقدر زیبا، کوچک و ظریف و شکننده است.»

نوشتهٔ بالا، سخنان یک فضانورد مسلمان روسی است که دوبار به فضا سفر کرده و بیش از ۲۰۰ روز در فضا بوده است. زمین از فضا چون یک گوی آبی زیبا به نظر می‌رسد. اما سیاره‌ای که ما روی آن زندگی می‌کنیم و آن را این همه بزرگ و وسیع می‌پنداریم، نقطه‌ای بسیار بسیار کوچک از فضای بی‌کران کیهان (جهان) است.

جایگاه زمین در کیهان

زمین ما بخش کوچکی از منظومهٔ خورشیدی است؛ منظومه‌ای متشکل از یک ستاره به نام خورشید و اجرام آسمانی متعدد که در مدارهای پیرامون آن می‌گردند.

منظومهٔ خورشیدی دارای هشت سیاره است؛ چهار سیارهٔ نزدیک به خورشید، که سطوح سنگی و جامد دارند و به آنها «**سیاره‌های درونی**» می‌گویند. چهار سیارهٔ دورتر که از گازهای مختلف تشکیل شده‌اند و «**سیاره‌های بیرونی**» نامیده می‌شوند.

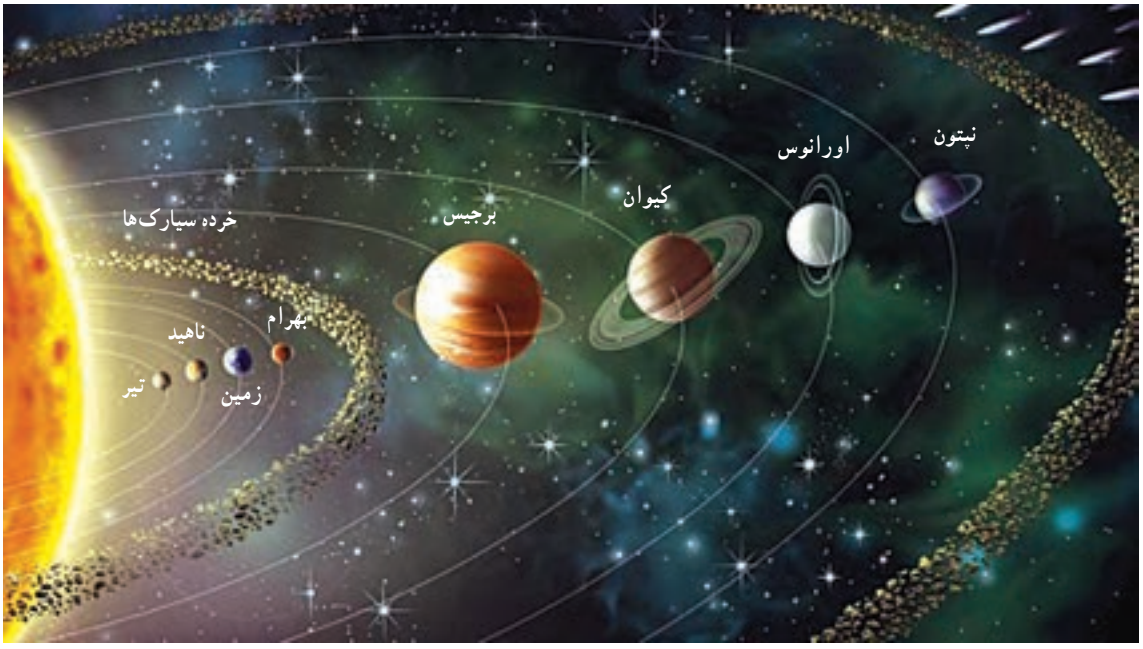

منظرهٔ کرهٔ زمین از فضا،
این عکس را آپولو ۱۷ از زمین گرفته است.

در میان چهار سیارهٔ نزدیک به خورشید، زمین بزرگ‌ترین است. زمین سومین سیارهٔ منظومهٔ خورشیدی است و در فاصلهٔ ۱۵۰ میلیون کیلومتری خورشید قرار دارد. دانشمندان، عمر زمین و منظومهٔ خورشیدی را حدود ۴/۵ میلیارد سال تخمین زده‌اند. آنها بنابر فرضیه‌هایی معتقدند که این منظومه از ابری متشکل از «گازها و غبارهای بین‌ستاره‌ای» پدید آمده است.

چهار سیارهٔ درونی منظومهٔ خورشیدی : تیر، ناهید، زمین، مریخ

برخی از سیاره‌های منظومهٔ خورشیدی، قمرهایی دارند که به دور این سیاره‌ها می‌گردند. سیارهٔ زمین یک قمر به نام «ماه» دارد. در سیاره‌های گازی، تعداد قمرها بیشتر است. برای مثال، سیارهٔ مشتری ۱۶ قمر دارد. منظومهٔ خورشیدی علاوه بر سیاره‌ها و قمرهایشان، اجرام دیگری را شامل می‌شود. شما در کتاب علوم‌تجربی امسال با این اجرام بیشتر آشنا می‌شوید.

خورشید، که در مرکز منظومه قرار دارد، سرچشمهٔ اصلی نور و گرما و انرژی بر روی زمین است. قطر خورشید حدود ۱۰۹ برابر قطر زمین و جرم آن ۳۳ هزار برابر جرم زمین است.

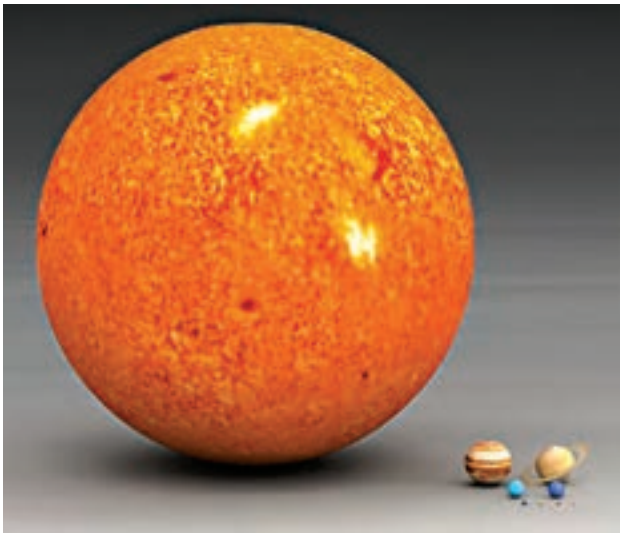

مقایسهٔ اندازهٔ خورشید و سیاره‌های منظومهٔ خورشیدی

ستارهٔ خورشید یکی از میلیون‌ها ستارهٔ «**کهکشان راه شیری**» است. منظومهٔ خورشیدی نقطه‌ای کوچک از این کهکشان بزرگ مارپیچی است. البته کهکشان راه شیری، خود یکی از هزاران کهکشان جهان بی‌کران است.

از شگفتی‌های خلقت، اینکه کهکشان راه شیری بیش از ۲۰۰ میلیارد ستاره دارد و قطر هستهٔ آن ۱۰۰۰۰ سال نوری* است. حدود ۲۵۰ میلیون سال طول می‌کشد تا خورشید با سرعت ۲۲۰ کیلومتر در ثانیه، مرکز این کهکشان را دور بزند.

... لَخَلقُ السَّماواتِ وَ الاَرضِ اَکبرُ مِن خَلقِ‌النّاس وَ لٰکِنَّ اَکثَرَ النّاسِ لایَعلَمونَ

قطعاً آفرینش آسمان‌ها و زمین، بسیار بزرگ‌تر (و شکوهمندتر) از آفرینش مردم است ولی بیشتر مردم این را درک نمی‌کنند.

سورهٔ غافر، آیهٔ ۵۷

فعّالیت

۱ــ زمین و سه سیارهٔ دیگر درونی منظومهٔ خورشیدی (تیر، زهره، بهرام) چه تفاوت‌هایی دارند؟

۲ــ سه تفاوت سیاره‌های درونی و بیرونی منظومهٔ خورشیدی را بیان کنید (**مدار گردش، جنس و ترکیب، قمر**).

۳ــ الف) پرس‌وجو کنید که آیا تاکنون در اکتشافات فضایی، اثری از حیات در نقاط دیگر فضا یافت شده است.

ب) به نظر شما چرا در کاوش‌های فضایی به تحقیق دربارهٔ سیارهٔ مریخ (بهرام) بسیار توجه می‌شود؟

۴ــ الف) با مراجعه به کتاب‌های علوم و نجوم یا پایگاه‌های اینترنتی، چند مورد از شگفتی‌های کهکشان‌ها و اجرام آسمانی، منظومهٔ خورشیدی و سیارهٔ زمین را استخراج کنید و در کلاس بخوانید.

ب) به نظر شما، تفکر در این شگفتی‌ها چه ارتباطی با موضوع خداشناسی دارد؟

پ) از معنی آیهٔ ۵۷ سورهٔ غافر چه می‌فهمید؟

مساحت کرهٔ زمین ۵۱۰ میلیون کیلومتر مربع است و سطح آن را خشکی‌ها (قاره‌ها) و آب‌ها پوشانده است. هر پدیده مانند جلگه، رود، دریا، کوه، دشت، شهر یا روستا بر روی کرهٔ زمین، مکانی دارد.

● موقعیت مکانی

موقعیت مکانی یک پدیده، یعنی مکان دقیق قرار گرفتن آن روی کرهٔ زمین.

اما، چگونه می‌توان فهمید که یک پدیده بر روی زمین دقیقاً در کجا قرار دارد؟ جغرافی‌دانان برای تعیین موقعیت مکانی پدیده‌ها بر روی کرهٔ زمین و مطالعه دربارهٔ مکان‌ها، خطوط و تقسیمات فرضی را ابداع کرده‌اند.

● مدارها

در فاصلهٔ مساوی از دو قطب شمال و جنوب، می‌توانیم یک دایرهٔ بزرگ را به دور زمین تصور کنیم. این دایرهٔ بزرگ، استوا نام دارد. همان‌طور که در شکل می‌بینید، دایره‌های دیگری در هر دو نیمکره به موازات استوا رسم شده‌اند که به آنها مدار می‌گویند. هرچه به قطب شمال یا جنوب نزدیک می‌شویم، این دایره‌ها کوچک‌تر می‌شوند.

مدار استوا (مدار مبدأ) صفر درجه است. بقیهٔ مدارها بین ۰ تا ۹۰ درجهٔ شمالی یا جنوبی درجه‌بندی شده‌اند.

معمولاً همهٔ مدارها را روی کره‌ها و نقشه‌ها رسم نمی‌کنند.

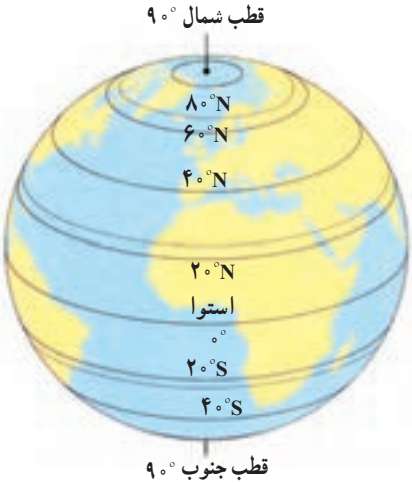

● نصف‌النهارها

نصف‌النهارها نیم‌دایره‌های فرضی هستند که از قطب شمال تا قطب جنوب کشیده شده‌اند و طول مساوی دارند.

برای درجه‌بندی نصف‌النهارها، نصف‌النهاری را که از رصدخانهٔ «گرینویچ» در شهر لندن عبور می‌کند به عنوان نصف‌النهار مبدأ انتخاب کرده‌اند.

نصف‌النهار مبدأ و امتداد آن در سوی دیگر کره، زمین را به دو نیمکرهٔ مساوی شرقی و غربی تقسیم کرده است. نصف‌النهار مبدأ، صفر درجه و نصف‌النهارهای دیگر از ۰ تا ۱۸۰ درجهٔ غربی و ۱۸۰ درجهٔ شرقی درجه‌بندی شده‌اند؛ زیرا محیط زمین ۳۶۰ درجه است.

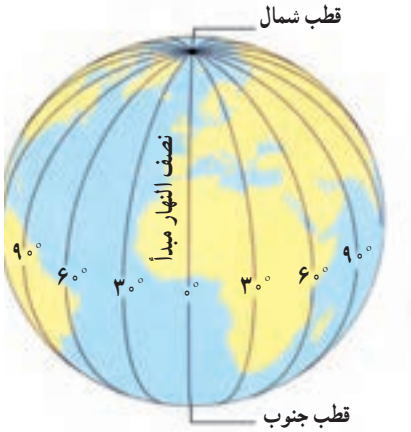

فعّالیت

۵ــ ایران در نیمکرهٔ شمالی قرار دارد یا نیمکرهٔ جنوبی؟ نیمکرهٔ شرقی یا نیمکرهٔ غربی؟ چگونه می‌فهمید؟

۶ــ چند کرهٔ جغرافیایی به کلاس بیاورید. هر گروه با یک کره کار کند.

الف) مدار استوا، مدار قطبی شمال، مدار قطبی جنوب، مدار رأس‌السرطان* و مدار رأس‌الجدی* را روی کره پیدا کنید و نشان دهید.

ب) نصف‌النهار مبدأ را پیدا کنید و درجهٔ آن را بخوانید. امتداد نصف‌النهار مبدأ را در آن سوی کره پیدا کنید و درجهٔ آن را بخوانید.

• طول و عرض جغرافیایی (مختصات جغرافیایی)

هر نقطه از کرهٔ زمین روی یک مدار و یک نصف‌النهار مشخص قرار دارد که به آنها «**مختصات جغرافیایی**» آن نقطه می‌گویند.

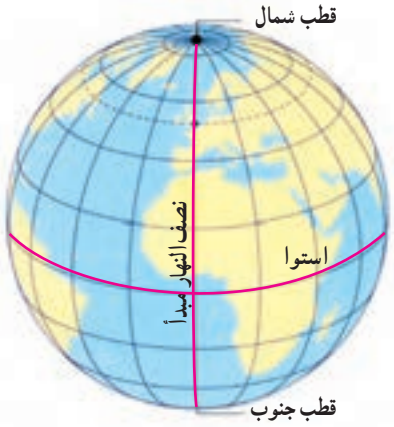

ما با داشتن شبکهٔ مدارها و نصف‌النهارها می‌توانیم طول و عرض جغرافیایی هر مکان یا مختصات جغرافیایی آن را به دست بیاوریم.

هر نقطه‌ای بر روی کرهٔ زمین، با مدار استوا و نصف‌النهار مبدأ فاصله‌ای دارد.

«**طول جغرافیایی**» هر مکان عبارت است از فاصلهٔ آن مکان با نصف‌النهار مبدأ برحسب درجه.

«**عرض جغرافیایی**» هر مکان عبارت است از فاصلهٔ آن مکان با مدار استوا برحسب درجه.

اکنون به طول و عرض جغرافیایی نقاط الف و ب در تصویر توجه کنید. برای نوشتن طول و عرض جغرافیایی، از علائم اختصاری N (شمالی)، S (جنوبی)، E (شرقی) و W (غربی)، استفاده می‌شود.

الف ــ ۴۵°N (۴۵ درجهٔ شمالی)
ب ــ ۱۵°S (۱۵ درجهٔ جنوبی)

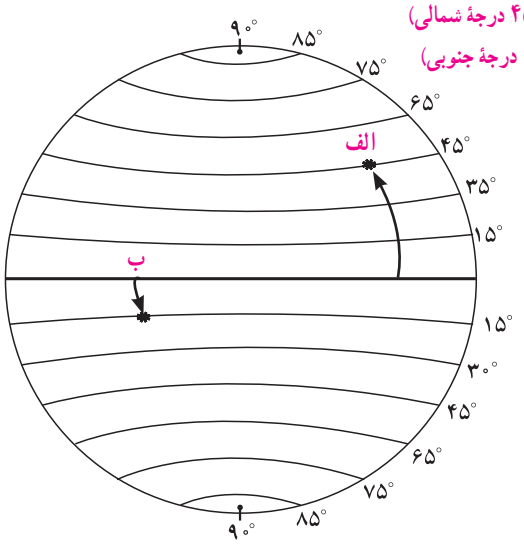

الف ــ ۶۰°E (۶۰ درجهٔ شرقی)
ب ــ ۳۰°W (۳۰ درجهٔ غربی)

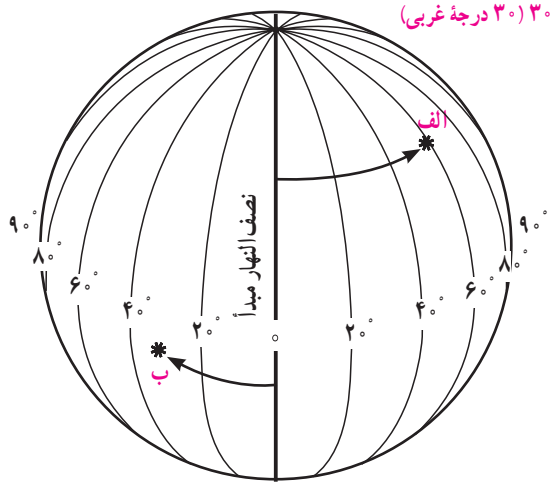

منظور از درجه‌ها، زاویه‌هایی است که در داخل کره ایجاد می‌شود. هر نصف‌النهار با نصف‌النهار مبدأ زاویه‌ای می‌سازد که درجهٔ آن نصف‌النهار را تشکیل می‌دهد. درجهٔ هر مدار نیز زاویه‌ای است که به‌طور افقی نسبت به صفحهٔ استوا در داخل کرهٔ زمین، فرض می‌شود.

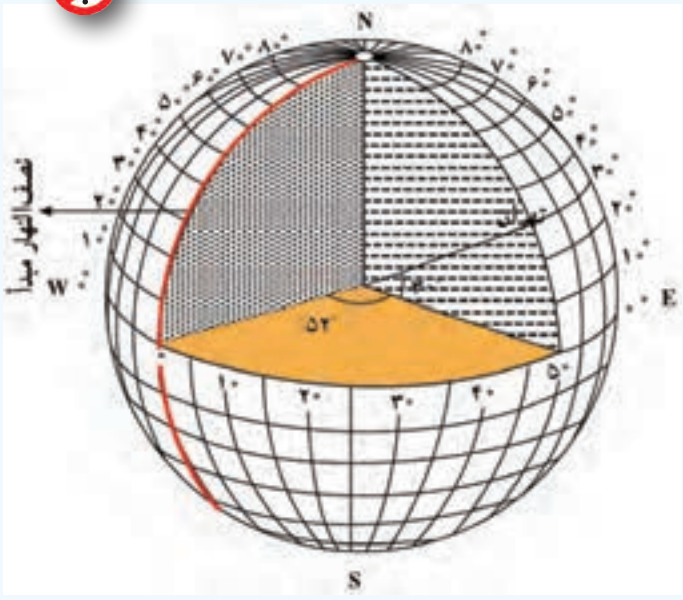

فعّالیت

۷ــ به کمک معلم، چند کرهٔ جغرافیایی را به کلاس بیاورید؛ به‌طوری که هر گروه، یک کره در اختیار داشته باشد. سپس در هر گروه :

الف) طول و عرض جغرافیایی یک مکان را که درجهٔ آن صفر است، روی کره نشان دهید.

ب) سه مکانی را که روی یک مدار قرار دارند، در نظر بگیرید و بگویید آیا این سه مکان عرض جغرافیایی یکسانی دارند؟ چرا؟

پ) سه مکانی را که روی یک نصف‌النهار قرار دارند، در نظر بگیرید و بگویید آیا این سه مکان طول جغرافیایی یکسانی دارند؟ چرا؟

۸ــ کاربرگه‌های شمارهٔ ۱ و ۲ را کامل کنید.

سامانهٔ موقعیت‌یاب جهانی (GPS)

از گذشته‌های دور، مردم در جست‌وجوی روش قابل اطمینانی بودند که با استفاده از آن، بفهمند در کجا قرار دارند و یا اگر قصد دارند به جایی دور بروند، مسیر را گم نکنند.

دریانوردان اوّلیه مسیر خود را با دنبال کردن ستاره‌ها ترسیم می‌کردند. بعدها با اختراع قطب‌نما و در قرن بیستم با استفاده از رادار و امواج رادیویی، به‌تدریج پیشرفت‌هایی در ناوبری* کشتی‌ها و هواپیماها به‌وجود آمد.

امروزه از طریق سامانهٔ موقعیت‌یاب جهانی (GPS) می‌توان موقعیت دقیق هر نقطه را در هر جای کرهٔ زمین، به‌طور شبانه‌روزی و در هر شرایط آب وهوایی، تعیین کرد. سامانهٔ «GPS»، از ۲۴ ماهواره تشکیل شده است که در مدار زمین، گردش می‌کنند و تمام نقاط کرهٔ زمین را پوشش می‌دهند. این ماهواره‌ها امواج رادیویی به زمین ارسال می‌کنند و می‌توانند موقعیت دقیق پدیده‌ها را مشخص کنند.

معروف است که در دنیای امروز هیچ‌کس گم نمی‌شود!

ما از طریق گیرنده‌های «GPS» می‌توانیم امواج را دریافت کنیم و اطلاعات مربوط به مکان را به‌دست آوریم. این گیرنده ممکن است روی سامانهٔ ناوبری هواپیما و کشتی، داخل اتومبیل یا روی یک گوشی تلفن همراه نصب شده باشد و با آن بتوان اطلاعات مربوط به طول و عرض جغرافیایی، ارتفاع، ساعت و زمان هر نقطه، مسافت بین مکان‌ها و ... را به‌دست آورد.

با استفاده از GPS می‌توان قبله‌یابی نیز کرد.

فعّالیت

شهر مکه در کشور عربستان و در جنوب غربی ایران واقع است.

بنابراین، در ایران ما به **سمت جنوب غربی** نماز می‌خوانیم و هرگاه می‌خواهیم جهت قبله را پیدا کنیم، ابتدا جهت جنوب را جست‌وجو می‌کنیم و سپس به سمت غرب متمایل می‌شویم. میزان تمایل ما به سمت غرب در نواحی مختلف ایران فرق دارد. به نقشهٔ روبه‌رو توجه کنید و از سه شهر مشهد، بندرعباس و تبریز خطی به سمت خانه کعبه رسم کنید.

۹ــ مردم بندرعباس نسبت به ساکنان تبریز برای اینکه در جهت قبله قرار بگیرند، بیشتر به سمت غرب متمایل می‌شوند یا کمتر؟

۱۰ــ در آدیس آبابا (اتیوپی) و قاهره، قبله در کدام سمت است؟

۱۱ــ با استفاده از یک نقشهٔ جهان‌نما بگویید که در مالزی قبله رو به کدام سمت است؟

درس ۲

حرکات زمین

هم اکنون به ساعت نگاه کنید و بگویید ساعت چند است؟ از طلوع آفتاب چند ساعت گذشته است؟ تا ظهر چقدر باقی مانده است؟

آیا می‌دانید در حالی‌که در ساعت ۱۱ صبح مردم کشور ما مشغول فعّالیت‌های روزانه هستند، در استرالیا و ژاپن، هنگام عصر است و مردم در حال دست‌کشیدن از کار و رفتن به سوی خانه هستند و در کانادا (اُتاوا) نیمه‌شب است و مردم در حال استراحت شبانه‌اند؟

بله، ما با نگاه کردن به ساعت به راحتی زمانی را که در آن به سر می‌بریم، درمی‌یابیم اما موضوع تعیین ساعت به این سادگی نیست. چرا مکان‌های مختلف سیارهٔ زمین با یکدیگر اختلاف زمانی یا اختلاف ساعت دارند؟

آیا تاکنون دقت کرده‌اید در پیشخوان بعضی هتل‌ها یا بنگاه‌های اقتصادی چند ساعت روی دیوار نصب شده که زمان‌های مختلف را در کشورهای مختلف نشان می‌دهد؟

الف) حرکت وضعی

زمین در هر ۲۴ ساعت یک‌بار به دور محور خود می‌چرخد، که به آن **حرکت وضعی** می‌گویند. زمین، روشنایی خود را از نورخورشید می‌گیرد اما نور خورشید در زمان معین، فقط نیمی از زمین را روشن می‌کند. چرا؟

نیمی از زمین که رو به خورشید است روز و روشن، و نیمی دیگر شب و تاریک است. اگر زمین به دور خود نمی‌چرخید، چه اتفاقی می‌افتاد؟

ما هر روز در آسمان، خورشید را می‌بینیم که از مشرق طلوع می‌کند. هنگام ظهر، خورشید تقریباً بالای سرِ ماست و هنگام عصر رفته‌رفته به سمت مغرب حرکت و در آن سمت غروب می‌کند.

اما این جابه‌جایی یا حرکت خورشید در آسمان، **حرکت ظاهری** است. در واقع، خورشید جابه‌جا نمی‌شود بلکه زمین می‌چرخد و نقاط مختلف کرهٔ زمین پی‌درپی در مقابل خورشید قرار می‌گیرند.

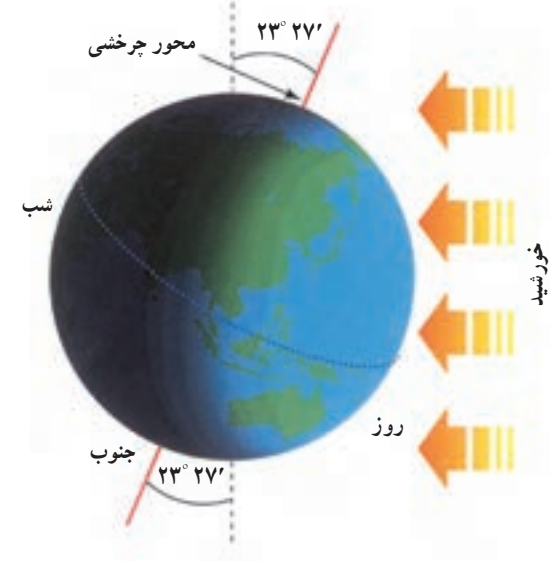

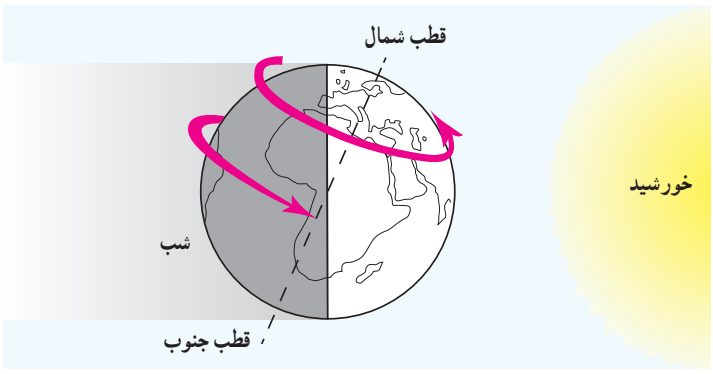

زمین از غرب به شرق می‌چرخد.

با توجه به تصویر روبه‌رو، مردم هند طلوع خورشید را زودتر می‌بینند یا مردم ایران؟

هنگام ظهر در ایران زودتر فرا می‌رسد یا در عربستان؟

زمین از غرب به شرق می‌چرخد

... به‌درستی در آمد و شد شب و روز و آنچه خدا در آسمان‌ها و زمین آفریده است، نشانه‌هایی برای پرهیزگاران است.

سورهٔ یونس، آیهٔ ۶

● اختلاف زمان در مناطق مختلف زمین

نتیجهٔ حرکت وضعی زمین، پدید آمدن شب و روز و اختلاف ساعت است. وقتی نیمه‌ای از زمین در مقابل خورشید قرار می‌گیرد، تمام نقاطی که روی یک نصف‌النهار قرار دارند، در یک زمان خورشید را در آسمان مشاهده می‌کنند. وقتی خورشید درست روی نصف‌النهار مبدأ قرار می‌گیرد، در همهٔ شهرهایی که روی این نصف‌النهار (از شمال اروپا تا جنوب آفریقا) قرار گرفته‌اند، هنگام ظهر است. در همین حال، مردم کشورهایی که در شرق گرینویچ قرار دارند، خورشید را زودتر دیده‌اند و بنابراین، از ظهرشان گذشته است. به عکس، در کشورهایی که در غرب نصف‌النهار گرینویچ قرار دارند، چند ساعت به ظهر مانده است.

● ساعت واقعی، ساعت رسمی

آنچه گفته شد، زمان واقعی در مکان‌های مختلف بود که مبنای آن موقعیت خورشید در آسمان است اما در زندگی روزانه نمی‌توان از ساعت واقعی استفاده کرد. تصور کنید حتی دو شهر مجاور در یک کشور که روی یک نصف‌النهار قرار ندارند، ساعت‌های مختلفی دارند. بنابراین، در تعیین قرارهای ملاقات، زمان باز و بسته شدن اداره‌ها و مغازه‌ها و برنامهٔ حرکت قطارها و هواپیماها مشکلات زیادی به‌وجود می‌آید.

حدود ۱۴۰ سال پیش، در یک کنفرانس بین‌المللی، کشورها توافق کردند که به جای ساعت واقعی از ساعت رسمی استفاده کنند و به این ترتیب، زمان رسمی به‌وجود آمد.

ساعت رسمی : کرهٔ زمین برای آنکه یک دور یا ۳۶۰° به دور خود بچرخد، ۲۴ ساعت وقت لازم دارد. پس اگر ۳۶۰° محیط کرهٔ زمین را به ۲۴ قاچ تقسیم کنیم، هر یک از قاچ‌ها ۱۵ درجه پهنا دارد.

هر منطقهٔ زمانی یک قاچ است و یک ساعت را به خود اختصاص می‌دهد. بنابراین، همهٔ نصف‌النهارهایی که داخل یک قاچ قرار گرفته‌اند، به‌طور توافقی ساعت یکسانی دارند.

البته برخی از کشورها مانند ایران، با آنکه در بیشتر از یک قاچ گسترده شده‌اند، از یک ساعت پیروی می‌کنند. برای مثال، در همان زمان که در تبریز در شمال غرب ایران ساعت ۸ صبح است و اداره‌ها کار خود را آغاز می‌کنند، در مشهد در شمال شرق ایران نیز ساعت ۸ صبح اعلام می‌شود.

در برخی کشورهای وسیع مانند چین، چند ساعت رسمی وجود دارد. بنابراین، مردم این کشورها، هرگاه از شرق به غرب یا برعکس مسافرت کنند، مجبورند ساعت خود را جلو یا عقب بکشند.

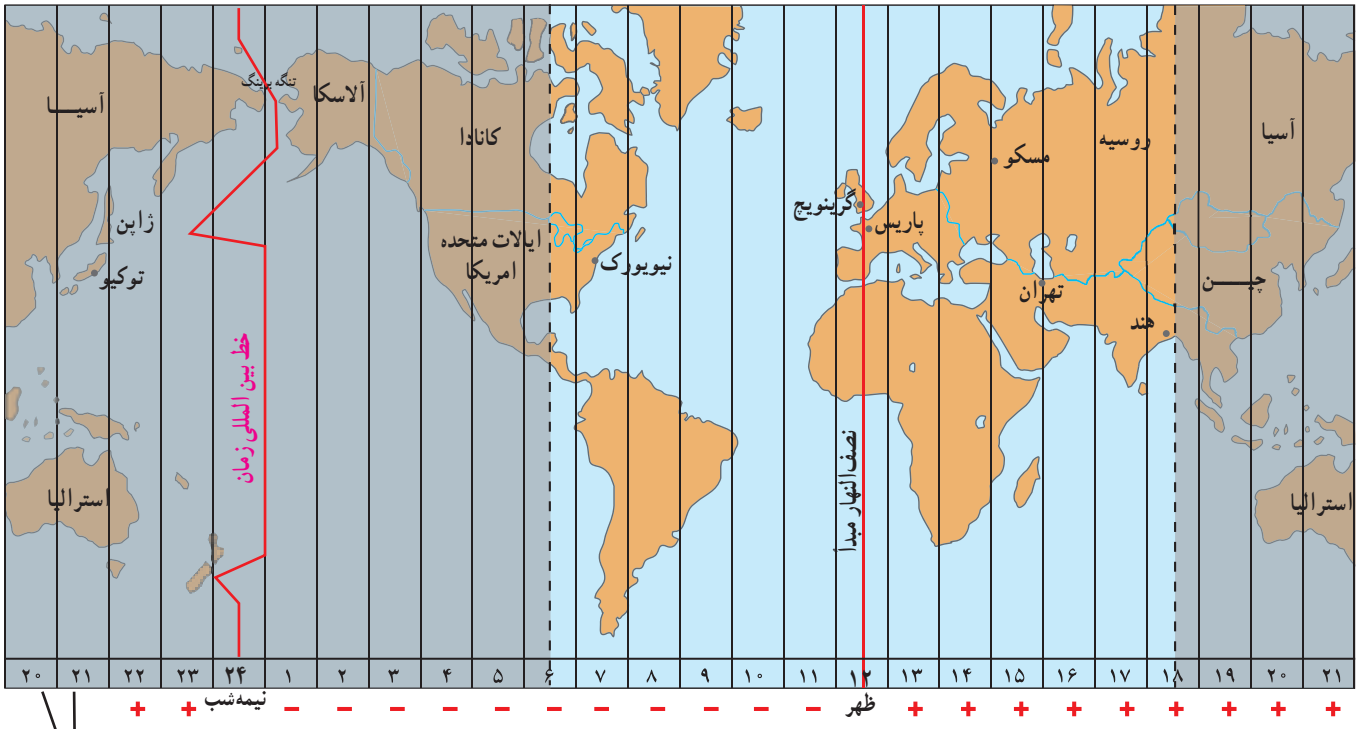

این دو ستون تکرار ستون‌های سمت راست است.

هر قاچ، ۱۵ درجه است و یک نصف‌النهار مرکزی دارد.

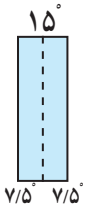

فعّالیت

۱ــ الف) در زندگی روزانه، ساعت واقعی چه کاربردی دارد؟

ب) چرا از ساعت رسمی استفاده می‌کنیم؟ مثال بیاورید.

۲ــ با توجه به نقشهٔ مناطق زمانی، بگویید اگر کسی از تهران به پاریس سفر کند، باید ساعت خود را جلو بکشد یا عقب؟ چرا؟

۳ــ اگر مسافری از تهران به توکیو (ژاپن) سفر کند، باید ساعت خود را جلو بکشد یا عقب؟ چرا؟

خط بین المللی زمان یا خط روزگردان چیست؟

خط روزگردان یک نصف‌النهار فرضی ۱۸۰ درجه است که در امتداد نصف‌النهار مبدأ در آن سوی کرهٔ زمین قرار گرفته است. هنگام عبور از این خط از غرب به شرق، باید یک روز به تقویم اضافه کرد و به‌عکس، هنگام عبور از شرق به غرب این خط، باید یک روز از تقویم کم کرد. اگر مسافران کشتی‌ها و هواپیماها از غرب کرهٔ زمین به شرق (از قارهٔ آمریکا به قارهٔ آسیا) یک بار زمین را دور بزنند، یک روز تقویمی از مبدأ حرکت خود جلو می‌افتند و باید یک روز را به تاریخ اضافه کنند و برعکس، از شرق کرهٔ زمین به غرب (از آسیا به آمریکا) باید یک روز از تاریخ کم کنند.

اکنون خط روزگردان را روی یک کرهٔ جغرافیایی پیدا کنید و نشان دهید.

ب) حرکت انتقالی

زمین در همان هنگام که به دور محور خود می‌چرخد، به دور خورشید نیز می‌گردد. یک دور کامل زمین به گرد خورشید، یکسال طول می‌کشد که به آن «**حرکت انتقالی**» می‌گویند. مدار زمین، بیضی‌شکل است و زمین با سرعت میانگین ۳۰ کیلومتر در ثانیه، این مسیر را می‌پیماید.

مدت زمان واقعی یک دور کامل گردش زمین به گرد خورشید، ۳۶۵ روز و ۶ ساعت است اما در تقویم‌ها سال را ۳۶۵ روز در نظر می‌گیرند. سال ۳۶۵ روزه، سال رسمی است که ۶ ساعت از سال خورشیدی کوتاه‌تر است. برای جبران کسری این ۶ ساعت، هر ۴ سال یک روز به سال رسمی اضافه می‌شود (ساعت۲۴=۶×۴). سال ۳۶۶ روزه را «**سال کبیسه**» می‌نامند.

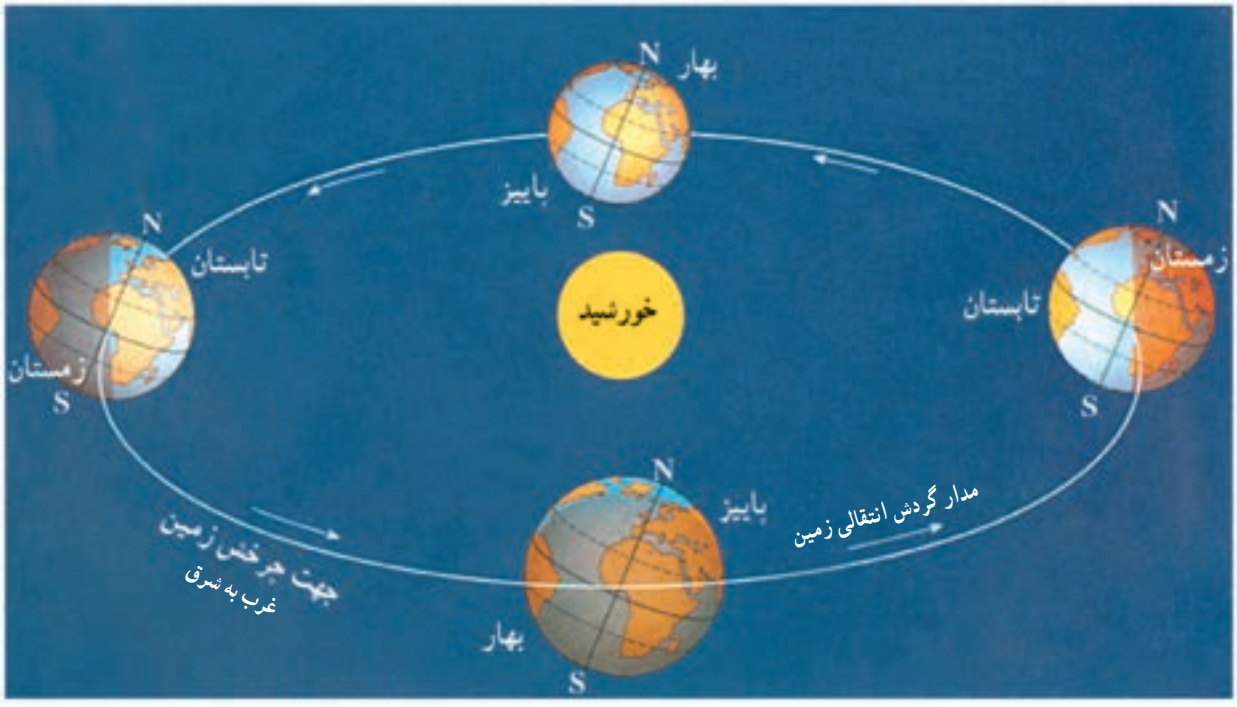

از نتایج مهم حرکت انتقالی زمین، پدید آمدن فصل‌هاست.

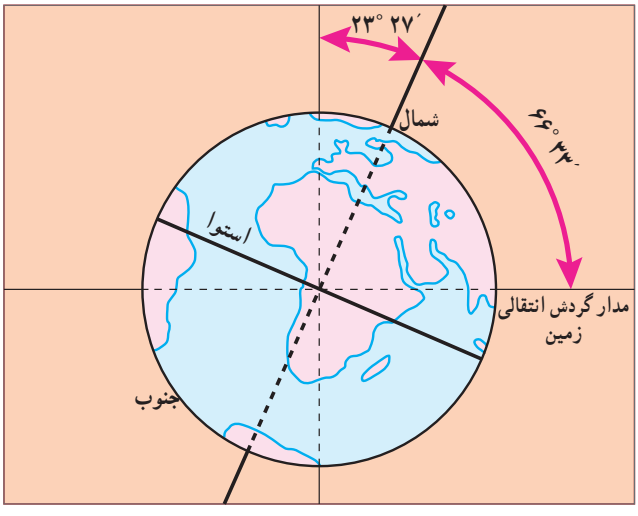

● مایل بودن محور قطب‌ها

به تصویر روبه‌رو توجه کنید. همان‌طور که می‌بینید، محور قطب‌ها بر سطح مدار گردش انتقالی زمین، مایل است و به‌طور ثابت یک زاویهٔ ′۳۳ °۶۶ می‌سازد. به دلیل همین تمایل، زاویهٔ تابش آفتاب در طول سال تغییر می‌کند، درازی شب و روز نامساوی می‌شود و فصل‌های مختلف به‌وجود می‌آید.

● پیدایش فصول

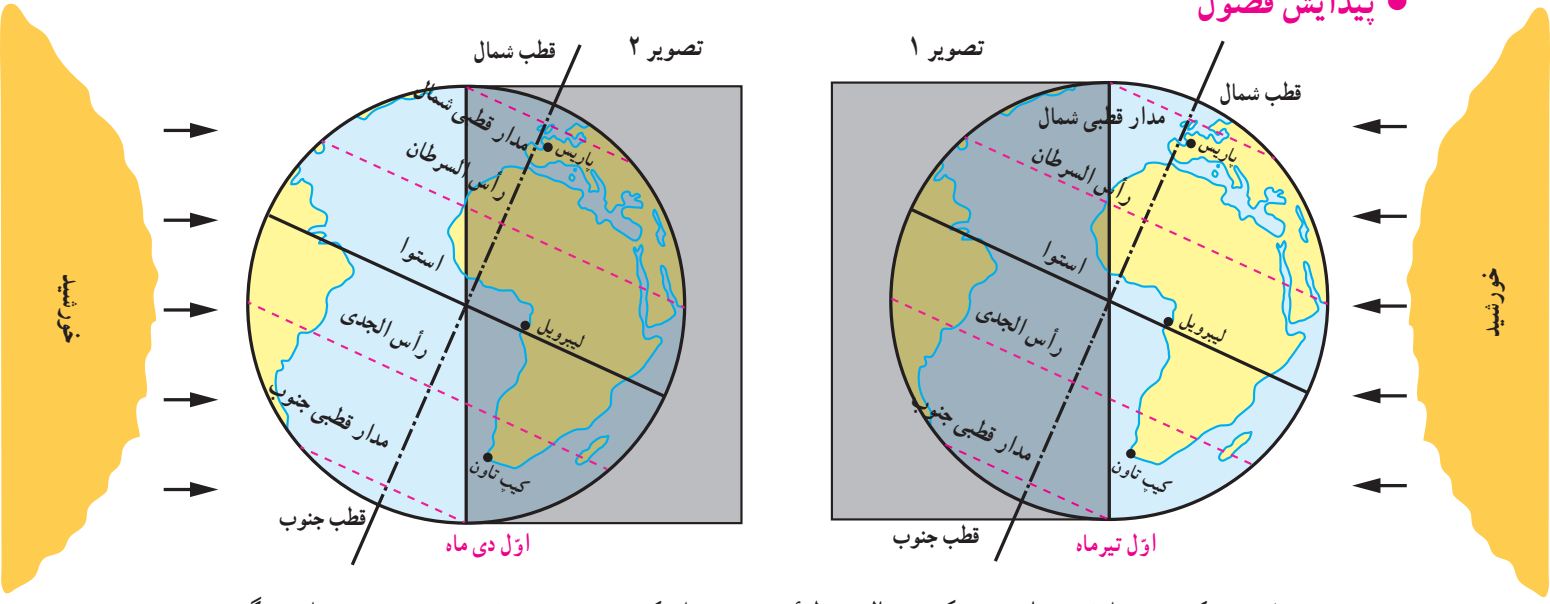

به تصویر ۱ توجه کنید. در اوّل تیرماه در نیمکرهٔ شمالی منطقهٔ وسیع‌تری از کرهٔ زمین در معرض نور خورشید قرار می‌گیرد. در نتیجه، طول روزها از شب‌ها بیشتر است. در اوّل تیرماه، خورشید در نیمکرهٔ شمالی به مدار رأس‌السرطان به طور عمودی می‌تابد. در این هنگام که طولانی‌ترین روز در این نیمکره است و به آن **انقلاب تابستانی** می‌گویند، فصل تابستان آغاز می‌شود. در همین زمان، نیمکرهٔ جنوبی چه وضعی دارد؟

به تصویر ۲ توجه کنید. در اوّل دی‌ماه، در نیمکرهٔ شمالی بخش کم‌وسعت‌تری از کرهٔ زمین تابش خورشید را دریافت می‌کند و روزها کوتاه‌تر از شب‌هاست. در اوّل دی‌ماه، خورشید به مدار رأس الجدی در نیمکرهٔ جنوبی عمودی می‌تابد. در نتیجه، در نیمکرهٔ شمالی اوّل دی کوتاه‌ترین روز سال است که به آن **انقلاب زمستانی** می‌گویند. در این روز فصل زمستان آغاز می‌شود؛ در حالی که در همین زمان، در نیمکرهٔ جنوبی فصل تابستان آغاز شده است.

در دو موقع از سال یعنی اوّل بهار و اوّل پاییز، درازی روز و شب برابر می‌شود؛ یعنی مسیری که منطقهٔ روشن زمین می‌پیماید با مسیر منطقهٔ تاریک برابر است. به این دو زمان، **اعتدالین** (اعتدال بهاری و اعتدال پاییزی) می‌گویند.

فعّالیت

۴ــ اگر میانگین سرعت گردش زمین به دور خورشید در یک ثانیه ۳۰ کیلومتر باشد، سرعت حرکت زمین به دور خورشید در یک ساعت چقدر است؟

۵ــ موقعیت سه شهر پاریس، لیبرویل و کیپ تاون را با توجه به دایرهٔ روشنایی در اول تیرماه و اول دی ماه توضیح دهید.

۶ــ چرا در اوّل تیرماه در ناحیهٔ مدار قطبی شمال، طول یک روز ۲۴ ساعت و به عکس در مدار قطبی جنوب، طول یک شب ۲۴ ساعت است؟

۷ــ در روزهای پاییز که این درس را مطالعه می‌کنید چند نقطه از اتاق‌های خانه‌تان را که تابش آفتاب در آنجا مشاهده می‌شود علامت بزنید. سپس این نقاط و موقعیت آفتاب را در فصل زمستان و بهار نیز مشاهده کنید. چه نتیجه‌ای می‌گیرید؟

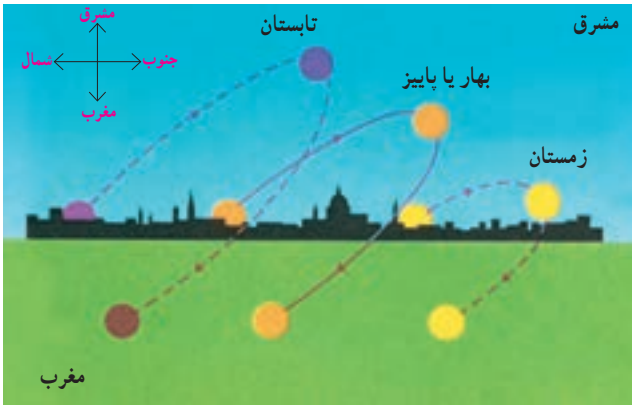

مسیر حرکت ظاهری خورشید در آسمان در طول سال. همان‌طور که می‌بینید این مکان در فصول مختلف سال، متفاوت است.

واژه‌ها

مدار رأس‌السرطان : به مدار عرض جغرافیایی ۲۳ درجه و ۲۷ دقیقه در نیمکرهٔ شمالی گفته می‌شود. سرطان (خرچنگ) نام صورت فلکی خرچنگ است که در گذشته در مقابل این مدار قرار می‌گرفته است.

مدار رأس‌الجدی : به مدار عرض جغرافیایی ۲۳ درجه و ۲۷ دقیقه در نیمکرهٔ جنوبی گفته می‌شود. جدی (بزغاله) نام صورت فلکی‌ای است که در گذشته در مقابل این مدار قرار می‌گرفته است.

سال نوری : در نجوم واحد اندازه‌گیری فاصلهٔ ستارگان است. سرعت نور معادل ۳۰۰۰۰۰ کیلومتر در ثانیه است و سال نوری مسافتی است که نور در مدت یک سال خورشیدی طی می‌کند (۹۴۶۰۷ میلیون میلیون کیلومتر).

ناوبری : مسیریابی در هوا، خشکی و دریا و پیدا کردن راه از یک مکان به مکان دیگر است.

راه شیری : نواری کم‌رنگ از نور (شیری رنگ) که در شب‌های تیره در آسمان دیده می‌شود. این نوار شامل ستاره‌های کهکشان راه شیری است که از زمین، قابل رؤیت‌اند.

به کار ببندیم

۱ــ الف) با استفاده از یک نقشه، طول و عرض جغرافیایی کشور ایران را بخوانید و بنویسید. ب) به کمک معلم و با مراجعه به منابع، طول و عرض جغرافیایی شهر یا روستای محل زندگی خود را پیدا کنید و بنویسید.

۲ــ به کمک معلم، طرز کار یک گیرندهٔ «GPS» را مشاهده و بررسی کنید.

۳ــ معنی آیه‌های زیر را از قرآن کریم استخراج کنید و بنویسید. از این آیه‌ها چه می‌فهمید؟

سورهٔ انبیاء : آیهٔ ۳۳، سورهٔ یونس : آیهٔ ۴۵، سورهٔ رعد : آیهٔ ۲، سورهٔ احقاف : آیهٔ ۳۳، سورهٔ نازعات : آیه‌های ۲۷ و ۲۸.

سنگ کره، آب کره، هواکره

۲ فصل

تا جایی که می‌دانیم، در منظومهٔ شمسی ما و بسیاری از کره‌های دور و نزدیک به آن، تنها در سیارهٔ زمین حیات وجود دارد و این به سبب آن است که در سیارهٔ ما محیط مناسبی برای زندگی انسان و سایر موجودات زنده خلق شده است؛ مانند فاصلهٔ مناسب از خورشید، وجودآب، هوا و خاکی که گیاهان می‌توانند در آن رشد کنند.

انسان برای رفع نیازهای خود و ادامهٔ حیات ناگزیر است از محیط‌های طبیعی بهره‌برداری کند. از سوی دیگر، این محیط‌ها شرایط و ویژگی‌هایی دارند و بر زندگی و فعّالیت‌های انسان تأثیر می‌گذارند. زمین خانهٔ انسان است اما در یکی دو قرن اخیر، انسان با پیشرفت در صنعت و فناوری به‌شدت به این خانه لطمه زده است.

این فصل، قابلیت‌های سیارهٔ زمین به‌عنوان محیط زندگی انسان و ضرورت حفاظت از این محیط را بررسی می‌کند.

شما با مطالعهٔ این فصل و انجام دادن فعّالیت‌های آن پی می‌برید که :

۱ــ سه محیطی که در سیارهٔ زمین، شرایط زندگی را برای انسان و سایر موجودات زنده فراهم می‌آورند، کدام‌اند.

۲ــ سنگ کره چه ویژگی‌هایی دارد و چه عواملی موجب پیدایش ناهمواری‌ها بر روی آن می‌شود.

۳ــ آب کره چه خصوصیت‌هایی دارد و نقش و اهمیت آن در زندگی انسان چیست.

۴ــ هوا کره چه ویژگی‌هایی دارد وعوامل مؤثر در آب و هوای مناطق مختلف زمین کدام‌اند.

درس ۳

چهرهٔ زمین

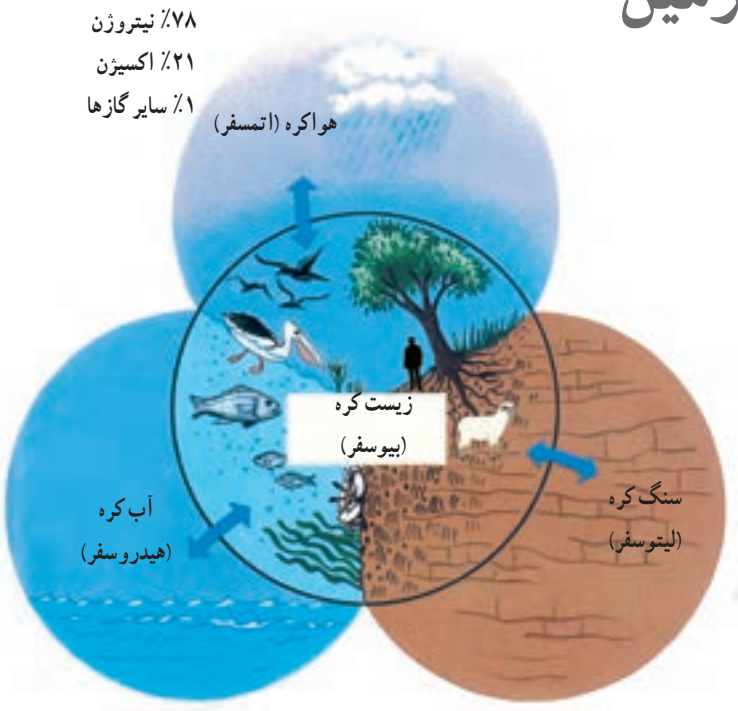

سیاره‌ای که روی آن زندگی می‌کنیم، از چهار محیط تشکیل شده است : بخش خارجی کرهٔ زمین یا پوستهٔ آن که حالت جامد دارد و از سنگ و خاک تشکیل شده **سنگ‌کره (لیتوسفر)** نامیده می‌شود. **آب کره (هیدروسفر)** شامل اقیانوس‌ها و دریاها، دریاچه‌ها، رودها و بقیهٔ آب‌های سطحی، آب‌های زیرزمینی، یخچال‌ها و نزولات جوی می‌شود. **هواکره (اتمسفر)** نیز شامل گازهایی است که دور تا دور کره زمین را فرا گرفته‌اند. این سه محیط با هم سیارهٔ زمین را برای زندگی انسان و دیگر موجودات زنده یعنی **زیست‌کره (بیوسفر)** مناسب می‌سازند.

و از نشانه‌های اوست آسمان‌ها و زمین و آنچه از جنبندگان در آنها پراکنده‌اند.

سورهٔ شوری، آیهٔ ۲۹

...آن کس که زمین را بستر شما قرار داد و آسمان را همچون سقفی بر بالای سر شما برافراشت و از آسمان آبی فرو فرستاد و به وسیلهٔ آن میوه‌ها را پرورش داد تا روزی شما باشد.

سورهٔ بقره، آیهٔ ۲۲

فعّالیت

۱ــ زیست کره برای حیات به هر یک از سه بخش سنگ کره، آب کره و هوا کره چه نیازی دارد؟ توضیح دهید.

۲ــ آیات قرآن کریم را بخوانید و ارتباط آنها را با این درس توضیح دهید.

خشکی‌ها

وسعت خشکی‌های زمین نسبت به آب‌ها کم است.

حدود ۷۱ درصد سطح زمین را آب تشکیل می‌دهد. با توجه به شکل مقابل، بگویید دو نیمکرهٔ شمالی و جنوبی از نظر وسعت آب‌هایشان چه تفاوتی با هم دارند؟

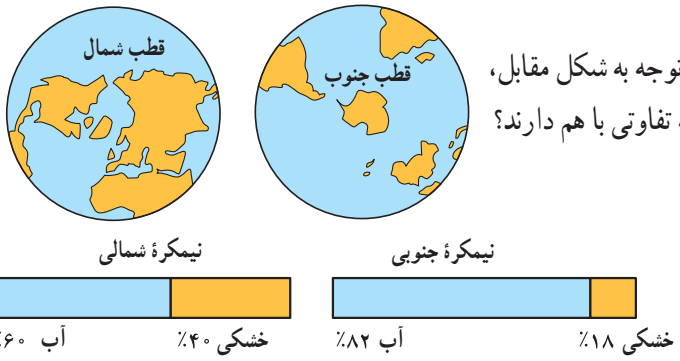

ناهمواری‌ها

سال گذشته با پنج مجموعهٔ بزرگ خشکی‌ها یعنی قاره‌های آسیا، اروپا، آفریقا، آمریکا، استرالیا و اقیانوسیه آشنا شدید. آنها را روی نقشه نام‌گذاری کنید.

سطح خشکی‌ها صاف نیست و فلات‌ها، کوه‌ها، تپه‌ها و دشت‌ها و جلگه‌ها پستی و بلندی‌های زیادی در آنها به‌وجود آورده‌اند. به نقشهٔ ناهمواری‌های جهان توجه کنید. روی نقشه سه رنگ مشاهده می‌کنید.

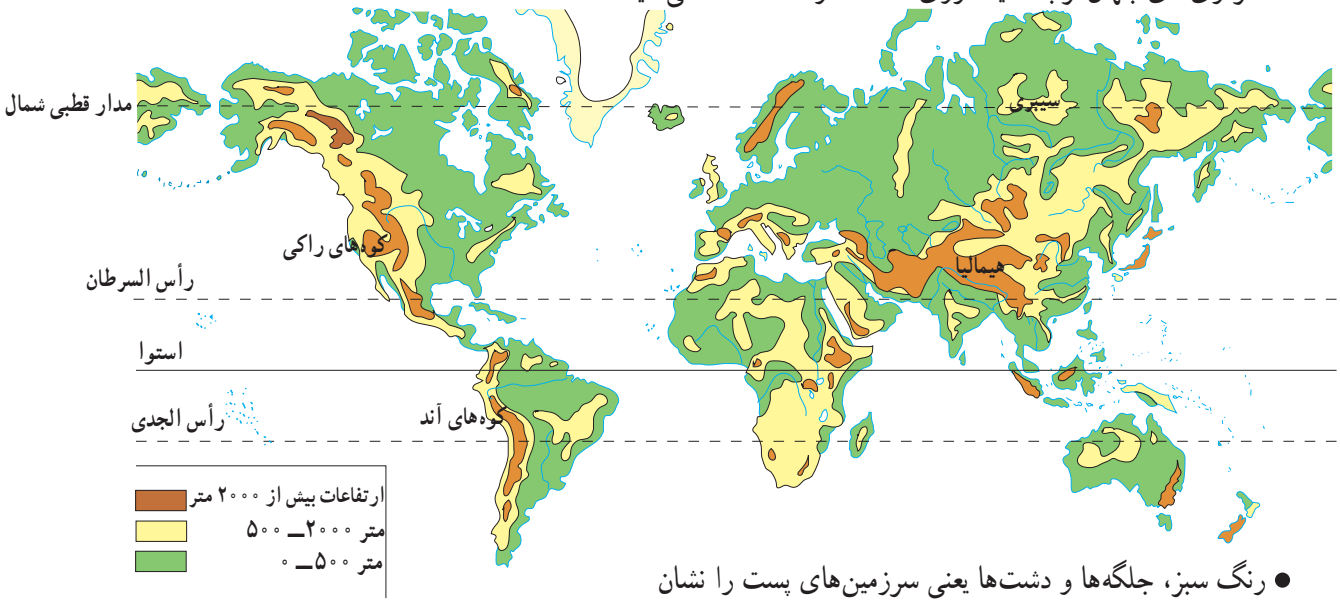

● رنگ سبز، جلگه‌ها و دشت‌ها یعنی سرزمین‌های پست را نشان می‌دهد. جلگه‌های پهناور جهان در کنار دریاها یا امتداد رودهای بزرگ تشکیل شده‌اند.

● رنگ زرد و قهوه‌ای، فلات‌ها و کوه‌های بلند را نشان می‌دهد. فلات‌ها سرزمین‌هایی نسبتاً هموار اما مرتفع‌اند که از اطراف به سرزمین‌های کم ارتفاع و پست منتهی می‌شوند. فلات تبت بلندترین فلات جهان است.

این فلات‌ها، کوه‌های بسیار بلند با قله‌های نوک تیز را در برگرفته‌اند. کوه‌های بسیار مرتفع جزء ناهمواری‌های جوان هستند. دامنهٔ این کوه‌ها شیب تندی دارند و دره‌های بین آنها تنگ و به شکل V است. به عکس، در کوه‌های کم ارتفاع با گذشت زمان و فرسایش، قله‌ها به شکل گنبدی در آمده‌اند و شیب دامنه‌ها ملایم است. این کوه‌ها دره‌های باز و آبرفتی به شکل U دارند.

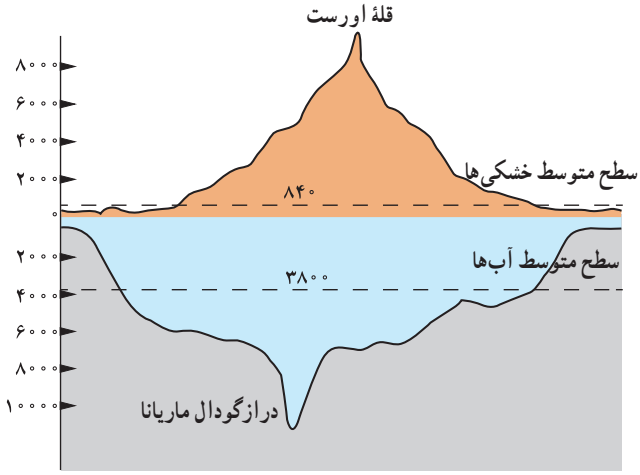

درّهٔ U شکل، گرینلند

درّهٔ V شکل، ژاپن

تصویر ماهواره‌ای فلات تبت

فعّالیت

۳ــ جدولی با دو ستون رسم کنید : الف) کوهستان‌ها و دامنهٔ آنها، ب) جلگه‌ها و دشت‌ها. سپس، به‌طور گروهی موارد استفاده و بهره‌برداری انسان از هر یک را در همان ستون فهرست کنید.

چهرهٔ زمین در میلیون‌ها سال پیش مانند امروز نبوده است. ناهمواری‌های جهان طی میلیون‌ها سال پدید آمده و در طول زمان تغییرشکل داده‌اند. به طور کلی، دو دسته از عوامل، موجب پیدایش و تغییر شکل ناهمواری‌ها می‌شوند : عوامل درونی و عوامل بیرونی.

الف) عوامل درونی

امسال در کتاب علوم تجربی می‌خوانید که طبق نظر دانشمندان، پوستهٔ زمین به قطعات یا ورقه‌های بزرگی تقسیم شده است.

این ورقه‌ها (پوسته و گوشتهٔ فوقانی) بخش‌هایی از قاره‌ها تا کف اقیانوس‌ها را در بر می‌گیرند. ورقه‌ها روی بخش خمیری شکل گوشته یا نرم کره به آرامی حرکت می‌کنند، از هم دور یا به هم نزدیک می‌شوند، به هم برخورد می‌کنند یا در امتداد هم می‌لغزند. البته ورقه‌ها بسیار کند حرکت می‌کنند و در هر سال فقط چند سانتی‌متر جابه‌جا می‌شوند. اما این جابه‌جایی و حرکت طی میلیون‌ها سال، تغییرات زیادی در ناهمواری‌ها به‌وجود می‌آورد.

کوه‌زایی

کوه‌زایی از جمله نتایج برخورد دو ورقه به یکدیگر است. حرکات کوه‌زایی باعث **چین‌خوردگی** یا **شکستگی** (درزه و گسل) در پوستهٔ زمین می‌شوند.

* به شکل مقابل توجه کنید. وقتی بخش زیرین یک ورقه به زیر ورقه‌ای دیگر می‌رود، فشاری بر پوسته وارد می‌شود که لایه‌های رسوبی را دچار خمیدگی می‌کند و به سمت بالا می‌آورد. چین‌خوردگی‌های هیمالیا مثالی از این نوع ایجاد رشته کوه‌ها است.

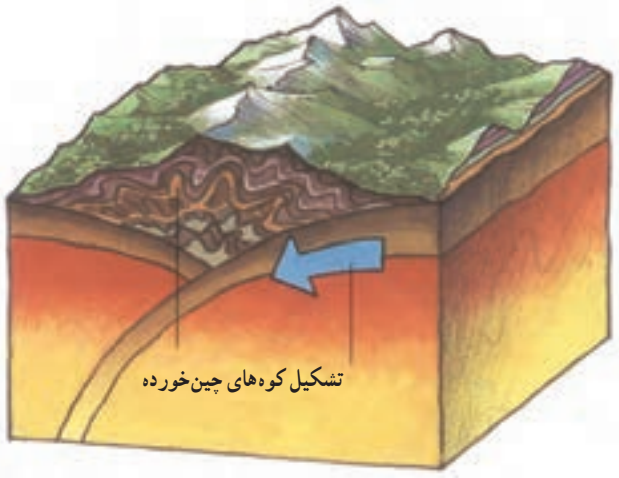

تشکیل کوه‌های چین‌خورده

* اگر فشار بر لایه‌های رسوبی به‌گونه‌ای باشد که پوسته را دچار شکستگی کند، گسل به‌وجود می‌آید.

در این صورت، با اختلاف ارتفاع حاصل از شکست، مناطقی بالاتر از اطراف قرار می‌گیرد و مناطقی نیز فرو می‌نشیند و در نتیجه کوه یا دره ایجاد می‌شود.

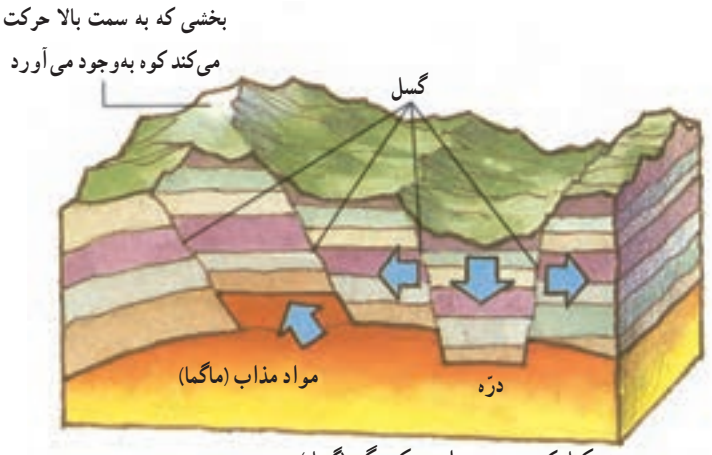

تشکیل کوه و دره در اثر شکستگی (گسل)

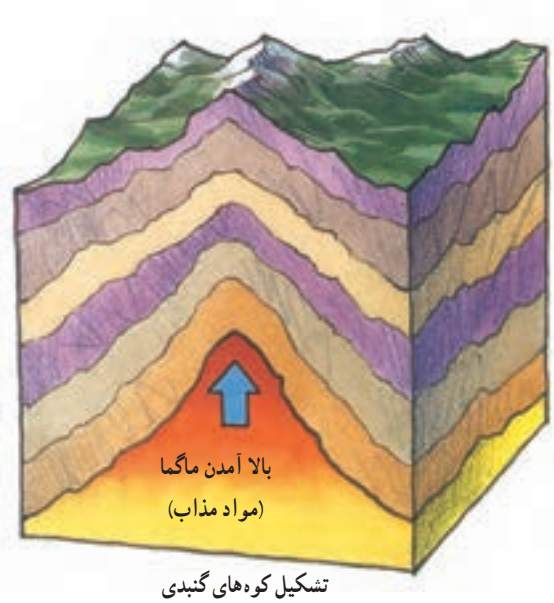

تشکیل کوه‌های گنبدی

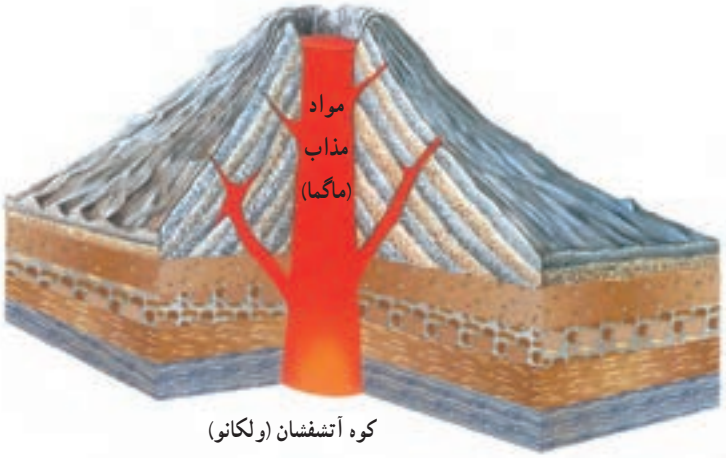

کوه آتشفشان (ولکانو)

* گاهی مواد مذاب (ماگما) از سمت گوشته به طرف پوسته حرکت می‌کنند و به آن فشار وارد می‌آورند.

اگر مواد مذاب از پوسته راهی برای خروج از پوسته پیدا کنند و فوران کنند، کوه‌های آتشفشانی را به‌وجود می‌آورند اما اگر فوران رخ ندهد و لایهٔ پوسته بالا بیاید، کوه‌های گنبدی ایجاد می‌شوند.

ب) عوامل بیرونی

ناهمواری‌ها بر اثر نیروهای درونی پدید می‌آیند اما در طول زمان، عواملی چون هوازدگی، فرسایش آبی، فرسایش بادی و فرسایش یخچالی تغییرات زیادی در چهرهٔ این ناهمواری‌ها پدید می‌آورد. شما در کتاب علوم تجربی سال هفتم و هشتم تأثیرات این عوامل بیرونی را مطالعه و بررسی کرده‌اید.

انسان چهرهٔ ناهمواری‌ها را تغییر می‌دهد.

علاوه بر فرسایش و عوامل طبیعی، فعّالیت‌های انسان نقش مهمی در تغییر شکل ناهمواری‌ها دارد. انسان همواره برای رفع نیازهای خود و بهره‌برداری از محیط طبیعی، چهرهٔ ناهمواری‌ها را تغییر داده است.

دریاچهٔ ارومیه

معدن

سد و جاده

کشت برنج

تونل و جاده

روستا

فعّالیت

۴ــ گفت‌وگو کنید و دلیل و مثال بیاورید : به نظر شما امروزه انسان بیشتر زندگی خود را با ناهمواری‌های زمین انطباق می‌دهد یا برعکس، ناهمواری‌ها را برای مقاصد خود تغییر می‌دهد یا هر دو؟ میزان دستکاری و دخالت انسان درمحیط‌های طبیعی نسبت به گذشته بیشتر شده است یا کمتر؟ چرا؟

۵ــ به تصاویر بالا دقت کنید و توضیح دهید که در هر یک، انسان چگونه ناهمواری‌ها را تغییر داده است.

درس ۴

آب فراوان، هوای پاک

پنج مجموعهٔ بزرگ آبی

آب کره (هیدروسفر) همهٔ آب‌های زمین یعنی اقیانوس‌ها، دریاها، دریاچه‌ها و رودها و ... را شامل می‌شود. به نقشه توجه کنید و پنج مجموعهٔ بزرگ آب‌ها، یعنی اقیانوس‌های جهان، را نام ببرید. همان طور که مشاهده می‌کنید، اقیانوس آرام پهناورترین اقیانوس کرهٔ زمین است. (تصور کنید مساحت آن ۱۰۰ برابر کشور ایران است!) این اقیانوس عمیق‌ترین اقیانوس جهان نیز هست. دراز گودال ماریانا با ژرفای ۱۱۰۰۰ متر در نزدیکی مجمع الجزایر فیلیپین در این اقیانوس قرار دارد.

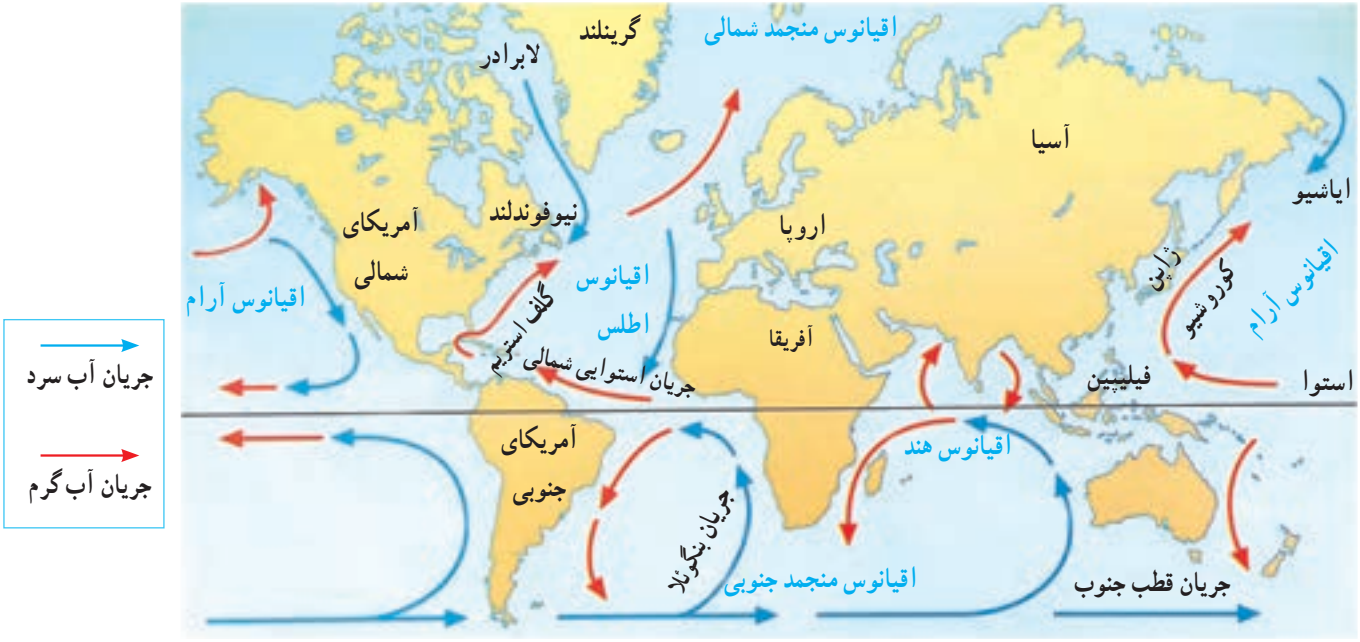

ناهمواری‌های کف اقیانوس‌ها

به‌طور کلی، مطالعه دربارهٔ اقیانوس‌ها و بستر آنها با دشواری‌هایی روبه‌روست. فشار زیاد آب، تاریکی و دمای کم در اعماق آب، کاوش‌های علمی را با دشواری‌های زیادی روبه‌رو می‌کند. پوستهٔ زمین در کف اقیانوس‌ها و دریاها امتداد دارد. کف اقیانوس‌ها و دریاها همانند سطح خشکی‌ها ناهمواری‌های فراوان دارد.

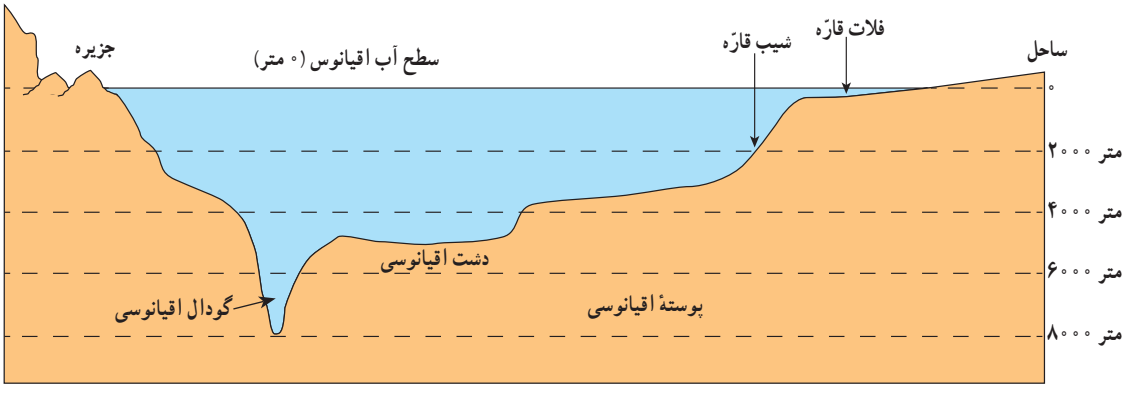

* در جاهایی که اقیانوس‌ها با خشکی تماس دارند، اغلب ناحیه‌ای کم عمق با ژرفایی کمتر از ۲۰۰ متر دیده می‌شود که به آن **فلات قاره (ایوان خشکی)** می‌گویند. فلات قاره در دریاها و دریاچه‌ها نیز دیده می‌شود و در برخی از آنها جزیره‌هایی سر از آب بیرون آورده‌اند.

معمولاً فلات قاره‌ها از نظر وجود منابع سرشار نفت و گاز و جزایر ماهیگیری اهمیت زیادی دارند. بعد از فلات قاره ناگهان شیب زیاد می‌شود و تا عمق ۲۰۰۰ تا ۵۰۰۰ متری ادامه می‌یابد؛ به این بخش **شیب قاره** می‌گویند.

شوری آب : هر لیتر از آب دریا به‌طور متوسط ۳۵ گرم نمک دارد. شوری آب دریاها و اقیانوس‌ها متفاوت است. شوری آب دریای مدیترانه ۳۷ گرم در لیتر و دریای احمر ۴۳ گرم در لیتر است. در حالی که شوری دریای شمال در اروپا حداکثر ۷ گرم در لیتر است و آب اقیانوس‌های نواحی قطبی تقریباً شیرین است.

دما : آب‌های سطحی اقیانوس‌ها و دریاها بر اثر تابش خورشید گرم می‌شوند اما در ژرفای بیش از ۱۰۰۰ متری اقیانوس‌ها، دما همواره کمتر از ۴+ درجهٔ سانتی‌گراد است. در مناطق مجاور قطب‌ها، نواحی یخ بسته در آب‌ها وسعت زیادی دارند. در این مناطق، شناور شدن کوه‌های یخ (آیسبرگ*) خطر بزرگی برای کشتی‌ها محسوب می‌شود.

حرکات آب دریا : حرکات آب دریا به صورت موج، جزر و مد* و جریان‌های دریایی است که در کتاب علوم سال هفتم با آنها آشنا شده‌اید.

جریان‌های دریایی گرم و سرد بر آب و هوای مناطقی که از مجاورت آنها عبور می‌کنند تأثیر می‌گذارند. همچنین، محل تلاقی آب‌های گرم و سرد از مهم‌ترین مناطق صید ماهی جهان است؛ مانند نیوفوندلند در آمریکا یا شرق ژاپن.

آیسبرگ

درازگودال ماریانا : می‌دانیم که تاکنون صدها نفر به قلهٔ اورست در ارتفاع ۸۸۴۲ متری هیمالیا صعود کرده‌اند اما تا این زمان، فقط سه نفر در جهان موفق شده‌اند با زیردریایی به درازگودال ماریانا که ۱۱۰۰۰ متر عمق دارد سفر کنند!

آخرین بار در سال ۲۰۱۲ میلادی یک کارگردان آمریکایی توانست به این گودال سفر کند و ۲ ساعت داخل زیردریایی در گودال بماند و بازگردد.

زیردریایی جیمز کامرون هنگام ورود به آب

فعّالیت

۱ــ متن را بخوانید. الف) چرا آب دریای احمر بسیار شورتر از آب دریای شمال است؟ به نظر شما برای تهیهٔ آب شیرین از اقیانوس‌ها باید به کدام اقیانوس‌ها بیشتر توجه کرد؟ چرا؟

۲ــ با توجه به نقشه بگویید نیوفوندلند و شرق ژاپن، که از مناطق مهم ماهیگیری جهان هستند، در محل تلاقی کدام جریان‌های دریایی قرار دارند؟

۳ــ چرا سفر به اعماق اقیانوس‌ها دشوارتر از صعود به قله‌هاست؟ چند دلیل ذکر کنید.

۴ــ کاربرگهٔ شمارهٔ (۳) را در کلاس انجام دهید.

انسان و اقیانوس‌ها

ساحل اقیانوس آرام، کوئینزلند، استرالیا

اقیانوس‌ها یکی از منابع مهم تأمین غذا برای انسان هستند. این پهنه‌های آبی امکان حمل ونقل کم هزینه‌تر میلیون‌ها تن بار را با کشتی‌ها فراهم می‌آورند. اقیانوس‌ها همچنین به‌طور غیر مستقیم منبع تأمین آب شیرین برای ساکنان جهان‌اند. چطور؟

اقیانوس‌ها به همهٔ مردم جهان تعلق دارند اما به شدت مورد بی‌مهری آنها قرار دارند و هنوز هم مخزن زباله تلقی می‌شوند. سالیانه چند میلیون تن زباله‌های سمی کارخانه‌ها، پلاستیک و مواد تجزیه نشدنی به اقیانوس‌ها ریخته می‌شود. برخی کشورها از شیوهٔ دفن زباله‌های اتمی* در اعماق اقیانوس‌ها استفاده می‌کنند. صید بی‌رویه و انبوه ماهی‌ها، بدون آنکه فرصت تولید مثل برای آنها فراهم شود، نیز به بوم‌سازگان (اکوسیستم) آب‌ها به شدت لطمه می‌زند. به‌ویژه آنکه برخی کشورهای پیشرفته با دسترسی به فناوری‌های جدید مانند کشتی‌های مجهز به رادار یا نصب دائمی تورها در آب، به‌طور مداوم صید ماهی از اعماق آب و همهٔ نقاط اقیانوس‌ها را افزایش می‌دهند.

یک خبر خوب :

پس از یک دهه تلاش سازمان‌های بین المللی محیط زیست، به تازگی ۱۹۰ کشورعضو سازمان ملل متحد توافق کرده‌اند که به زودی یک معاهدهٔ بین‌المللی برای حفاظت از اقیانوس‌ها تهیه و همگی آن را امضا کنند و به آن متعهد باشند.

در این معاهده، برای کنترل صید ماهی و استخراج منابع و جلوگیری از آلودگی آب‌ها و ایجاد مناطق حفاظت شده در اقیانوس‌ها قوانینی وضع می‌شود.

خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران

۹۳/۱۱/۶

با توجه به تولید خودرو میزان مصرف بنزین و گازوئیل در ایران

ده سال دو برابر می‌شود

صفحه ۲

دستگاه‌های آب شیرین کن با نمک زدایی* از آب دریا آب شیرین تهیه می‌کنند. این کار بسیار گران و انرژی بر است.

بیشترین آب شیرین کن‌های جهان در کشورهای حاشیهٔ خلیج فارس، به‌ویژه عربستان، امارات متحدهٔ عربی و کویت قرار دارند. به نظر کارشناسان محیط زیست، پَساب حاصل از آب شیرین کن‌ها شوری و دمای آب‌ها را افزایش می‌دهد و برای آبزیان نیز ضرر دارد.

نیروگاه عظیم آب شیرین کن «جَبَل علی» در امارات متحدهٔ عربی

فعّالیت

۵ــ دربارهٔ نسبت خشکی‌ها و آب‌های کرهٔ زمین فکر کنید و بگویید اگر چنین نسبتی بر عکس می‌شد، چه اتفاق‌هایی می‌افتاد؟

۶ــ الف) خبر بالا را بخوانید. این خبر از چه جنبه‌هایی مهم است؟ ب) برخی از کشورهای قدرتمند در برابر یک توافق بین‌المللی برای حفاظت و کنترل اقیانوس‌ها مقاومت می‌کنند و چندان با این کار موافق نیستند. به نظر شما چرا؟

۷ــ فعّالیت شمارهٔ ۱ «به کار ببندیم» را انجام دهید.

هوا کره

ساختار و ترکیب : هوا کره لایه‌ای از گاز است که از سطح زمین تا ارتفاع ۱۰۰۰۰ کیلومتری اطراف سیارهٔ زمین را در برگرفته است. هواکره مخلوطی از گازهای مختلف نیتروژن (۷۸٪) اکسیژن (۲۱٪) و سایر گازها مانند دی اکسید کربن و بخار آب است.

به شکل توجه کنید؛ هواکره از لایه‌های مختلف تشکیل شده است. پایین‌ترین لایه، که نزدیک به سطح زمین است، **تروپوسفر** نام دارد. تشکیل ابرها و بسیاری از تغییرات آب و هوایی در این لایه صورت می‌گیرد.

تنوع آب و هوا در جهان

سال گذشته با مطالعهٔ قاره‌ها پی‌بردید که در بخش‌های مختلف کرهٔ زمین آب و هواهای گوناگونی وجود دارد. برای مثال، در جنگل‌های کنگو در آفریقا آب و هوا گرم و مرطوب است؛ در حالی که در شمال آن در صحرای بزرگ آفریقا آب و هوا بسیار گرم و خشک است. در همین حال، نواحی ساحلی آفریقا در کنار دریای مدیترانه، آب و هوای مدیترانه‌ای دارند.

چه عواملی موجب چنین تفاوت‌هایی می‌شود؟

پیش از آنکه به این سؤال پاسخ دهیم، لازم است فرق **هوا** و **آب و هوا** را بدانیم.

هوا وضعیت گذرا و موقتی هوا کره (اتمسفر) در یک محل و در مدت زمانی کوتاه است. برای مثال، می‌گوییم امروز هوا آفتابی یا ابری یا بارانی است یا باد می‌وزد. اما **آب و هوا** وضعیت هوا کره (اتمسفر) در یک ناحیه در مدت زمانی نسبتاً طولانی است. برای مثال، می‌گوییم استان بوشهر آب و هوای گرم و شرجی دارد. برای پی بردن به نوع آب و هوای یک ناحیه، داده‌های آماری مربوط به دما، بارش، رطوبت، باد و... در طول سال‌ها (سی سال یا بیشتر) جمع‌آوری و میانگین آنها محاسبه می‌شود.

اگر دماهای ثبت شدهٔ تمام ساعات شبانه روز را با هم جمع کنیم و حاصل جمع را بر تعداد آنها، یعنی ۲۴ ساعت، تقسیم کنیم، **دمای میانگین روزانه** به‌دست می‌آید.

با استفاده از میانگین‌های روزانهٔ دما و تقسیم آنها بر تعداد روزهای یک ماه می‌توان **دمای میانگین ماهانه** را به‌دست آورد.

اگر دمای میانگین ماهانهٔ دوازده ماه سال را با یکدیگر جمع و بر ۲ تقسیم کنیم، **دمای میانگین سالانه** به‌دست می‌آید.

عوامل مؤثر بر آب و هوای جهان

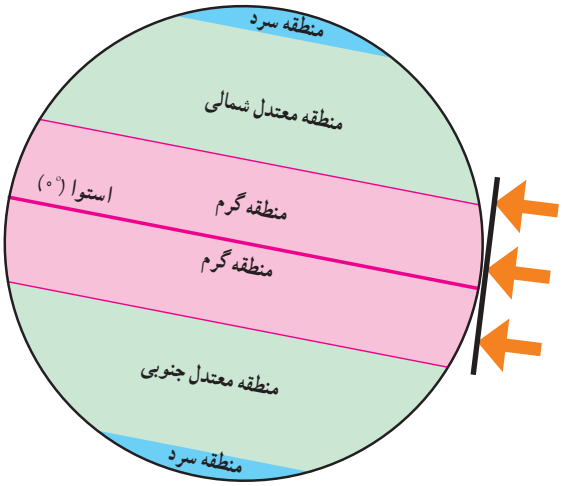

۱ــ زاویهٔ تابش خورشید و عرض جغرافیایی

اشعهٔ خورشید از لایه‌های مختلف هواکره عبور می‌کند و به زمین می‌رسد. سرزمین‌های نزدیک استوا اشعهٔ عمودی خورشید را دریافت می‌کنند اما هرچه از استوا به طرف قطب‌ها پیش می‌رویم، تابش خورشید مایل‌تر می‌شود. در نتیجه، گرمای کمتری به زمین می‌رسد. به‌طور کلی، یکسان نتابیدن خورشید به سطح زمین، سه منطقه را در روی زمین پدید می‌آورد :

۱ــ منطقهٔ گرم در دو طرف استوا تا مدارهای رأس السرطان و رأس الجدی

۲ــ منطقهٔ معتدل شمالی و جنوبی، ۳ــ منطقهٔ سرد در مجاورت قطب‌ها.

بدین ترتیب، هرچه از مدار استوا (صفر درجه) به سمت عرض‌های جغرافیایی بالاتر حرکت کنیم، دمای هوا کاهش می‌یابد و در نواحی مجاور قطب‌ها کمترین میانگین دمای سالانه دیده می‌شود.

۲ــ دوری و نزدیکی به اقیانوس‌ها و دریاها

خشکی‌ها زودتر از آب‌ها گرم می‌شوند و سریع‌تر گرمای خود را از دست می‌دهند. آب‌ها بیشتر از خشکی‌ها گرما را در خود ذخیره می‌کنند. به همین سبب، اقیانوس‌ها و دریاها موجب اعتدال دمای نواحی مجاور خود در زمستان و تابستان می‌شوند و گرما و سرمای مناطق را کاهش می‌دهند.

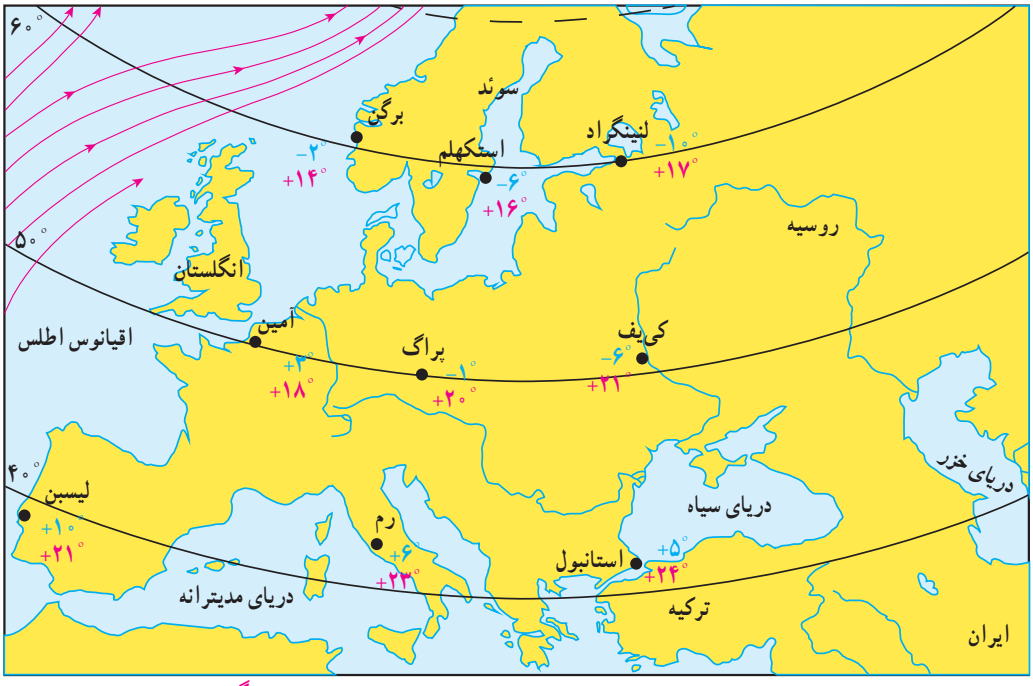

میانگین دما در تیرماه
میانگین دما در دی ماه

فعّالیت

۸ــ به نقشه توجه کنید. در دی‌ماه استانبول سردتر است یا لنینگراد؟ چرا؟ سه شهر برگِن، استکهلم و لنینگراد تقریباً در یک عرض جغرافیایی قرار دارند اما میانگین دمای این شهرها در دی ماه متفاوت است. چرا؟

هرچه از شهرهای نواحی داخلی به سمت شهرهای مجاور اقیانوس می‌رویم، سرمای زمستان ..... می‌شود.

۹ــ به تصویر صفحهٔ قبل توجه کنید. لایهٔ ازن در کدام بخش هواکره قرار دارد؟

آیا می‌توانید در یک جمله بگویید فایدهٔ لایهٔ ازن چیست؟ در این باره پرس‌وجو کنید.

همان‌طور که پیش‌تر گفتیم، عبور جریان‌های دریایی آب گرم از کنارهٔ کشورها موجب می‌شود که سرمای هوا در زمستان کاهش پیدا کند. به عکس، عبور جریان‌های آب سرد موجب بروز سرمای شدید در کناره‌ها می‌شود؛ مانند جریان آب سرد گرینلند که از کناره‌های کانادا عبور می‌کند.

۳ــ ارتفاع از سطح زمین

در لایهٔ وردسپهر (تروپوسفر)، هر چه از سطح زمین بالاتر می‌رویم دمای هوا کم می‌شود. (به ازای هر ۱۰۰۰ متر ارتفاع، دما ۶ درجهٔ سانتی‌گراد کاهش می‌یابد.)

بنابراین، در نواحی مرتفع و بر فراز قله‌ها و کوه‌ها و دامنه‌ها دما پایین‌تر از نواحی پست است.

ارتفاعات می‌توانند از نفوذ توده‌های مرطوب به نواحی آن سوی خود جلوگیری کنند؛ مانند رشته کوه‌های هیمالیا در شمال هند یا البرز در ایران. ارتفاعات همچنین جهت وزش بادها را تغییر می‌دهند.

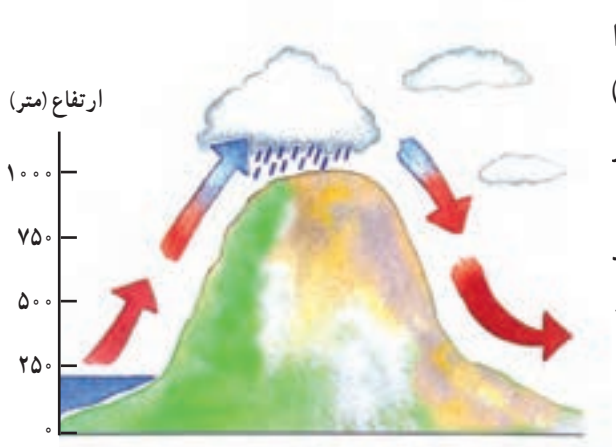

۴ــ فشارهوا و جریان باد

هوا مانند همهٔ گازها سنگینی دارد و بر همه چیز فشار وارد می‌کند.

ولی ما این فشار را حس نمی‌کنیم. فشار هوا را با دستگاه‌های فشارسنج اندازه گیری می‌کنند. فشار هوا در یک مکان متغیر است و زیاد یا کم می‌شود.

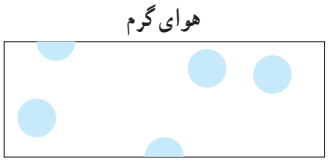

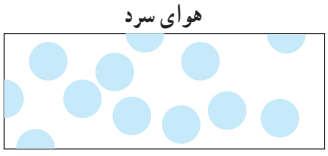

فشار و دما : هوای گرم فشار کمتری دارد؛ زیرا منبسط می‌شود و مولکول‌های آن از هم فاصله می‌گیرند. هوای گرم سبک است و به سمت بالا صعود می‌کند.

هوای سرد فشار بیشتری دارد؛ زیرا سرما موجب تراکم و فشردگی بیشتر مولکول‌ها می‌شود. هوای سرد سنگین است و به سمت پایین و سطح زمین فرود می‌آید.

فشار و ارتفاع : هر چه از سطح زمین بالاتر برویم، فشار هوا کم می‌شود. به همین دلیل، فشار هوا در سطح دریاها زیاد و در ارتفاعات و کوهستان‌ها کم است.

باد : هوا همیشه از جایی که فشار بیشتری دارد به سمت جایی که فشار کمتری وجود دارد جریان می‌یابد و به این ترتیب، باد به‌وجود می‌آید.

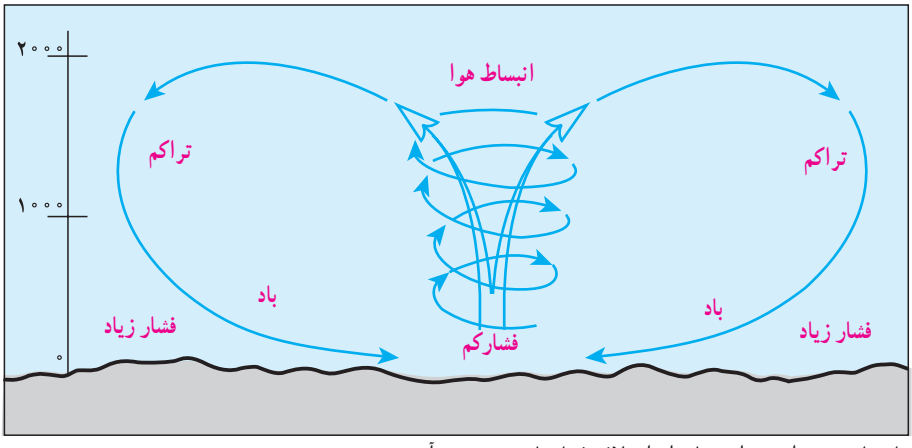

جابه‌جا شدن هوا و پیدایش باد، از اختلاف فشار باد به‌وجود می‌آید.

فشارسنج جیوه‌ای، هواشناسان برای اندازه‌گیری فشار از واحد میلی بار استفاده می‌کنند.

کمربندهای فشار

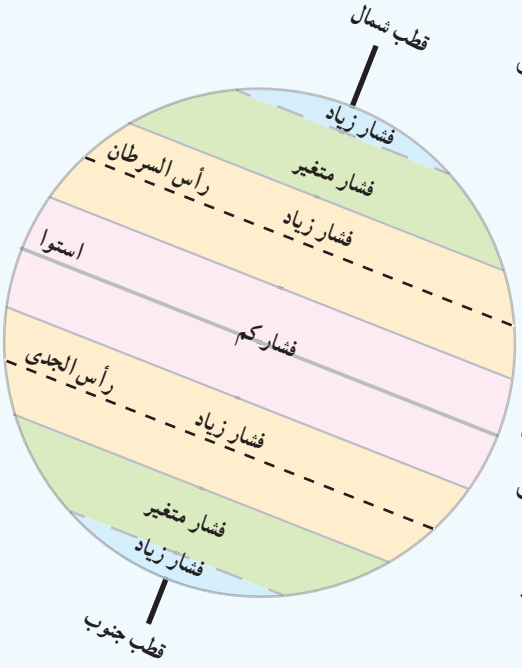

پراکندگی کانون‌های فشار بر روی کرهٔ زمین از عوامل مهم گردش عمومی هوا و تغییر آب و هواست.

کانون‌های فشار در دو نیمکرهٔ شمالی و جنوبی حالت قرینه دارند.

* منطقهٔ استوایی کانون فشارکم است. در این منطقه، هوا گرم و مرطوب است.

* سرزمین‌های مجاور مدار رأس‌السرطان و رأس‌الجدی کانون فشار زیادند.

* مناطق معتدل کانون فشارهای متغیرند. در این مناطق در زمستان‌ها، خشکی‌ها خیلی سرد و در تابستان خیلی گرم می‌شوند. از سوی دیگر، این مناطق مورد هجوم فشار زیاد و کم از مجاور قرار می‌گیرند.

* مناطق قطبی در تمام سال هوای سرد و خشک دارند و کانون فشار زیادند.

انسان و تغییرات آب و هوایی

دانشمندان معتقدند که طی صد سال گذشته، میانگین دمای زمین نسبت به قبل افزایش یافته است. به نظر آنها یکی از علل مهم افزایش دما، زیاد شدن تعداد خودروها و افزایش فعّالیت‌های صنعتی است که از سوخت‌های فسیلی استفاده می‌کنند و موجب آلودگی هوا و ورود گازهای گلخانه‌ای* به هوا کره می‌شوند.

برخی معتقدند گرم شدن کرهٔ زمین ممکن است پیامدهای ناخوشایندی داشته باشد؛ مانند ذوب شدن یخ‌های قطبی، بالا آمدن آب دریا، به زیر آب رفتن نواحی ساحلی و جزیره‌ها یا وقوع خشکسالی در نواحی گرم و خشک و مواردی از این قبیل.

فعّالیت

۱۰ــ الف) چرا کوه‌نوردان در ارتفاعات زیاد ممکن است با مشکلات تنفسی روبه‌رو شوند؟ ب) چرا در هواپیما، قبل از شروع پرواز، نحوهٔ استفاده از ماسک اکسیژن به مسافران آموزش داده می‌شود؟

ب) دقت کنید و بگویید چه کارها و فعّالیت‌هایی در محیط زندگی شما موجب آلودگی هوا می‌شود.

واژه‌ها

آیسبرگ (کوه یخ) : یک تودهٔ عظیم یخ که از آب‌های یخ بستهٔ نواحی قطبی شکسته و در آب‌های آزاد شناور می‌شود. بخش عظیمی از آیسبرگ یا کوه یخ در زیر آب قرار دارد.

جزر و مد : بالا آمدن و پایین رفتن منظم و دوره‌ای آب اقیانوس‌ها، دریاها، خلیج‌ها و خورها به علت نیروی جاذبهٔ ماه و خورشید است و هر روز دو بار تکرار می‌شود. بالا آمدن آب دریا را **مد** و پایین رفتن آن را **جزر** می‌گویند.

زبالهٔ اتمی : پسماندهایی است که از فعّالیت‌های رآکتورهای هسته‌ای یا آزمایش‌های مربوط به آنها حاصل می‌شود و به دلیل داشتن پرتوهای رادیو اکتیویته برای انسان وموجودات زنده مضر است. زبالهٔ اتمی در درازمدت آب و خاک را هم آلوده می‌کند. امروزه چگونگی دفع این پسماندها از نگرانی‌های مهم استفاده کنندگان از انرژی اتمی است.

نمک زدایی : فرایندی که طی آن، نمک و برخی مواد معدنی را از آب شور دریا جدا می‌کنند و آن را به آب شیرین قابل استفاده تبدیل می‌کنند. این فرایند با دستگاه‌های مختلف به روش‌های گوناگون ازجمله تقطیر انجام می‌شود.

گازهای گلخانه‌ای : گازهایی مانند بخار آب، دی اکسید کربن، متان و ازن که به طور طبیعی در هوا کره وجود دارند و تبادل‌های شیمیایی آنها برای سیارهٔ زمین و موجودات آن مفید است. امروزه انسان از طریق فعّالیت‌های صنعتی و وارد کردن برخی از این گازها، مانند دی اکسید کربن در هوا، حجم و ترکیب گازهای گلخانه‌ای را به هم می‌زند.

به کار ببندیم

۱ــ یکی از فعّالیت‌های زیر را به دلخواه انجام دهید.

الف) به‌طور گروهی برای حفاظت از اقیانوس‌ها و دریاها پیش‌نویس قوانین تهیه کنید و راهکارهایی را نیز به کشورها توصیه کنید.

ب) به‌طور گروهی پوستری با موضوع حفاظت از آب‌های خلیج فارس برای گردهمایی فرضی سران کشورهای منطقه طراحی کنید و پیامی نیز روی آن بنویسید.

۲ــ روی برخی اسپری‌ها نوشتهٔ «اُزُن را دوست بداریم» یا «دوست اُزُن» و یا علامت آن مشاهده می‌شود. پرس‌وجو کنید که منظور از این نوشته یا علامت چیست و این کالاها چه خصوصیتی دارند.

زیست‌کره، تنوع شگفت‌انگیز

فصل ۳

در بیابان‌های خشک و سوزان «صحرای آفریقا»، جنگل‌های انبوه «آمازون»، اعماق اقیانوس‌ها و صخره‌های مرجانی درخشان و بلندی‌های سطح زمین، گونه‌های بی‌شماری از گیاهان و جانوران زندگی می‌کنند. آمیزه‌ای شگفت‌انگیز از رنگ‌ها و چشم‌اندازهای گوناگون ازریزترین حشره‌ها تا بزرگ‌جثه‌ترین جانوران، عظمت خلقت را به ما نشان می‌دهند.

طی چند میلیارد سال عمر کرهٔ زمین، هزاران گونهٔ زیستی خلق و بر روی آن پدیدار شده‌اند و تنوع زیستی فوق‌العاده‌ای را برای این سیاره به ارمغان آورده‌اند. اما امروزه کاهش و نابودی همین تنوع زیستی، یکی از مشکلات و نگرانی‌های مهم محیط‌زیستی در جهان است. محیط‌های طبیعی با سرعتی شدید در حال تخریب‌اند و ادامهٔ حیات برخی گونه‌ها در معرض خطر قرار گرفته است.

این فصل به مطالعهٔ تنوع زیست‌بوم‌های جهان و ضرورت آشتی انسان با طبیعت می‌پردازد.

شما با مطالعهٔ این فصل و انجام دادن فعّالیت‌های آن پی می‌برید که :

۱ــ قلمرو زیست‌بوم‌های مهم جهان کجاست و زیست‌بوم‌ها چگونه در سطح زمین پراکنده شده‌اند.

۲ــ مهم‌ترین ویژگی‌های هریک از زیست‌بوم‌ها چیست.

۳ــ تنوع و طبقه‌بندی زیست‌بوم‌ها به چه عواملی بستگی دارد.

۴ــ چه عواملی زیست‌بوم‌ها را در معرض خطر قرار داده‌اند.

۵ــ چرا و چگونه باید از تنوع زیستی، محافظت کنیم.

درس ۵

پراکندگی زیست‌بوم‌های جهان

به تصاویر (۱) و (۲) دقت کنید. آیا می‌توانید گیاه و جانوری را که در این دو تصویر مشاهده می‌کنید، نام ببرید؟ به نظر شما این گیاهان و جانوران در کدام نواحی جهان یافت می‌شوند؟ چرا؟ اکنون بگویید تصاویر (۳) و (۴) کدام نواحی جغرافیایی را نشان می‌دهند؟ در هریک از این نواحی، کدام گیاهان و جانوران می‌توانند زندگی کنند؟

زیست‌بوم (بیوم)

زیست‌بوم یک ناحیهٔ وسیع جغرافیایی است که در آن، انواع خاصی از گیاهان و جانوران زندگی می‌کنند و ناحیهٔ مشخصی را به‌وجود می‌آورند. هر زیست‌بوم از چند بوم‌سازگان (اکوسیستم) تشکیل شده است. شما در کتاب علوم امسال با مفهوم و اجزا و عناصر بوم‌سازگان بیشتر آشنا می‌شوید.

پراکندگی زیست‌بوم‌های جهان

به نقشهٔ صفحه بعد توجه کنید. در این نقشه، سطح زمین به هشت زیست‌بوم تقسیم شده است. آنها را نام ببرید و قلمروشان را روی نقشه نشان دهید. یک زیست‌بوم ممکن است بخش وسیعی از یک قاره را دربرگیرد و یا ویژگی‌های آن در چند قاره یافت شود.

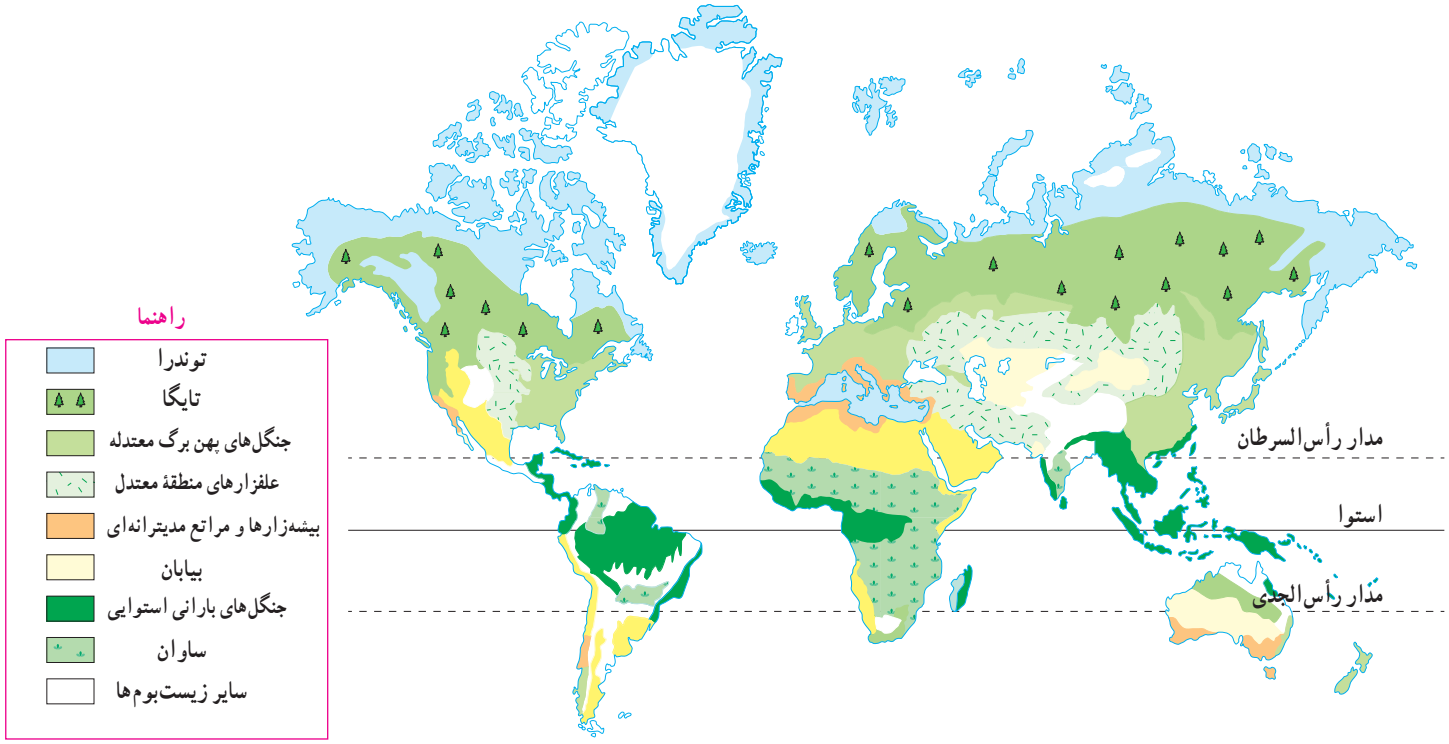

توجه : این نقشه، پراکندگی زیست‌بوم‌ها را در کل جهان نشان می‌دهد. در نقشه‌های کلی و عمومی، جزئیات نواحی محلی نشان داده نمی‌شود و مرز بین نواحی دقیق نیست.

متخصصان دربارهٔ تقسیم‌بندی زیست‌بوم‌های جهان و تعداد آنها توافق چندانی ندارند. در جغرافیای زیستی* و بوم‌شناسی* (اکولوژی) تقسیمات مختلفی برای زیست‌بوم‌ها ارائه شده است. برخی زیست‌بوم‌ها را به دو دستهٔ کلی زیست‌بوم‌های خشکی و زیست‌بوم‌های دریایی تقسیم کرده‌اند. برخی حتی تا ۱۶ زیست‌بوم خشکی و ۵ زیست‌بوم دریایی پیشنهاد کرده‌اند. یکی از استادان معروف جغرافیای زیستی، تقسیم بندی خود را به ۸ زیست‌بوم محدود کرده است که آنها را در نقشهٔ بالا مشاهده می‌کنید.

تنوع زیست‌بوم‌ها به چه عواملی، بستگی دارد؟

وجود هر زیست‌بوم در یک ناحیه به عوامل مختلفی چون آب و هوا، شکل ناهمواری‌ها، میزان ارتفاع زمین، و جنس خاک بستگی دارد. در میان همهٔ این عوامل، آب و هوا مهم‌ترین و بیشترین تأثیر را دارد. از میان عناصر آب و هوایی، دو عنصر «**دما**» و «**بارش**» بر نوع و میزان پوشش گیاهی اثر می‌گذارند؛ به طوری که با تغییر دما و بارش از یک ناحیه به ناحیهٔ دیگر، پوشش گیاهی تغییر می‌کند.

دما عامل مهمی در رویش گیاهان است و در مناطقی که دمای هوا بسیار پایین است، گیاهان نمی‌توانند بروید. میزان بارش نیز تأثیر زیادی بر میزان پوشش گیاهی یک منطقه دارد. علاوه بر میزان دما و بارش، عوامل دیگری چون طول مدت فصل خشک و تبخیر نیز در پوشش گیاهی تأثیر دارند.

می‌دانید که گیاهان موجوداتی تولیدکننده‌اند و با انجام دادن عمل فتوسنتز، ترکیبات آلی تولید و اکسیژن آزاد می‌کنند. یکی از روش‌های جدید تقسیم‌بندی زیست‌بوم‌ها، بررسی میزان تولید ترکیبات آلی* آنهاست. هر چه سرعت رشد پوشش گیاهی در یک ناحیه بیشتر باشد، میزان تولید بیشتر است و هر چه میزان تولید مواد آلی یک زیست‌بوم بیشتر باشد، تودهٔ زیستی‌ای* که از آن حاصل می‌شود، بیشتر خواهد بود. در نتیجه، زیست‌بوم‌ها از این نظر با هم تفاوت دارند.

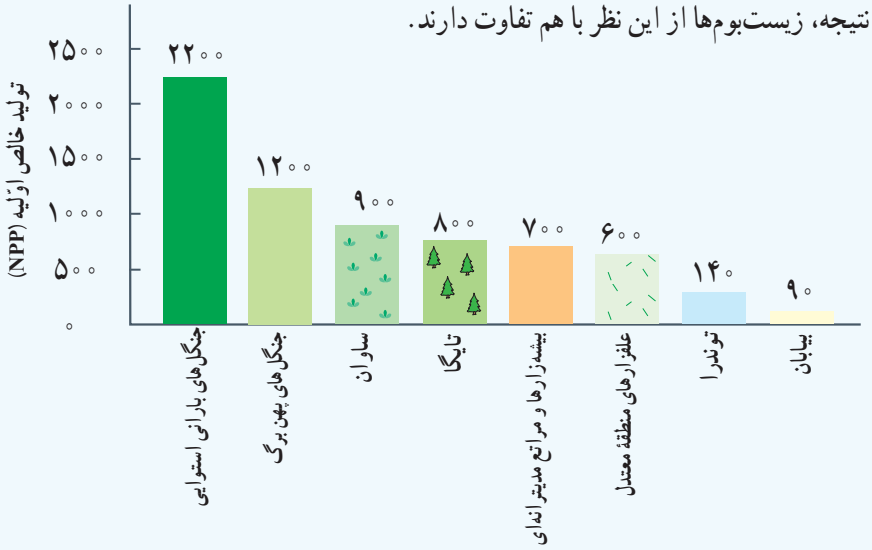

این نمودار، میزان تولید خالص اولیه (NPP) را در زیست‌بوم‌های مختلف نشان می‌دهد. تولید خالص اولیه (NPP) عبارت است از مقدار مادهٔ خشک آلی به گرم در یک مترمربع در یک سال ($g/m^2/yr$).

فعّالیت

۱ــ با توجه به نقشهٔ صفحهٔ پیش و با مراجعه به یک اطلس، بگویید که جنگل‌های بارانی استوایی در کدام قاره‌ها و کشورها، وجود دارند و کدام کشور، بیشترین وسعت جنگل‌های بارانی استوایی را دارد.

۲ــ الف) با توجه به نمودار بالا بگویید کدام زیست‌بوم در جهان، بیشترین میزان ترکیبات آلی و کدام زیست‌بوم‌ها کمترین میزان ترکیبات آلی را تولید می‌کنند.

ب) با توجه به دانسته‌های خود از فصل قبل، (دربارهٔ آب و هوای مناطق جهان) علل این بیشترین میزان و کمترین میزان را توضیح دهید.

۳ــ کاربرگهٔ شمارهٔ (۴) را در کلاس انجام دهید.

اکنون ویژگی‌های چند نمونه از زیست‌بوم‌های جهان را مطالعه کنید و فعّالیت مربوط به آن را انجام دهید.

توندرا

توندرا ناحیه‌ای در نزدیکی قطب شمال و حاشیهٔ اقیانوس منجمدشمالی است. این ناحیه، زمستان‌های طولانی دارد و سرمای هوا در آن، بسیار شدید است؛ به‌طوری که به ۳۴°C- نیز می‌رسد. در این ناحیه، تابستان‌ها کوتاه و میانگین دما، حداکثر ۱۲ درجهٔ سانتی‌گراد است.

خزه و گلسنگ

زمین‌های توندرا از یخ و برف پوشیده شده است. در تابستان با ذوب شدن یخ‌ها، در زیر خاک، باتلاق‌های کم عمق ایجاد می‌شود. در توندرا فقط گیاهانی چون خزه و گل‌سنگ می‌توانند بروینند. بزرگ‌جثه‌ترین جانور توندرا، خرس قطبی است. در زمستان، برخی از جانوران این منطقه به نواحی گرم‌تر مجاور مهاجرت می‌کنند.

اسکیموها و گوزن شمالی

خرس قطبی در حال پریدن

روباه قطبی

تایگا

زیست‌بوم تایگا از گسترده‌ترین زیست‌بوم‌هاست و در جنوب توندرا و در قاره‌های آسیا، اروپا و آمریکای شمالی گسترش یافته است. در این منطقه، در ۶ ماه از سال میانگین دما کمتر از صفر درجه است. بارندگی بین ۲۵۰ تا ۵۰۰ میلی‌متر و زمین همیشه مرطوب است. ناحیهٔ تایگا به داشتن جنگل‌های مخروطیان و سوزنی‌برگ‌ها معروف است. درختان این ناحیه، مانند کاج و سرو، همیشه سبزند و برگ‌ریزان ندارند. تقریباً تمام جنگل‌های کشور کانادا از نوع تایگاست. این جنگل‌ها بخش عمده‌ای از چوب نرم برای تولید کاغذ را تأمین می‌کنند. در زمستان، برخی از جانوران این منطقه نیز به نواحی گرم‌تر مجاور مهاجرت می‌کنند.

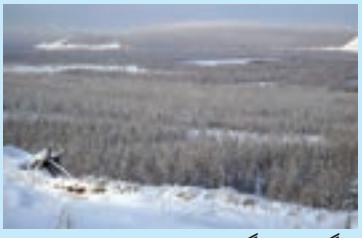
جنگل‌های تایگا، زمستان

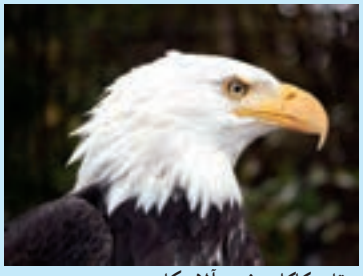
عقاب کاکل سفید، آلاسکا

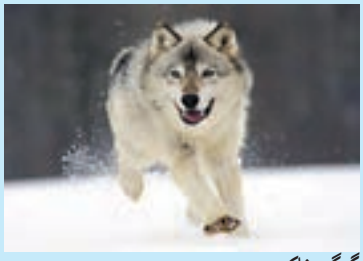
گرگ خاکستری

سمور دریایی، کانادا

حمل الوار، کانادا

جنگل‌های بارانی استوایی

این زیست‌بوم در مجاورت خط استوا در چند قاره گسترده شده است. در این منطقه، هوا همیشه گرم، رطوبت حدود ۸۰ درصد و میزان بارندگی سالیانه ۲۵۰۰ میلی‌متر است.

جنگل‌های بارانی استوایی چند طبقه‌اند. در زیر درختان بلندتر، درختان کوتاه‌تر و علف‌ها، که رشد بسیار سریعی دارند، وجود دارند. ارتفاع درختان بلند گاه به ۲۵ تا ۳۵ متر نیز می‌رسد. این زیست‌بوم بیشترین تنوع زیستی جهان را دارد و انواع حشره‌ها، پرندگان، خزندگان و پستانداران در آن زندگی می‌کنند. درختان شاه‌پسند (مانگرو)، نارگیل، قهوهٔ سودانی، هِوآ و بامبو از نمونهٔ گیاهان این ناحیه است.

بامبو

جنگل‌های انبوه استوایی و خزندگان

مزرعهٔ پالم (نخل روغنی)، مالزی

بابون، یک نوع میمون

توکا

ساوان

ساوان منطقهٔ علفزارها با درختان تک و منفرد است که در مجاورت جنگل‌های استوایی واقع شده است. بیشترین وسعت ساوان در قارهٔ آفریقاست.

آب و هوای ساوان در تمام طول سال، گرم است و در آن، دو فصل خشک، و مرطوب وجود دارد. ساوان از نظر تنوع جانوری بسیار غنی است. در ساوان، علف‌خواران تنومند چون گورخر، فیل، زرافه و کرگدن فراوان‌اند و گوشت‌خواران درنده، چون شیر از این گیاه‌خواران تغذیه می‌کنند. درختان بائوباب از گونه‌های گیاهی مشهور ساوان هستند.

درختان بائوباب

زنان قبیلهٔ ماسایی، ساوان، کنیا

گورخر و فیل در علفزارهای ساوان

شیر ساوان

بیابان

به سرزمین‌های خشکی که میزان بارندگی سالیانهٔ آنها کمتر از ۵۰ میلی‌متر باشد، بیابان گفته می‌شود. بخش عمده‌ای از بیابان‌های گرم و خشک جهان در مجاورت مدار رأس‌السرطان و رأس‌الجدی واقع شده‌اند؛ مانند صحرا در آفریقا، ربع‌الخالی در عربستان و لوت در ایران. وقتی سخن از بیابان به میان می‌آید، ما به یاد مناطق گرم می‌افتیم؛ در حالی که بیابان‌های سرد نیز در جهان وجود دارند. بیابان گبی که اطراف آن را کوه فرا گرفته است، جزء بیابان‌های سرد جهان است. در این گونه بیابان‌ها نیز بارش، ناچیز و حتی در حد صفر است.

بیابان‌ها از نظر پوشش گیاهی فقیرند و فقط درختان یا بوته‌های خاردار، که در مقابل خشکی هوا و تبخیر مقاوم‌اند یا آب را در خود ذخیره می‌کنند، می‌توانند در آنجا زندگی کنند.

لاک‌پشت صحرایی، جنوب کالیفرنیا

خارپشت گوش بلند

مارمولک خاردار استرالیایی

روباه صحرای ساهارا

حمل و نقل با شتر، بیابان

فعّالیت

۴ــ کاربرگه‌های شمارهٔ (۵) و (۶) را کامل کنید.

۵ــ فرض کنید قرار است به شما یک سفر رایگان همراه با گروهی از گردشگران طبیعت (اکوتوریست)جایزه بدهند. کدام زیست‌بوم را برای سفر انتخاب می‌کنید؟ چرا؟

۶ــ به طور گروهی یک بروشور مسافرتی برای یکی از زیست‌بوم‌ها تهیه کنید.

روی بروشور، یک پیام جالب برای ترغیب گردشگران به مسافرت به آنجا بنویسید و چند تصویر جذاب از گیاهان یا جانوران آن ناحیه روی آن بچسبانید یا نقاشی کنید.

در بروشور دربارهٔ آب و هوا، جانوران و گیاهان آن منطقه مطالبی بنویسید و به مسافران توصیه کنید که برای بازدید از آن منطقه، چه وسایل یا لباس‌هایی به همراه داشته باشند.

درس ۶

زیست بوم‌ها در خطرند

در دویست سال اخیر، میزان تغییرات زیست بوم‌های جهان از تغییراتی که در تمام مدت عمرشان بر سیارهٔ زمین داشته‌اند، بیشتر بوده است. در این مدت کوتاه، ده‌ها گونهٔ جانوری و گیاهی منقرض شده و بسیاری از گونه‌ها نیز در معرض خطر انقراض قرار گرفته‌اند. وقتی آخرین عضو یک گونه می‌میرد، دیگر تولید مثلی صورت نمی‌گیرد. در نتیجه، آن گونه برای همیشه منقرض و ناپدید می‌شود. به تصاویر توجه کنید.

اکنون به نقشه توجه کنید. این نقشه پراکندگی تعداد گونه‌های در معرض خطر را در نواحی مختلف جهان نشان می‌دهد.

ببر سیبری

خرس پاندا

رافلزیا (یک گونه انگلی) بزرگ‌ترین گلی که قطری تا یک متر و عمری چند روزه دارد.

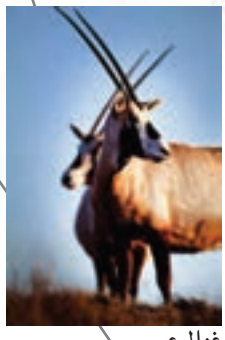

غزال عربی

کرگدن سفید با بیش از ۲۰۰۰ کیلوگرم وزن

فیل آفریقایی

پرندهٔ بهشت

فعّالیت

با توجه به نقشه

۱ــ نواحی جنوب شرقی آسیا، استرالیا و آفریقای مرکزی را از نظر تعداد گونه‌های در معرض خطر با کانادا و اروپای شمالی مقایسه کنید.

۲ــ سه کشور را نام ببرید که بیش از ۳۰۰ گونهٔ در معرض خطر دارند.
دو کشور نام ببرید که کمتر از ۵۰ گونهٔ در معرض خطر دارند.

۳ــ چرا در صحرای آفریقا تعداد گونه‌های در معرض خطر بسیار کم است؟

درخت اژدها

وزغ درختی بهاری

لاک‌پشت مرداب

قورباغه درختی چشم قرمز

گوریل

درختان بائوباب

شامپانزه

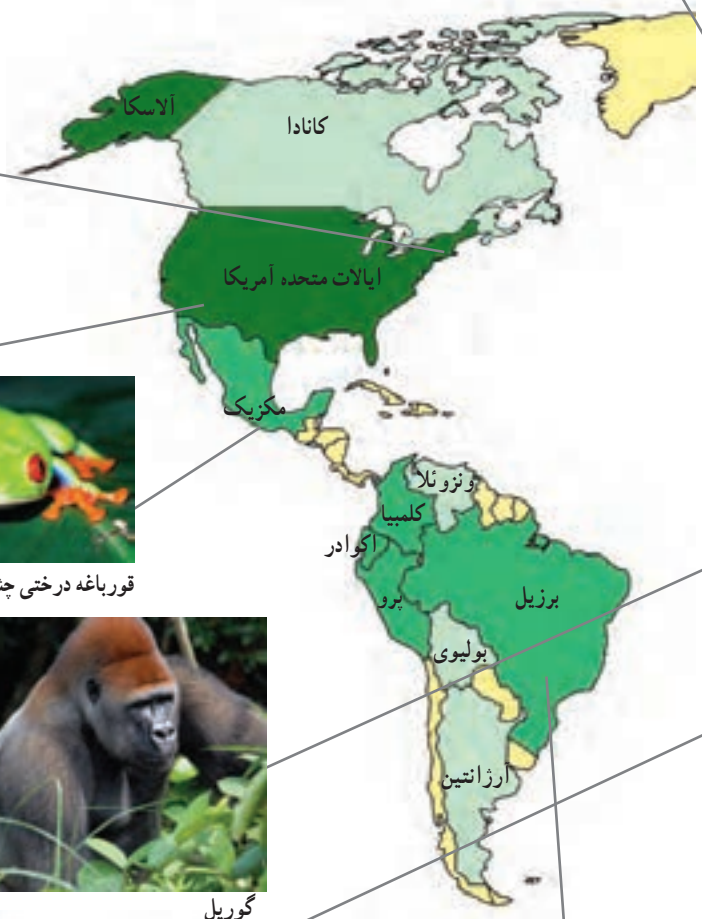

تعداد گونه‌های در معرض تهدید

۳۰۰ــ۷۰۰

۱۰۰ــ۳۰۰

۵۰ــ۹۹

کمتر از ۵۰

زیستگاه‌ها چرا و چگونه تخریب می‌شوند؟

در دو سه قرن اخیر، انسان در علوم و فناوری پیشرفت‌های چشمگیری داشته است. او توانسته است وسایلی تندرو برای جابه‌جایی بر روی سیارهٔ زمین اختراع کند، به فضا سفر کند، بسیاری از بیماری‌ها را معالجه کند و با کشاورزی صنعتی، غذای بیشتری برای جمعیت در حال افزایش جهان و خانه‌هایی با تجهیزات و وسایل راحت تر برای آنها فراهم آورد. اما در مقابل همهٔ این پیشرفت‌ها، به‌شدت به محیط زیست خود لطمه وارد کرده است.

تنوع زیستی زمانی در معرض خطر قرار می‌گیرد که زیستگاه طبیعی گیاهان و جانوران تخریب شود. با تخریب پوشش گیاهی در یک منطقه، غذا کم می‌شود و شرایط محیطی نامناسب گونه‌های جانوری را نیز از بین می‌برد. مهم‌ترین عواملی که باعث از بین رفتن پوشش گیاهی، نابودی گونه‌های جانوری و آلودگی آب و خاک و هوای زیستگاه‌ها می‌شوند عبارت‌اند از :

- ایجاد و گسترش شهرها و روستاها، ساختن پل، جاده، ساختمان‌ها و سدها بدون برنامه‌ریزی و توجه به جنبه‌های زیست‌محیطی
- فعّالیت‌های صنعتی و تولید انبوه کالاها در کارخانه‌ها
- مصرف‌گرایی و تولید انبوه زباله
- شکار و تجارت اعضای بدن حیوانات.

در این بخش، تخریب یکی از مهم‌ترین زیست بوم‌های جهان ــ یعنی جنگل‌های استوایی ــ و شکار یکی از گونه‌های جانوری به منظور تجارت را بررسی می‌کنیم.

مطالعهٔ موردی(۱)

اهمیت و ارزش جنگل‌های بارانی استوایی

جنگل‌های بارانی استوایی از پیچیده‌ترین زیست‌بوم‌های جهان است که غنی‌ترین تنوع گیاهی و جانوری را دارد.

۳ تنوع زیستی جهان مربوط به این جنگل‌هاست. جنگل‌های استوایی ۴ را «**ریه‌های زمین**» نامیده‌اند.

برخی از دانشمندان معتقدند که این جنگل‌ها حدود ۵۰ درصد اکسیژن سیارهٔ زمین و ۵۰ درصد رطوبت جو را تولید می‌کنند و به همین دلیل، بر آب و هوای کل سیارهٔ زمین اثر می‌گذارند. دی اکسید کربن گازی است که در اثر فعّالیت‌های انسان و استفاده از سوخت‌های فسیلی وارد جو می‌شود. این جنگل‌های انبوه قابلیت جذب دی اکسید کربن و تبدیل آن به اکسیژن را دارند.

جنگل‌های بارانی استوایی خاستگاه اوّلیهٔ بسیاری از درختان میوهٔ جهان مانند موز، نارگیل و انبه بوده است. امروزه از این جنگل‌ها انواع محصولات غذایی، دارویی و مواد اوّلیهٔ صنعتی به‌دست می‌آید. قهوه، کاکائو، انواع روغن‌ها، لوازم آرایشی و عطرها، کائوچو، لاستیک و خمیر دندان از آن جمله اند. عصارهٔ گیاهان استوایی در ترکیب بسیاری از داروهای شیمیایی به کار می‌رود. اغلب داروهایی که امروزه از آنها برای معالجهٔ سرطان استفاده می‌شود، از درختان و گیاهان استوایی به دست می‌آیند.

تخریب جنگل‌های بارانی استوایی

تخریب جنگل‌های استوایی در برخی از کشورها مانند برزیل و اندونزی بسیار گسترش یافته و باعث نابودی بسیاری از گونه‌های گیاهی و جانوری شده است. در جنگل‌های آمازون، مدت‌های طولانی تعداد بسیار کمی از قبیله‌ها به‌صورت پراکنده زندگی می‌کردند. در پنجاه سال اخیر، کشاورزی و دامداری و تجارت الوار و استخراج معادن طلا و بوکسیت (آلومینیم) موجب تخریب یا جنگل زدایی در این منطقه شده است.

جنگل‌زدایی یعنی از بین بردن کامل جنگل‌ها در یک ناحیه؛ برای این کار، جنگل‌ها را می‌سوزانند، درخت‌ها را با اره‌های برقی قطع می‌کنند و با بولدوزر زمین‌ها را از درختان خالی می‌کنند. وقتی درختان سوزانده یا قطع می‌شوند، دی اکسیدکربن بیشتری وارد جو می‌شود و اثرات گازهای گلخانه‌ای بیشتر و زمین گرم‌تر می‌شود.

از سال ۱۹۷۰ میلادی، به‌تدریج یک بزرگراه طولانی احداث شد که از میان جنگل‌های آمازون در برزیل عبور می‌کرد و ده‌ها راه فرعی نیز از داخل جنگل‌ها به این بزرگراه مربوط می‌شدند. ساختن این بزرگراه موجب دسترسی آسان‌تر شرکت‌های تجاری و افراد برای فعّالیت‌های اقتصادی در جنگل‌های استوایی شده است.

باید توجه داشت که تصمیم‌گیری برای حفاظت از محیط زیست کار چندان آسانی نیست؛ زیرا هر تصمیمی با نظرات مخالف افراد و گروه‌ها روبه‌رو می‌شود:

سوزاندن و از بین بردن درختان برای خانه‌سازی و کشاورزی

احداث بزرگراه در جنگل‌های بارانی استوایی

احداث راه‌ها موجب دسترسی بیشتر به داخل جنگل‌ها می‌شود.

قطع درختان

به نظر من جنگل‌های آمازون به همهٔ ساکنان زمین تعلق دارند و باید حفظ شوند. اگر تخریب جنگل‌ها همچنان ادامه یابد، مشکلات زیادی برای آب و هوای کل کرهٔ زمین به‌وجود می‌آید. همچنین، نابودی تنوع زیستی آن به همهٔ ساکنان جهان صدمه می‌زند.

بهتر است کشورهای جهان به حکومت‌های این منطقه فشار بیاورند که با هر گونه قطع درختان مقابله کنند... .

به نظر ما آمازون منطقهٔ ثروتمندی است. نمی‌توانیم این ثروت را نادیده بگیریم... بسیاری از شرکت‌های تجاری به استخراج منابع و معادن آن علاقه‌مندند و سود زیادی نصیب آنها می‌شود. برزیل و سایر کشورها می‌توانند سالانه میلیون‌ها دلار الوار صادر کنند.

صنعت الوار و چوب، کشت‌های تجاری و استخراج معادن در این ناحیه صدها شغل ایجاد کرده است؛ آن هم در کشوری که با بیکاری مواجه است ... .

فعّالیت

۴ــ نظر افراد را در ستون‌های بالا بخوانید. شما با کدام دیدگاه موافقید؟ چرا؟ گفت‌وگو کنید.

۵ــ جدولی با دوستون رسم کنید. در یک ستون فواید و اهمیت‌های جنگل‌های آمازون و در ستون دیگر، علل تخریب آنها را فهرست کنید.

۶ــ فرض کنید به کشور برزیل سفر کرده و جنگل‌های آمازون را دیده‌اید. یک کارت پستال درست کنید و روی آن تصویر یک منظره یا یک گونهٔ گیاهی و جانوری این ناحیه را بچسبانید. کارت را برای یک دوست بفرستید.

مطالعهٔ موردی(۲)

عاج‌های خونین (تجارت عاج)

در پنجاه سال اخیر، بسیاری از فیل‌های آفریقایی به‌خاطر عاج‌های گران‌قیمتشان شکار و کشته شدند و به این ترتیب، این گونهٔ جانوری کاهش بسیار زیادی پیدا کرد. عاج به فیل کمک می‌کند که زمین را حفر کند و ریشه‌ها و علف‌ها را در بیاورد یا میوه درختان را برای تغذیه بکند. عاج همچنین وسیلهٔ دفاعی این حیوان برای مقابله با دشمن است اما سود جویان این جانور را برای استفاده از عاج‌هایش می‌کُشند.

کنیا از جمله کشورهای آفریقایی است که در آن شکار گستردهٔ فیل‌ها صورت می‌گیرد، و اگر چه امروز مسئولان آن کشور سعی می‌کنند با ایجاد پارک‌های وحش از این گونهٔ در معرض خطر محافظت کنند، شکار غیر قانونی فیل همچنان در این کشور و سایر مناطق ادامه دارد.

چین و تایلند بیشترین میزان عاج قاچاق را در جهان وارد می‌کنند. چین با کنده‌کاری روی عاج و تبدیل آن به محصولات تزیینی گران‌قیمت و پرفروش به جهان‌گردان، سود بسیاری به‌دست می‌آورد. با آنکه امروزه کشتار فیل و فروش عاج در جهان ممنوع شده، تایلند از جمله کشورهایی است که این ممنوعیت را نپذیرفته و خرید و فروش عاج فیل در آن آزاد است و از این راه سود زیادی به‌دست می‌آورد.

تجارت غیرقانونی عاج، کنیا

مغازهٔ اشیاء زینتی ساخته شده از عاج، چین

فعّالیت

۷ــ الف) واکنش و احساس شما نسبت به تصاویر مربوط به شکار فیل‌ها و اشیای تزیینی چیست؟ آیا ما واقعاً به این اشیا نیاز داریم؟

ب) برخی از طرف‌داران محیط زیست، استفاده از وسایل تزیینی یا اشیایی مثل عاج را که در آنها از اعضای بدن جانوران استفاده شده است، تحریم کرده‌اند و آنها را نمی‌خرند. نظر شما در این باره چیست؟

چه باید کرد؟

استفادهٔ خردمندانه : شکی نیست که انسان برای ادامهٔ حیات مجبور به استفاده از منابع طبیعی است. اما نکتهٔ مهم استفادهٔ صحیح و خردمندانه از این منابع است. برای مثال، در موضوع جنگل‌های استوایی : ۱ــ باید بین استفادهٔ اقتصادی از جنگل‌ها و فرصت بازسازی آنها تعادل به‌وجود بیاید. میزان قطع درختان باید قاعده و قانونی داشته باشد و وقتی درختان قطع می‌شوند، با برنامه‌ریزی مناسب درختانی را جایگزین آنها کنند و فرصت رویش دوباره به درختان بدهند. ۲ــ کشاورزی و دامپروری با روش‌های علمی و جدید، را که کمترین آسیب را به محیط زیست می‌رسانند، به کشاورزان این منطقه آموزش بدهند. ۳ــ با ایجاد پارک‌های وحش از گونه‌های جانوری و گیاهی در معرض خطر مراقبت کنند تا نسل آنها منقرض نشود.

همکاری بین‌المللی : ما در کشورهای مختلف اما روی یک سیاره زندگی می‌کنیم و همگی در آب وخاک و هوای این سیاره شریک هستیم. اما متأسفانه اغلب کشورها به دنبال منافع خود هستند و کمتر به تأثیر تصمیم‌گیری‌ها و فعّالیت‌هایشان بر محیط زیست سایر مناطق توجه دارند. برای حفاظت از زیست بوم‌ها و تنوع زیستی، همهٔ جوامع باید همکاری کنند.

اتحادیهٔ بین‌المللی حفاظت از طبیعت (IUCN) یک نهاد بین‌المللی است که بیش از ۸۰ کشور و از جمله ایران عضو آن هستند. این اتحادیه همکاری بین کشورها برای حفاظت از زیست بوم‌ها را تشویق و حمایت می‌کند. از فعّالیت‌های مهم این اتحادیه می‌توان کمک به کشورها برای حفظ تنوع زیستی، برگزاری کنفرانس‌ها و گردهمایی‌های بین‌المللی و تحقیق و بررسی مداوم گونه‌های گیاهی و جانوری در معرض خطر در سراسر جهان را نام برد. این اتحادیه هرسال «**فهرست قرمز**» خود را منتشر و در این فهرست گونه‌های گیاهی و جانوری در معرض خطر در نواحی مختلف جهان را معرفی می‌کند تا برای محافظت از آنها چاره‌ای اندیشیده شود.

ساختمان IUCN، ژنو

واژه‌ها

جغرافیای زیستی : شاخه‌ای از دانش جغرافیا که پراکندگی گونه‌ها و زیست‌بوم‌ها را در سطح زمین و در دوره‌های زمین‌شناسی مطالعه می‌کند. جغرافیای زیستی در مطالعات خود از دانش بوم‌شناسی استفاده می‌کند.

بوم‌شناسی (اکولوژی) : دانشی که ارتباط و وابستگی متقابل بین موجودات زنده و موجودات زنده با محیطی را که در آن زندگی می‌کنند، بررسی و مطالعه می‌کند.

ترکیبات آلی : معمولاً به مواد و ترکیبات شیمیایی که دارای دو عنصر کربن و هیدروژن باشند، مواد آلی می‌گویند. در این درس، منظور موادی است که ریشهٔ گیاهی و حیوانی دارند.

تودهٔ زیستی (بیوماس) : کلیهٔ موادی که از موجودات زنده یا بقایای آنها به دست می‌آیند؛ مانند چوب درختان، اجساد گیاهان و جانوران، پس‌مانده‌های کشاورزی و فضولات دامی، و فاضلاب‌های شهری و صنعتی. تودهٔ زیستی از منابع مهم انرژی تجدیدپذیر است.

به کار ببندیم

۱ــ فرض کنید قرار است به خودتان، اعضای خانواده و دوستان یا مردمی که در منطقهٔ شما زندگی می‌کنند، پنج پیشنهاد در مورد نحوهٔ انجام دادن فعّالیت‌های روزانه بدهید؛ به طوری که این پنج پیشنهاد بتواند به حفاظت از زیست‌بوم منطقه زندگی و یا حتی زیست‌بوم‌های جهان کمک کند. پیشنهادهای شما چیست؟ آنها را روی یک برگ کاغذ بنویسید و در کلاس نصب کنید.

مثال ــ به جای دستمال کاغذی، بیشتر از دستمال پارچه‌ای استفاده کنیم.

۲ــ دربارهٔ شگفتی‌های یکی از گونه‌های گیاهی یا یک جانور تحقیق کنید. آنها را روی یک برگه کاغذ بنویسید و در کلاس بخوانید. سپس بگویید این نکات جالب، چه درس‌هایی دربارهٔ **خالق هستی** به ما می‌آموزد.

ساکنان سیارهٔ زمین

فصل ۴

امروزه بیش از ۷ میلیارد نفر بر روی سیارهٔ زمین در شهرها و روستاها سکونت دارند. سطح سیارهٔ زمین میان کشورهای جهان تقسیم شده و مرزهایی آنها را از یکدیگر متمایز کرده است. این کشورها از نظر وسعت، جمعیت، وضع اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ... شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارند. نگاهی به نقشهٔ جمعیت جهان نشان می‌دهد که جمعیت به‌طور یکنواخت در سطح زمین پراکنده نشده است و از نظر نوع پراکندگی و تراکم جمعیت در نواحی مختلف تفاوت‌های زیادی مشاهده می‌شود.

موضوع مهم‌تر وجود نابرابری میان کشورهاست؛ به‌طوری که از نظر سطح زندگی و برخورداری از آموزش و بهداشت و رفع نیازهای مادی و معنوی بین مردم کشورها تفاوت‌های چشمگیری مشاهده می‌شود. موضوع نابرابری سال‌هاست مورد مطالعهٔ صاحب‌نظران قرار گرفته است.

شما پس از مطالعهٔ این فصل و انجام دادن فعّالیت‌های آن پی می‌برید که :

۱ــ توزیع و تراکم و رشد جمعیت در جهان چگونه است.

۲ــ چه عواملی بر شکل پراکندگی و جابه‌جایی جمعیت در نواحی مختلف جهان تأثیر می‌گذارند.

۳ــ شاخص توسعهٔ انسانی چیست و بر پایهٔ چه عواملی قرار دارد.

۴ــ کشورهای جهان از نظر شاخص توسعهٔ انسانی چه تفاوت‌هایی دارند.

درس ۷

جمعیت جهان

در سال ۲۰۱۱ میلادی، جمعیت جهان از مرز ۷ میلیارد نفر گذشت و پیش‌بینی می‌شود در سال ۲۰۵۰ م. به حدود ۱۱ میلیارد نفر برسد. به نمودار جمعیت جهان توجه کنید؛ از مطالعهٔ این نمودار چه می‌فهمید؟

همان طور که مشاهده می‌کنید، رشد جمعیت جهان طی سال‌های طولانی ثابت یا بسیار ناچیز بوده است. در دویست سال گذشته، رشد جمعیت جهان سیر صعودی پیدا کرد؛ از سال ۱۹۰۰ میلادی افزایش چشمگیری یافت و از ۱ میلیارد و ۶۰۰ میلیون نفر در این سال به بیش از ۷ میلیارد نفر در زمان حاضر رسید. علت اصلی این رشد فوق العاده، کاهش میزان مرگ و میرها و به‌ویژه مرگ و میر کودکان بوده است. در گذشته، عدهٔ زیادی از مردم بر اثر بیماری‌های واگیردار و عفونی، گرسنگی و قحطی یا جنگ از بین می‌رفتند.

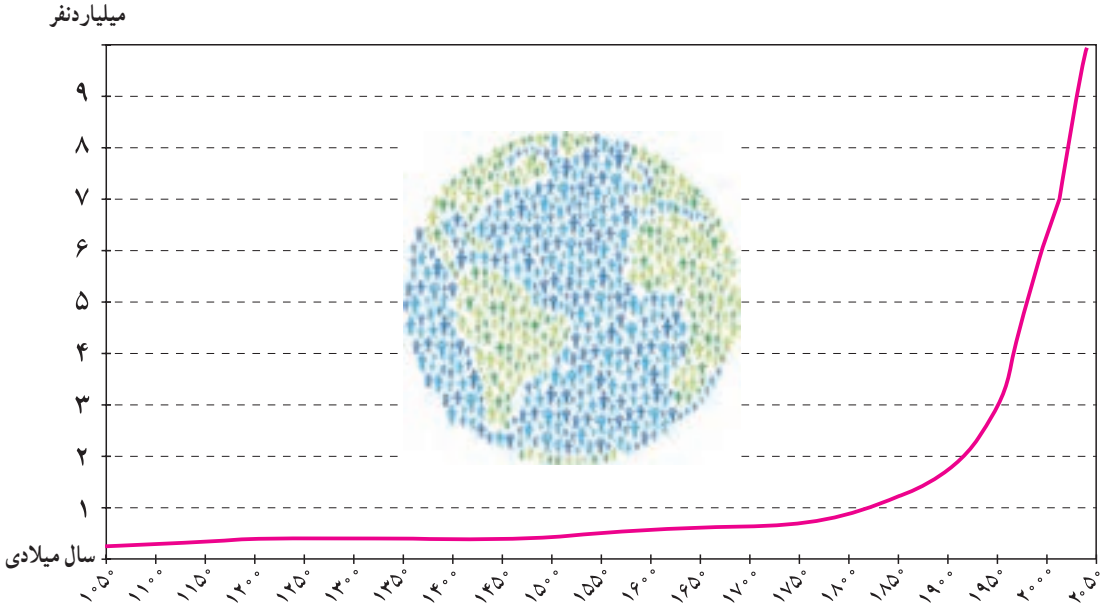

در دو قرن اخیر دو عامل موجب کاهش چشمگیر مرگ و میرها شده است :

۱ــ بهبود بهداشت : با پیشرفت در پزشکی و تولید واکسن‌ها و آنتی بیوتیک‌ها و کنترل بیماری‌های واگیردار چون وبا و طاعون و ... مرگ و میرها کاهش یافت.

۲ــ بهبود تغذیه : با پیشرفت و گسترش کشاورزی صنعتی، تولید مواد غذایی افزایش یافت و با پیشرفت وسایل حمل و نقل، انتقال غذا به نواحی دورتر امکان‌پذیر شد.

همان‌طور که در سال هفتم خواندید، رشد طبیعی جمعیت در یک مکان به دو عامل **میزان موالید** (تولدها) و **میزان مرگ و میرها** در یک دورهٔ زمانی وابسته است.

جمعیت ثابت می‌ماند	مرگ و میر	=	موالید
جمعیت افزایش می‌یابد	مرگ و میر	>	موالید
جمعیت کاهش می‌یابد	مرگ و میر	<	موالید

تفاوت میان میزان موالید و میزان مرگ و میر، رشد طبیعی جمعیت را نشان می‌دهد.

محاسبهٔ رشد طبیعی جمعیت

● **میزان موالید (تولدها)** به صورت میانگین تعداد تولدهای زنده به ازای ۱۰۰۰ نفر جمعیت محاسبه می‌شود.

برای مثال، می‌گوییم میزان موالید در ناحیهٔ «الف» ۳۹ در هزار است که اگر بخواهیم به صورت درصد آن را بیان کنیم، می‌شود ۳/۹ درصد.

● **میزان مرگ و میر** به‌صورت میانگین تعداد افراد فوت شده به ازای ۱۰۰۰ نفر جمعیت محاسبه می‌شود.

برای مثال، می‌گوییم میزان مرگ و میر در ناحیهٔ «الف» ۱۸ در هزار است که اگر بخواهیم به صورت درصد آن را بیان کنیم، می‌شود ۱/۸ درصد.

رشد طبیعی جمعیت از تفاوت میزان موالید و مرگ و میر حاصل می‌شود :

$$\text{رشد طبیعی جمعیت} = (\text{میزان موالید} - \text{میزان مرگ و میر}) \times \frac{۱۰۰}{\text{در هزار}}$$

در مثال بالا میزان رشد طبیعی جمعیت در ناحیهٔ «الف» ۲۱ در هزار یا ۲/۱ درصد است.

رشد جمعیت در کشورهای جهان

به نقشهٔ رشد جمعیت کشورها دقت کنید. همان طور که می‌بینید، رشد جمعیت در همهٔ کشورها یکسان نیست. جمعیت برخی کشورها رو به افزایش و جمعیت برخی کشورها رو به کاهش است. اگر درصد رشد جمعیت به کمتر از صفر برسد، به آن **رشد منفی** می‌گویند. در این حالت، میزان موالید کمتر از مرگ ومیرها می‌شود که برای مثال در قارهٔ آسیا کشورهای ژاپن و روسیه و در قارهٔ اروپا آلمان، مجارستان، لهستان و رومانی این گونه‌اند. کاهش رشد جمعیت و رشد منفی، در این کشورها نگرانی‌هایی به‌وجود آورده است. در کشورهای دارای رشد منفی، جمعیتِ سالخورده و از کار افتاده افزایش می‌یابد و چون زاد و ولد کم است، جامعه از نیروی جوان برای تحصیل و علم‌آموزی و کار و پیشرفت محروم می‌شود و جمعیت کشور نیز کاهش می‌یابد. به همین دلیل، آیندهٔ این کشورها نگران‌کننده

درصد رشد جمعیت کشورهای جهان، برآورد ۲۰۱۳ میلادی

است. به‌طور کلی، چنانچه در یک کشور برای آموزش صحیح و کار و تأمین شغل جوانان برنامه‌ریزی مناسب و سرمایه‌گذاری صورت بگیرد، رشد جمعیت و افزایش جمعیت جوان یک نعمت بزرگ و مایهٔ پیشرفت خواهد بود.

امروزه در کشورهایی چون ژاپن، سنگاپور، کره جنوبی، روسیه و همچنین اغلب کشورهای اروپایی، دولت‌ها برنامه‌های مهمی برای تشویق به فرزندآوری طراحی و اجرا می‌کنند تا با کاهش رشد جمعیت مقابله کنند. از جملهٔ این برنامه‌ها، اعطای جایزه و کمک‌های مالی به خانواده‌هایی که صاحب فرزند می‌شوند، واگذاری مسکن، معافیت از پرداخت مالیات و افزایش مرخصی تحصیلی و کاری مادران است.

پراکندگی جمعیت

به نقشهٔ پراکندگی (توزیع) جمعیت جهان توجه کنید. جمعیت در کرهٔ زمین به‌طور بسیار نامساوی و ناموزون پراکنده شده است. در برخی کشورها تراکم جمعیت کم است، در حالی که در برخی کشورهای دیگر تراکم بسیار زیادی مشاهده می‌شود. شاید بپرسید چرا در برخی نواحی جهان جمعیت انبوهی مستقر شده است.

نقشهٔ تراکم جمعیت کشورهای جهان

باید بدانید که به طور کلی، برخی عوامل **طبیعی** و **انسانی** موجب جذب جمعیت به یک ناحیه می‌شود. به عکس، برخی عوامل منفی ممکن است از جذب جمعیت به یک ناحیه جلوگیری کند و یا حتی جمعیت را از یک مکان دفع کند. در جدول صفحهٔ بعد برخی از مهم‌ترین این عوامل را مشاهده می‌کنید.

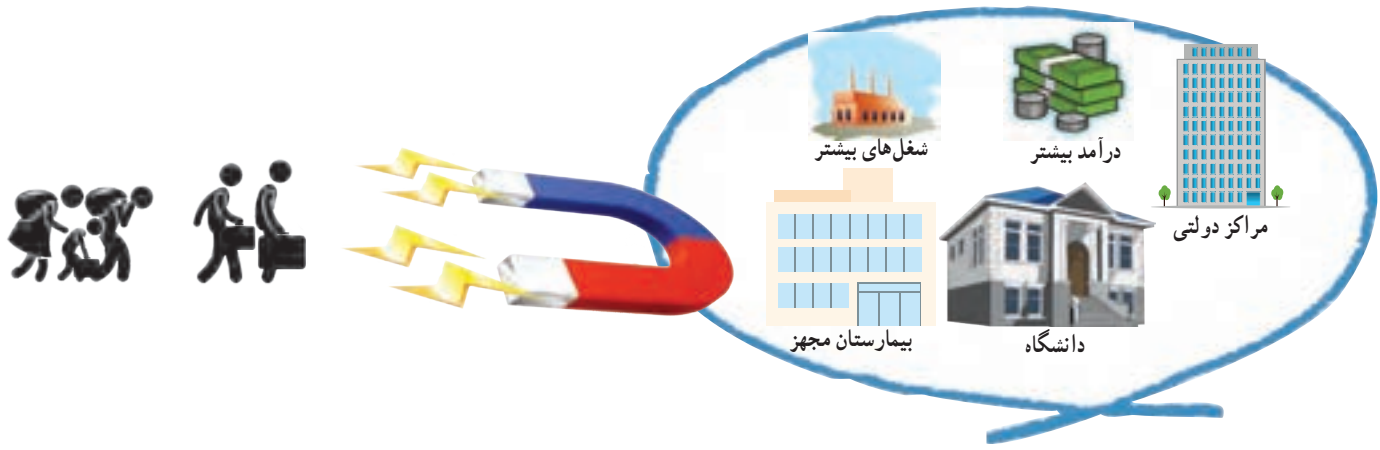

عوامل طبیعی

آب و هوا و پوشش گیاهی : نواحی معتدل با باران کافی یا نواحی دارای آب و هوای موسمی جمعیت را جذب می‌کنند؛ در حالی که .....
.....

ناهمواری : دشت‌ها و جلگه‌های هموار جمعیت زیادی را به خود جذب می‌کنند، اما .....
.....

آب و خاک : خاک‌های آبرفتی حاصل از رسوبات رودخانه‌ای و نواحی دارای منابع آب کافی، رودها و چشمه‌ها موجب جذب جمعیت می‌شوند؛ در حالی‌که جمعیت.....
.....

معادن و ذخایر : نواحی دارای معادن و ذخایر زیرزمینی مانند زغال سنگ، نفت و گاز و آهن و مس به دلیل اینکه قابلیت گسترش صنایع وابسته به این معادن را دارند، جاذب جمعیت‌اند. .....
.....

عوامل انسانی

سیاسی ــ اداری : برنامه‌های دولت‌ها مانند تغییر پایتخت یا ساختن شهرها و شهرک‌های جدید یا سرمایه‌گذاری در برخی نواحی موجب جذب جمعیت به آنجا می‌شود. آشوب‌های سیاسی و جنگ و نزاع در برخی نواحی از جذب جمعیت جلوگیری می‌کند.

اقتصادی : نواحی صنعتی و دارای کارخانه‌های متعدد، نواحی پر رونق گردشگری و مکان‌های دارای بنگاه‌های اقتصادی و بازارها، که برای مردم شغل و درآمد ایجاد می‌کنند، جاذب جمعیت‌اند. به عکس، نواحی‌ای که از نظر فعّالیت اقتصادی ضعیف‌اند و مردم آنها با بیکاری و درآمد کم روبه‌رو هستند، جمعیت را دفع می‌کنند.

امکانات و تسهیلات : نواحی دارای تسهیلات بهتر و بیشتر مانند برق، آب لوله‌کشی، گاز و راه‌های مناسب و وسایل حمل و نقل و وسایل ارتباطی پیشرفته‌تر و خدماتی نظیر بیمارستان و ورزشگاه و ... جمعیت بیشتری را به خود جذب می‌کنند.

فرهنگی : مکان‌های زیارتی و مقدس یا شهرهای دانشگاهی جمعیت را به‌خود جذب می‌کنند.

فعّالیت

۱ــ جدول بالا را کامل کنید و به‌جای نقطه‌چین‌ها عوامل طبیعی را که مانع جذب جمعیت می‌شوند، بنویسید.

۲ــ با استفاده از نقشهٔ پراکندگی جمعیت و جدول بالا، ابتدا نوع تراکم جمعیت (زیاد یا کم) را در مکان‌های زیر مشخص کنید و سپس با توجه به دانسته‌های خود از سال گذشته علت این نوع تراکم را در هر کشور بنویسید.

بنگلادش ( ) ژاپن ( ) لیبی وچاد ( ) سیبری ( ) آلمان ( ) استرالیا ( ) کانادا ( )

۳ــ پرجمعیت‌ترین کشورهای جهان را به‌ترتیب از رتبهٔ اوّل تا هفتم پرس‌وجو کنید و با بیان تعداد جمعیت آنها در کلاس بخوانید.

جابه‌جایی جمعیت

علاوه بر رشد طبیعی جمعیت، عامل دیگری که موجب افزایش جمعیت یک مکان می‌شود، **مهاجرت** است.

مهاجرت یعنی رفتن مردم از جایی به جای دیگر به منظور کار یا زندگی. مهاجرت به دلایل گوناگونی صورت می‌گیرد و انواع مختلف دارد :

● گاهی مهاجرت درداخل مرزهای یک کشور صورت می‌گیرد که به آن **مهاجرت داخلی** می‌گویند؛ مانند مهاجرت روستاییان به شهرها یا مهاجرت کارگران فصلی در داخل یک کشور. گاهی مهاجرت از یک کشور به کشور دیگر صورت می‌گیرد که به آن **مهاجرت خارجی** یا **بین‌المللی** می‌گویند.

● مهاجرت همچنین ممکن است **اختیاری** یا **اجباری** باشد : در مهاجرت اختیاری، افراد با میل و تصمیم خود برای دستیابی به زندگی بهتر به جای دیگری مهاجرت می‌کنند. یکی از عظیم‌ترین مهاجرت‌های بشر در قرن نوزدهم و بیستم مهاجرت اختیاری بیش از ۱۰۰ میلیون نفر از مردم قارهٔ اروپا به سرزمین‌های جدید، یعنی آمریکای شمالی و جنوبی و استرالیا، و سکونت در آنجا برای دستیابی به منابع بیشتر و فرصت‌های بهتر زندگی بوده است. امروزه نیز برخی کشورها به دلیل داشتن امکاناتی چون دانشگاه‌های معتبر یا فرصت‌های شغلی، مهاجران را از سایرکشورها به خود جذب می‌کنند.

در مهاجرت اجباری، افراد بدون میل خود و به دلیل عواملی چون قحطی، خشکسالی و دیگر حوادث طبیعی و یا جنگ‌ها و درگیری‌های سیاسی مجبور به ترک محل زندگی خود می‌شوند؛ مانند مهاجرت اجباری مردم فلسطین از سرزمین‌های اشغالی یا مهاجرت گروهی از افغان‌ها یا عراقی‌ها به کشورهای همسایه به‌دلیل شرایط جنگ و اشغال نظامی کشورهایشان.

فعّالیت

۴ــ همفکری کنید و به‌طور گروهی جدولی با دو ستون رسم کنید. الف) فهرستی از عواملی را که موجب می‌شود یک مکان مهاجرپذیر باشد، در یک ستون بنویسید. ب) فهرستی از عواملی را که موجب می‌شود یک مکان مهاجرفرست باشد، در ستون دیگر بنویسید.

۵ــ آیا در کلاس شما افرادی هستند که خود یا خانواده‌شان از شهر یا روستای دیگری به شهر یا روستای شما مهاجرت کرده باشند؟ دربارهٔ دلایل مهاجرت آنها (چه در مبدأ و چه در مقصد) پرس‌وجو کنید.

۶ــ به نظر شما، چرا بعضی از کشورها مقررات سختی برای ورود مهاجران خارجی به کشورشان وضع می‌کنند؟

یکی از بزرگ‌ترین مهاجرت‌های پناهندگان در سال ۱۹۹۴ میلادی در آفریقا رخ داد که طی آن در مدت چهار روز بیش از ۴۰۰ هزار نفر از مردم روآندا به دلیل جنگ‌های داخلی کشورشان را ترک کردند و به کشورهای همسایه پناهنده شدند.

مهاجرت اجباری گروهی از مردم عراق از یک بخش به بخش دیگرکشور به دلیل جنگ دولت با گروه تروریستی داعش

افزایش شهرنشینی

در صد سال اخیر، یکی از تغییرات مهم در الگوی سکونت جمعیت، گسترش شهرنشینی بوده است. در سال ۱۹۵۰ میلادی تنها ۲۵ درصد جمعیت جهان در نواحی شهری زندگی می‌کردند اما امروزه بیش از ۵۰ درصد مردم جهان در شهرها زندگی می‌کنند و پیش بینی می‌شود که روند افزایش شهرنشینی همچنان ادامه پیدا کند.

شهرهای بزرگ، مرکز مهم انواع فعّالیت‌ها و مشاغل صنعتی و خدماتی هستند. در این شهرها، برج‌ها و ساختمان‌های سر به فلک کشیده، مراکز تجاری و مالی و فروشگاه‌های چندطبقه و بازارها و مکان‌های تفریحی متعدد ساخته شده است.

در نیم قرن اخیر، جهان با افزایش تعداد مادرشهر* ها (متروپل) و پیدایش اَبَرشهر* ها (مگاسیتی) که میلیون‌ها نفر را در خود جای داده‌اند، روبه‌رو شده است. بیشتر اَبَرشهرها، در آسیای جنوب و جنوب شرقی و آمریکای جنوبی پدید آمده‌اند.

توکیو، کراچی، سئول، شانگهای، بمبئی، مکزیکوسیتی و پکن به ترتیب پرجمعیت‌ترین اَبَرشهرها هستند که بیش از ۲۰ میلیون نفر جمعیت دارند.

تقریباً در همهٔ کشورها، رشد شهرنشینی و پیدایش شهرهای پرجمعیت، با مهاجرت گستردهٔ مردم از روستاها به شهرها به دنبال کسب درآمد بیشتر و امکانات بهتر زندگی، همراه بوده است. بنابراین، رشد شتابان شهرنشینی در بیشتر کشورها بدون برنامه‌ریزی برای سکونت جمعیت زیاد صورت گرفته است. به همین دلیل، اغلب شهرهای بزرگ جهان با مشکلاتی چون ترافیک سنگین و آلودگی هوا، زاغه‌نشینی* در حومهٔ شهرها و افراد بی‌خانمان (کارتن خواب‌ها) روبه‌رو هستند و مدیران و برنامه‌ریزان شهری تلاش می‌کنند راه‌حل‌هایی برای این مسائل و مشکلات بیابند.

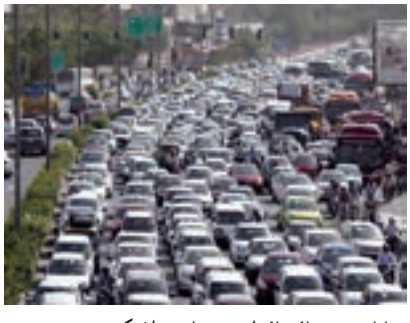

خیابانی در سائوپائولو، برزیل، ترافیک

بی‌خانمان

زاغه‌نشینی

درس ۸

جهان نابرابر

امروزه سطح خشکی‌های زمین میان کشورها تقسیم شده است و بیش از ۱۹۰ کشور در دنیا وجود دارد که با مرزهایی از یکدیگر جدا شده‌اند. یکی از موضوعات مهم جهان که طی چند دههٔ اخیر توجه صاحب‌نظران را به خود جلب کرده، «**نابرابری جهانی یا بین‌المللی**» است؛ به این معنی که از نظر ثروت و درآمد، کیفیت زندگی مردم و دسترسی به مسکن مناسب، آموزش، بهداشت، اشتغال، گذران اوقات فراغت، و نظایر آن تفاوت‌های زیادی بین کشورها دیده می‌شود.

در طول سال‌ها، برای مقایسهٔ کشورها با یکدیگر، معیارها و ملاک‌های مختلفی به کار رفته است. یکی از عوامل مهمی که همواره در سنجش نابرابری کشورها با یکدیگر مورد توجه قرار گرفته، عامل اقتصادی و عناصری چون میزان تولید، درآمد، اشتغال و مانند آنهاست.

بعدها، برخی صاحب‌نظران مطرح کردند که تنها توجه به عامل اقتصادی کافی نیست. به علاوه، درآمد اقتصادی، هدف نیست بلکه وسیله‌ای است برای آنکه انسان به هدف‌های والاتر دست پیدا کند. به‌نظر آنها عوامل زیادی وجود دارند که بر زندگی افراد یک جامعه اثر می‌گذارند و می‌توانند کیفیت زندگی را خوب یا بد کنند؛ عواملی مانند هویت، عزت، امنیت، آزادی، احساس شادی و رضایت از زندگی.

امّا نکتهٔ درخور توجه این است که اوّلاً اندازه‌گیری بسیاری از این نوع عوامل به صورت کمّی (عددی) دشوار یا ناممکن است و دیگر آنکه هر کشوری متناسب با فرهنگ خود این عوامل را می‌شناسد و تفسیر می‌کند و برداشت یکسانی دربارهٔ آنها وجود ندارد.

شاخص توسعهٔ انسانی چیست؟

از حدود بیست سال پیش، «**شاخص توسعهٔ انسانی**» مطرح شد. این شاخص برای پی‌بردن به وضعیت و کیفیت زندگی در کشورها و مقایسهٔ آنها با یکدیگر با توجه به سه عامل اقتصادی، بهداشتی و فرهنگی تعریف می‌شود.

ملاک‌های توسعهٔ انسانی عبارت‌اند از :

۱ــ درآمد و رفاه ۲ــ امید به زندگی یا متوسط طول عمر ۳ــ سواد و آموزش

شاخص توسعهٔ انسانی را چگونه محاسبه می‌کنند؟

برای تعیین شاخص توسعهٔ انسانی هر کشور، اعداد و ارقام مربوط به سه عامل **درآمد، امید به زندگی، سواد و میانگین** سال‌های تحصیل را محاسبه می‌کنند و از مجموع آنها ضریبی را به‌دست می‌آورند. ضریب (۱)به معنای کامل بودن توسعهٔ انسانی درنظر گرفته می‌شود. هرچه ضریبی که یک کشور به دست می‌آورد به (۱) نزدیک‌تر باشد، توسعهٔ انسانی در آن کشور بالاتر است.

برای مثال، در سال ۲۰۱۴ میلادی کشورهای نروژ با ضریب ۰/۹۴۴ و استرالیا با ضریب۰/۹۳۳ رتبهٔ اوّل و دوم توسعهٔ انسانی را در جهان کسب کردند و کشور جمهوری آفریقای مرکزی با ضریب ۰/۳۴۱ کمترین توسعهٔ انسانی را در جهان داشت.

البته شاخص‌ها و رتبه‌هایی که کشورها به‌دست می‌آورند،ثابت نیستند و هر ساله بر مبنای تغییرات یا پیشرفتی که در عوامل مربوط داشته‌اند، تغییر می‌کند و کم و زیاد می‌شود.

سازمان ملل متّحد، هر ساله گزارش توسعهٔ انسانی کشورها را بر پایهٔ محاسبه این عوامل تهیه و منتشر می‌کند.

اکنون به نقشه توجه کنید.

این نقشه بر مبنای شاخص توسعهٔ انسانی در کشورهای مختلف ترسیم شده است. از نظر شاخص توسعهٔ انسانی، کشورها به چهار گروه تقسیم شده‌اند.

در سال ۲۰۱۴ میلادی، میزان شاخص توسعهٔ انسانی در ایران ۰/۷۴۹ بوده است و با این رقم، کشور ما در گروه کشورهای با «**توسعهٔ انسانی بالا**» قرار می‌گیرد.

نقشهٔ شاخص توسعهٔ انسانی در کشورهای مختلف ۲۰۱۴ میلادی

نمودار افزایش توسعهٔ انسانی ایران در بیست سال اخیر

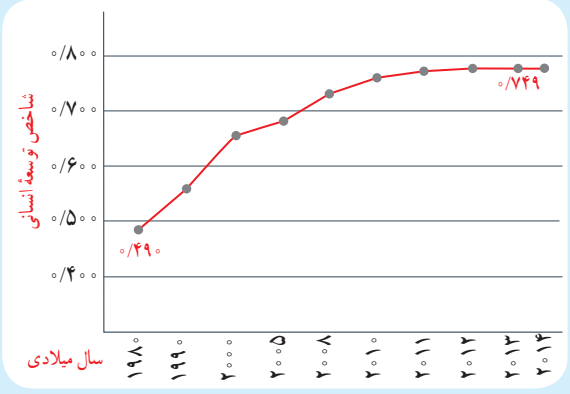

الف

مقایسهٔ شاخص توسعهٔ انسانی ایران و کشورهای همسایه

توسعهٔ انسانی بالا توسعهٔ انسانی متوسط توسعهٔ انسانی پایین

ب

فعّالیت

۱ــ با توجه به نقشه و مراجعه به یک اطلس از هر یک از چهار گروه شاخص توسعهٔ انسانی (خیلی بالا، بالا، متوسط، و کم) دو کشور نام ببرید.

۲ــ نمودار الف و شکل ب را توضیح دهید.

اکنون بیایید سه عامل مربوط به شاخص توسعهٔ انسانی و نابرابری این عوامل را در کشورهای مختلف بررسی کنیم :

الف) میزان درآمد و رفاه

این عامل جنبهٔ اقتصادی دارد و به معنای سطح مطلوب زندگی و رفاه اجتماعی است. منظور از آن، این است که اعضای یک جامعه به چه میزان از درآمدکافی و شغل مناسب و قدرت خرید برخوردارند و به کالاها و خدمات مورد نیاز چون مسکن، پوشاک، غذا، آموزش، تفریح و فراغت و وسایل زندگی مناسب دسترسی دارند.

امروزه ثروت و درآمد جهان به‌شدت در دست برخی کشورها متمرکز شده است. تخمین زده می‌شود که مالکیت ۸۰ درصد درآمد جهان در دست ۲۰ درصد از ساکنان آن است. اکثر ساکنان کشورهای با درآمد بالا در کشورهای آمریکای شمالی و اروپای غربی از رفاه و سطح زندگی خوبی برخوردارند؛ درحالی که در برخی کشورهای قاره‌های آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین، بخشی از مردم با فقر و کمبود امکانات زندگی مواجه‌اند. کشورهایی در جهان وجود دارند که تعداد زیادی از مردم آنها در **فقر مطلق*** زندگی می‌کنند و به‌ویژه با مشکل گرسنگی و دسترسی نداشتن به غذا مواجه‌اند؛ مانند موزامبیک، تانزانیا، اتیوپی و نپال.

دسترسی به غذای کافی

کمبود غذا، اتیوپی

توزیع غذا توسط دولت فیلیپین

معمولاً میزان ثروت مادی و رشد اقتصادی کشورها را با **تولید ناخالص داخلی** و **درآمد سرانه** اندازه‌گیری می‌کنند.

تولید ناخالص داخلی عبارت است از ارزش کلیهٔ محصولاتی که در یک دورهٔ معین (یک ساله) در داخل یک کشور تولید می‌شوند. وقتی میزان تولید ناخالص را به تعداد جمعیت یک کشور تقسیم می‌کنند، **درآمد سرانه** (به ازای هر نفر در سال)به دست می‌آید.

برای محاسبهٔ میزان محصولاتی (کالاها و خدمات) که در یک کشور تولید می‌شود، ارزش محصول نهایی را که به‌طور مستقیم به مصرف می‌رسد، در نظر می‌گیرند. برای مثال، در محاسبهٔ سه محصول گندم، آرد و نان که در یک کشور تولید شده‌اند، ارزش نان ــ که محصول نهایی مصرفی است ــ در نظر گرفته می‌شود.

همچنین باید توجه کرد که رقم درآمد سرانه فقط متوسط درآمد یک جامعه را نشان می‌دهد. برای مثال وقتی می‌گوییم درآمد سرانه یک کشور ۱۰۰۰۰ دلار است، به این معنا نیست که همهٔ افراد آن جامعه به طور یکسان چنین درآمدی دارند. از آنجا که توزیع درآمد در کشورها ناعادلانه است، درآمد عده‌ای از افراد بسیار بیشتر از این رقم و درآمد عده‌ای کمتر از این رقم می‌باشد.

کشور	رتبه	دلار امریکا	کشور	رتبه	دلار امریکا
لوکزامبورگ	۱	۱۱۰,۰۰۰	امارات متحدهٔ عربی	۲۱	۴۲,۰۰۰
نروژ	۲	۹۷,۰۰۰	لهستان	۵۲	۱۴,۰۰۰
قطر	۳	۹۳,۰۰۰	چین	۷۹	۷,۰۰۰
سوئیس	۴	۸۴,۰۰۰	عراق	۸۸	۶,۴۰۰
استرالیا	۵	۶۱,۰۰۰	ارمنستان	۱۱۵	۳,۶۰۰
دانمارک	۶	۶۰,۰۰۰	فیلیپین	۱۲۷	۲,۸۰۰
سوئد	۷	۵۸,۰۰۰	پاکستان	۱۴۸	۱,۳۰۰
سنگاپور	۸	۵۶,۰۰۰	افغانستان	۱۶۸	۶۶۰
ایالات متحدهٔ امریکا	۹	۵۴,۰۰۰	نیجر	۱۷۹	۴۴۰
کویت	۱۱	۵۲,۰۰۰	مالاوی	۱۸۳	۲۵۳

میزان درآمد سرانه (اسمی) در کشورهای انتخابی (آمار بانک جهانی ۲۰۱۴ میلادی) (ارقام گرد شده است)

فعّالیت

۳ــ الف) با توجه به جدول‌ها، چند کشور ثروتمند و چند کشور فقیر و چند کشور با درآمد متوسط نام ببرید. ب) در جدول میزان تولید ناخالص داخلی، **تعداد ارقام** مربوط به میزان تولید کشورها به ترتیب از رتبهٔ ۱ تا ۱۷۷ چه تغییری می‌کند؟ توضیح دهید.

۴ــ گفت‌وگو کنید : به نظر شما کشورهایی که اقتصاد و درآمد آنها برپایهٔ فروش مواد اوّلیه و خام مانند نفت است، در حال و آینده با چه مشکلاتی روبه‌رو می‌شوند و چه تغییراتی باید در اقتصاد خود ایجاد کنند؟

آمار و ارقام مربوط به وضعیت و رشد اقتصادی کشورها، در طی زمان ثابت نیست. برای مثال، در نیمهٔ دوم قرن بیستم ژاپن، چین و برخی کشورهای آسیای جنوب شرقی چون سنگاپور، هنگ‌کنگ، کرهٔ‌جنوبی و مالزی رشد اقتصادی سریعی داشته‌اند و توانسته‌اند با توسعهٔ صنایع و صدور کالا به سایر نواحی جهان، جایگاه مهمی در اقتصاد جهانی به دست آورند. بعضی از کشورها نیز به دلیل بحران‌های سیاسی یا جنگ نه تنها رشد اقتصادی مطلوبی نداشته‌اند بلکه تولید و درآمد در آنها حتی کاهش یافته است؛ مانند سوریه و عراق. در برخی کشورها نیز ارقام بالای درآمد به دلیل وجود ذخایر نفت و گاز حاصل از فروش نفت است.

نام کشور	رتبه	تولید ناخالص داخلی (میلیون دلار آمریکا)
ایالات متحدهٔ آمریکا	۱	۱۶,۷۶۸,۰۰۰
چین	۲	۹,۲۴۰,۲۷۰
ژاپن	۳	۴,۹۱۹,۵۶۳
آلمان	۴	۳,۷۳۰,۲۶۱
فرانسه	۵	۲,۸۰۶,۴۲۸
کره جنوبی	۱۱	۱,۲۶۰,۹۱۵
ترکیه	۱۸	۸۲۲,۱۳۵
عربستان سعودی	۱۹	۷۴۸,۴۵۰
هلند	۲۳	۵۲۵,۸۶۶
امارات متحدهٔ عربی	۲۹	۴۰۲,۳۴۰
مالزی	۳۵	۳۱۳,۱۵۹
دانمارک	۳۴	۳۳۵,۸۷۸
مجارستان	۵۹	۱۳۳,۴۲۳
سری لانکا	۷۰	۶۷,۱۸۲
بولیوی	۹۸	۳۰,۶۰۱
زامبیا	۱۰۳	۲۰,۶۷۸
افغانستان	۱۰۴	۱۹,۸۸۱
موزامبیک	۱۱۵	۱۴,۵۸۸
آلبانی	۱۲۶	۱۲,۹۲۳
سیرالئون	۱۵۵	۳,۷۹۶
گینه بیسائو	۱۷۷	۹۶۱

میزان تولید ناخالص داخلی در کشورهای انتخابی
(آمار بانک جهانی، ۲۰۱۳ میلادی)

ب) امید به زندگی یا متوسط طول عمر

امید به زندگی یا متوسط طول عمر در یک کشور یعنی تعداد سال‌هایی که انتظار می‌رود کودکی که در آن کشور به دنیا آمده است، عمر کند و زنده بماند.

میزان طول عمر یا امید به زندگی در یک جامعه نشان‌دهندهٔ وضعیت سلامت و بهداشت در آن جامعه است. در کشورهایی که مردم در محیطی پاک و بدون آلودگی زندگی می‌کنند، به غذای کافی و آب سالم دسترسی دارند و درصورت بیماری یا روبه‌رو شدن با حوادث، از امکانات درمانی و مراقبت‌های پزشکی پیشرفته برخوردارند، متوسط طول عمر بیشتر است. به عکس، در کشورهایی که مردم دسترسی کافی به غذا یا آب آشامیدنی سالم ندارند و با کمبود پزشک و دارو و امکانات درمانی مواجه‌اند و همچنین در کشورهایی که جنگ‌های داخلی و خارجی، گرسنگی و سوء تغذیه* وجود دارد، امید به زندگی یا متوسط طول عمر پایین است.

گردآوری آب آشامیدنی غیربهداشتی، هند

مقایسه تجهیزات و امکانات پزشکی

نقشهٔ میزان امید به زندگی در کشورهای مختلف جهان، ۲۰۱۳ میلادی

در گزارش توسعهٔ انسانی سال ۲۰۱۴ میلادی، بیشترین متوسط طول عمر ۸۳/۵ سال و کمترین متوسط طول عمر ۴۵/۶سال ثبت شده است.

ژاپن	استرالیا سوئیس	نروژ کانادا	ایالات متحدهٔ آمریکا	قطر	آرژانتین	ایران	نپال	آنگولا	چاد	سیرالئون
۸۳/۵ سال	۸۲/۵ سال	۸۱/۵ سال	۷۹سال	۷۸سال	۷۶ سال	۷۲/۵ سال	۶۸ سال	۵۹ سال	۵۱ سال	۴۵/۵ سال

مقایسهٔ میزان امید به زندگی در چند کشور انتخابی (۲۰۱۴ میلادی)

پ) سواد و آموزش

برای پی بردن به وضع آموزش در کشورها معیارهای مختلفی از جمله میزان باسوادی یا تعداد بزرگسالان باسواد، درصد ثبت نام کل کودکانی که در سن تحصیل‌اند، میانگین سال‌های تحصیل در یک کشور، میزان باسوادی و تحصیل دختران، و تعداد معلم به ازای دانش آموز را درنظر می‌گیرند و بررسی می‌کنند. متأسفانه در برخی کشورهای فقیر جهان امکانات آموزشی بسیار کم است. برای مثال، میانگین سال‌های تحصیل در کشورهای مالی، نپال و بنگلادش به ترتیب ۲، ۳/۲ و ۵/۱ سال است؛ درحالی که این رقم در مالزی ۹/۵ سال و در کانادا ۲۱/۳ سال می‌باشد. منظور از میانگین سال‌های تحصیل، متوسط تعداد سال‌هایی است که دانش‌آموزان یک کشور در مدرسه حضور پیدا کرده و تحصیل کرده‌اند.

علل و عوامل نابرابری

دربارهٔ علل نابرابری در جهان نظریات گوناگونی وجود دارد و کتاب‌های متعددی در این باره نوشته شده است. به‌طور کلی، این عوامل را به دو گروه می‌توان تقسیم کرد : عوامل خارجی و عوامل داخلی.

◆ **عوامل خارجی :** کشورهای قدرتمند و سلطه‌گر از طریق استعمار و به اشکال مختلف از منابع سایر کشورها به سود خود استفاده کرده و مانع پیشرفت آنها شده‌اند. مستعمره کردن کشورها در گذشته، اشغال نظامی کشورها یا دخالت و نفوذ در امور داخلی آنها به شیوه‌های مختلف و جلوگیری از استقلال سیاسی و اقتصادی آنها ــ که تا امروز نیز ادامه دارد ــ از جمله علل خارجی نابرابری است.

◆ **عوامل داخلی :** حکومت‌های ستمگر و وابسته که منافع و منابع کشور را در اختیار بیگانگان قرار می‌دهند و برای حفظ منافع خود، به ملت و کشورشان نیز بی‌توجه‌اند، جنگ‌ها و کشمکش‌های داخلی، فرهنگ و باورهای غلط، بی‌سوادی و ناآگاهی مردم، غفلت از استعدادها و فرهنگ خود، نداشتن ایمان و پشتکار و اراده برای تغییر وضع و نبودن وحدت و مشارکت بین مردم، از جمله علل داخلی نابرابری به‌حساب می‌آیند.

فعّالیت

۵ــ سواد و آموزش نقش مهمی در پیشرفت یک کشور دارد. در گروه خود، فهرستی از مشکلاتی را که مردم یک کشور در اثر پایین بودن سطح سواد و محروم بودن از آموزش با آن مواجه می‌شوند، تهیه کنید و بخوانید.

۶ــ با توجه به آموخته‌های سال پیش، چند دلیل برای اینکه چرا قارهٔ آفریقا بیشترین کشورهای دارای متوسط طول عمر پایین را دارد، بیان کنید.

۷ــ دربارهٔ علل و عوامل نابرابری و توسعهٔ انسانی در جهان گفت‌وگو کنید. به نظر شما کدام عوامل مهم‌ترند؟ چرا؟

واژه‌ها

مادر شهر (متروپل) : شهری اصلی و بزرگ در یک ناحیه یا کشور است که به دلایل سیاسی، اقتصادی یا فرهنگی، مرکزیت مهمی در آن کشور یا ناحیه دارد؛ مانند تهران، مشهد یا اصفهان در ایران.

ابرشهر (مگاسیتی) : ناحیه‌ای شهری که در آن یک مادرشهر بزرگ با حوزه‌های پیرامونی جمعیتی بیش از ده میلیون نفر را در خود جای داده است؛ مانند توکیو، سئول، داکا، قاهره، تهران.

زاغه نشینی : زاغه‌نشینی یا آلونک‌نشینی عبارت است از سکونت بدون مجوز و غیر قانونی افراد کم‌درآمد و فقیر در حاشیهٔ شهرها یا مناطق نامناسب که از خدمات شهری و اجتماعی مانند آب و برق و گاز و درمانگاه محروم‌اند.

فقر مطلق : ناتوانی در رفع نیازهای مادی اصلی و اوّلیهٔ زندگی (یعنی خوراک، پوشاک و سرپناه) که برای بقای هر فرد لازم است.

گرسنگی و سوءتغذیه : نرسیدن حداقل انرژی لازم (حدود ۱۸۰۰ کیلو کالری در روز) به بدن یک فرد در اثر کمبود مواد غذایی یا دسترسی نداشتن به غذاست اما سوء تغذیه، مصرف ناکافی یا نامناسب غذاست؛ به‌طوری که مواد مورد نیاز مانند پروتئین‌ها، مواد معدنی و ویتامین‌ها به اندازهٔ کافی به بدن نرسد.

به کار ببندیم

یکی از فعّالیت‌های زیر را انتخاب کنید و انجام دهید.

۱ــ فرض کنید شما مسئول بالا بردن شاخص توسعهٔ انسانی در کشور هستید و قرار است فهرستی از چند پیشنهاد مناسب در مورد بهبود هر یک از عوامل توسعهٔ انسانی (درآمد، سواد، امید به زندگی) تهیه کنید. با همفکری دوستانتان این پیشنهادها را بنویسید.

۲ــ دربارهٔ جلوگیری از مهاجرت از روستا به شهر چند پیشنهاد و راه حل بنویسید.

۳ــ به‌طور گروهی، دربارهٔ یکی از موضوعات این فصل پوستری طراحی کنید و روی آن پیامی بنویسید. (برای مثال، موضوعاتی چون عدالت و از بین رفتن نابرابری در جهان، جمعیت جوان به عنوان ثروت کشور، توسعهٔ انسانی و امید به زندگی)

فصل ۵

عصر یکپارچگی و شکوفایی

در کتاب مطالعات اجتماعی پایهٔ هشتم خواندید که پس از سقوط ساسانیان، کشور ما حدود ۹ قرن سرزمینی یکپارچه نبود و اتحاد سیاسی و اجتماعی مناسبی نداشت؛ اما در ابتدای قرن دهم هجری، یک خاندان ایرانی به نام صفویان بر سراسر ایران حاکم شد. حکومت صفوی علاوه بر اینکه ایران را از نظر جغرافیایی و سیاسی یکپارچه کرد، وحدت اجتماعی ایرانیان را نیز تقویت کرد. در دورهٔ صفویه روابط سیاسی و تجاری ایران با سایر کشورها گسترش یافت. همچنین با رسمیت یافتن مذهب شیعه و گسترش معارف شیعی تغییرات فرهنگی و اجتماعی مهمی در ایران آغاز شد. در این دوره اقتصاد و فرهنگ ایران رشد و گسترش زیادی یافت.

شما با مطالعهٔ این فصل و انجام دادن فعّالیت‌های آن پی‌می‌برید که :

۱ــ دورهٔ صفویه در تاریخ ایران چه اهمیتی دارد؛

۲ــ صفویان کشور را چگونه اداره می‌کرده‌اند؛

۳ــ روابط سیاسی و تجاری ایران با دیگر کشورها در دورهٔ صفویه چگونه بوده است؛

۴ــ جامعه، اقتصاد و فرهنگ ایران در عصر صفوی چه وضعیتی داشته است.

درس ۹

ایرانی متحد و یکپارچه

اوضاع سیاسی ایران هنگام تأسیس حکومت صفوی

هنگام به قدرت رسیدن صفویان، کشور ما حکومت واحد و قدرتمندی نداشت و دچار تفرقه و تجزیه شده بود. در آن زمان، حاکمان بخش‌های مختلف ایران با هم در جنگ بودند. به همین دلیل، امنیت و آرامش شهرها و روستاها از بین رفته و امور کشور مختل شده بود. هم‌زمان، در همسایگی ایران حکومت‌هایی وجود داشتند که در فکر گسترش قلمرو خود بودند. از جمله امپراتوری عثمانی که با حمله‌های پیاپی به سرزمین‌های همجوار، بر قلمرو خود می‌افزود. سلطان عثمانی خود را خلیفهٔ مسلمانان می‌دانست و به ایران نیز طمع داشت. در شمال‌شرق ایران (ماوراءالنهر)، ازبک‌ها قدرت گرفته بودند و به مرزهای ایران می‌تاختند.

فعّالیت

۱ــ کاربرگهٔ شمارهٔ (۷) را انجام دهید.

شکل‌گیری حکومت صفوی

سرانجام، در ابتدای قرن ۱۰ق با به قدرت رسیدن یکی از نوادگان شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی، به نام اسماعیل، اوضاع ایران تغییر کرد. شیخ صفی (۷۳۵ــ ۶۵۰ق) که از صوفیان معروف زمان خود بود، پیروان و هواداران زیادی داشت و خانقاهش در اردبیل مورد توجه مردم و حاکمان محلی بود. صوفیان بیشتر وقتشان را در خانقاه به ذکر گفتن و انجام دادن مراسم خاص خود می‌گذراندند. پس از شیخ صفی، ادارهٔ خانقاه در خانوادهٔ او موروثی شد. مهم‌ترین طرفداران خانقاه شیخ صفی ایل‌های مختلف ترک بودند که به قزلباش* شهرت داشتند.

آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی

شاه اسماعیل اوّل صفوی

اسماعیل صفوی به کمک نیروی نظامی قزلباش‌ها، نخست شروانشاهان و آق‌قویونلوها را شکست داد و پس از تسلط یافتن بر تبریز، خود را شاه ایران خواند. یکی از اقدام‌های مهم وی پس از تاج‌گذاری، رسمی کردن مذهب شیعه بود. شاه اسماعیل سپس حاکمان مناطق مختلف را یکی پس از دیگری از میان برداشت و با شکست دادن ازبک‌ها در خراسان، بر سراسر ایران مسلط شد. در نتیجهٔ موفقیت‌های سیاسی و نظامی او، حکومت کشور ما یکپارچه و نیرومند شد؛ به‌طوری که قلمرو آن به حدود قلمرو دورهٔ ساسانیان رسید. حکومت صفوی همچنین همهٔ اقوام ایرانی را زیر حاکمیت خود گرفت و موجب هم‌بستگی و اتحاد بیشتر ایرانیان شد.

فعّالیت

۲ــ پس از مطالعهٔ متن توضیح دهید که با تأسیس حکومت صفوی، چه تغییرات مهم **سیاسی**، **اجتماعی** و **مذهبی** در ایران ایجاد شد.

صفویان برای دفاع از یکپارچگی جغرافیایی ایران، بارها با دشمنان خارجی رو به رو شدند. یکی از این دشمنان سرسخت، حکومت عثمانی بود. سلطان عثمانی که از شکل‌گیری سلسلهٔ قدرتمند و شیعه‌مذهب صفویه ناخشنود بود، با سپاهی عظیم راهی ایران شد. در جنگی که میان سپاهیان دو کشور ایران و عثمانی در چالدران (در نزدیکی شهر خوی امروزی) رخ داد، شاه اسماعیل و سربازانش شجاعت زیادی نشان دادند اما سپاه عثمانی به کمک سلاح‌های آتشین مانند توپ و تفنگ که سپاه ایران از آنها بی‌بهره بود، پیروز شد. پس از جنگ چالدران، تبریز به اشغال عثمانی‌ها در آمد اما مقاومت و مبارزهٔ مردم آنها را وادار به عقب‌نشینی کرد.

پس از شاه اسماعیل پسرش، تهماسب، به حکومت رسید. او با سر و سامان دادن به اوضاع داخلی و دفع حمله‌های ازبکان و دولت عثمانی، موفق شد حکومت صفوی را تثبیت و تحکیم کند. شاه تهماسب پایتخت را از تبریز به قزوین انتقال داد؛ زیرا تبریز همواره در معرض هجوم سپاه عثمانی بود.

سلسلهٔ صفوی در اوج قدرت : شاه عباس اوّل (پنجمین شاه صفوی) حکومت صفوی را به اوج قدرت رساند. او ازبک‌ها و عثمانیان را شکست داد و تا پشت مرزهای ایران عقب راند. همچنین، پایتخت را از قزوین به اصفهان ــ در مرکز ایران ــ منتقل کرد و برای آبادانی آن بسیار کوشید.

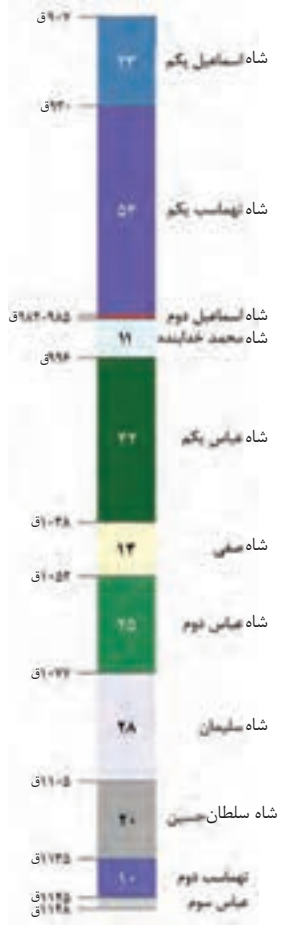

ایران در زمان صفویان (شاه عباس)

حکومت صفوی در سراشیب سقوط : پس از مرگ شاه عباس اوّل، چهار پادشاه دیگر بر تخت شاهی تکیه زدند که بعضی از آنها توانایی و لیاقت ادارهٔ کشور را نداشتند. سیاست کشتن و کور کردن شاهزادگان و یا بازداشتن آنها از حکومت ولایت‌ها و آموختن شیوهٔ کشورداری، موجب شد سلسلهٔ صفوی پس از شاه عباس اوّل از داشتن پادشاهی لایق و توانمند محروم بماند. در نتیجهٔ ضعف و بی‌لیاقتی شاهان، مقام‌های کشوری و لشکری دچار اختلاف و درگیری شدند و از انجام دادن مسئولیت‌های مهم خود بازماندند. بنابراین، امور حکومت مختل شد و هرج و مرج کشور را فراگرفت.

در چنین اوضاع نابسامانی، گروهی از افغان‌ها در قندهار سر به شورش برداشتند و پس از پیروزی بر حاکم آن ولایت، به سوی اصفهان حرکت کردند. سلطان حسین صفوی که نمی‌توانست با این گروه شورشی کوچک مقابله کند، پس از چند ماه محاصره، به ناچار تسلیم شد و به این ترتیب، محمود افغان، سردستهٔ شورشیان بر پایتخت و قسمت‌هایی از ایران مسلط شد.

سرداری شجاع و میهن‌دوست

یکی از اقدامات زیانبار شاه صفی، که بر بی‌لیاقتی و کم‌خردی او دلالت می‌کند، از بین بردن امامقلی‌خان بود. امامقلی‌خان حاکم فرهنگ‌دوست فارس و مناطق ساحلی جنوب ایران بود و اصل و نسبی گرجی داشت. پدرش، الله وردی‌خان که در خدمت شاه عباس اوّل بود، از مرتبهٔ غلامی به منصب سپهسالاری کل ایران و حکومت فارس رسید. الله‌وردی‌خان بناهای زیادی در فارس و اصفهان ساخت که از میان آنها سی و سه‌پل در اصفهان و مدرسهٔ خان در شیراز به‌جامانده است. پس از مرگ الله‌وردی‌خان، شاه‌عباس امامقلی‌خان را به حکومت ولایت‌های مهم فارس منصوب کرد. امامقلی‌خان در زمان آزادسازی سواحل و جزایر جنوبی ایران از اشغال پرتغالی‌ها، فرمانده سپاه ایران بود. وی در این نبرد و سایر نبردهای خارجی شهامت و لیاقت خود را به خوبی نشان داد. او همچون پدرش به فرهنگ و عمران و آبادانی علاقهٔ فراوانی داشت و در فارس و جاهای دیگر بناهای زیادی ساخت. سرانجام این سردار جسور و حاکم کاردان و فرزندانش، بی‌آنکه نافرمانی یا خطایی کرده باشند به دستور شاه صفی به قتل رسیدند.

تندیس امام قلی خان در جزیرهٔ قشم

فعّالیت

۳ــ الف) کدام شهرها پایتخت صفویان بودند؟ نام ببرید.

ب) علت تغییر پایتخت صفویان را توضیح دهید.

۴ــ دلایل سیاسی و نظامی ضعف و فروپاشی حکومت صفوی چه بود؟

صفویان کشور را چگونه اداره می‌کردند؟

در دورهٔ صفویه حکومت مرکزی قدرتمندی در ایران به وجود آمد که در رأس آن شاه قرار داشت. شاهان صفوی، همچون فرمانروایان پیش از خود، اختیارات زیادی داشتند و با استبداد بر کشور حکومت می‌کردند. همهٔ مقام‌های کشوری و لشکری مطیع فرمان شاه بودند و اجازه نداشتند مخالف خواست و ارادهٔ او عمل کنند. بعد از شاه، وزیر بزرگ قرار داشت که به او اعتمادالدوله نیز می‌گفتند. او مسئول امور اداری و مالی کشور بود اما در مقابل شاه قدرت و اختیار چندانی نداشت. فرماندهان نظامی نیز در ادارهٔ حکومت صفوی نقش بسیار مهمی داشتند و علاوه بر فرماندهی سپاه، معمولاً حاکم ولایت‌های مهم نیز بودند.

تا زمان شاه عباس اوّل، سران ایل‌های قزلباش حاکم ولایت‌های مختلف ایران بودند. شاه عباس اوّل برای تقویت حکومت مرکزی و جلوگیری از نافرمانی و بی‌نظمی سران ایل‌های قزلباش، حکومت ولایت‌ها را از آنان از گرفت و به افرادی غیر از قزلباش‌ها سپرد. همچنین در کنار سپاه قزلباش، سپاه جدیدی از افراد غیرقزلباش تشکیل داد و با کمک گرفتن از اروپاییان، این سپاه را به تفنگ و توپ مجهز کرد.

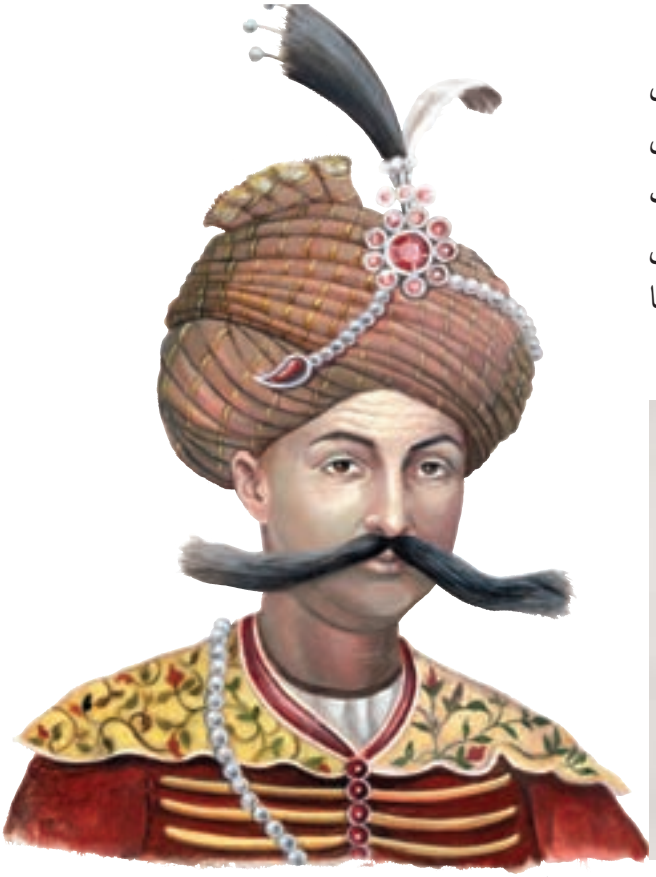

شاه عباس اوّل صفوی

نمونه‌ای از سلاح‌های دورهٔ صفویه

فعّالیت

۵ــ الف) آثار و نتایج اقدام‌های اداری و نظامی شاه عباس اوّل را توضیح دهید.
ب) کاربرگهٔ شمارهٔ (۸) را انجام دهید.

اروپاییان در راه ایران

هم‌زمان با به قدرت رسیدن سلسلهٔ صفوی، کشورهای اروپایی، قرون وسطا یا عصر تاریکی را پشت سر گذاشته و وارد قرون جدید شده بودند. قرن‌های شانزدهم تا نوزدهم میلادی را در تاریخ اروپا **قرون جدید** می‌نامند. در این قرن‌ها، اوضاع سیاسی و مذهبی اروپا دگرگون شد و درنتیجهٔ آن پیشرفت‌های علمی، فرهنگی و اقتصادی چشمگیری به وجود آمد که به اختراعات و اکتشافات مهمی انجامید. همان‌طور که در سال ششم خواندید، اروپاییان با توسعهٔ صنعت کشتی‌سازی و وسایل دریانوردی توانستند راه‌های دریایی و سرزمین‌های جدیدی را کشف کنند. دریانوردان اروپایی با گذشتن از اقیانوس اطلس، قارهٔ آمریکا را کشف کردند. آنان، با دورزدن قارهٔ آفریقا، به اقیانوس هند و خلیج فارس رسیدند. اروپاییان با کشتی‌های بزرگ و مجهز به توپ‌های جنگی به سرزمین‌های دیگر رفتند و بخش‌های وسیعی از قاره‌های آمریکا، آفریقا و آسیا را مستعمرهٔ خود کردند. کشورهای پرتغال، اسپانیا، انگلستان و فرانسه پیش‌گامان استعمار بودند.

در آستانهٔ تأسیس سلسلهٔ صفوی، پرتغالی‌ها جزایر و سواحل جنوبی ایران را تصرف کرده و تجارت خلیج فارس و دریای عمان را در اختیار گرفته بودند. شاه اسماعیل صفوی به دلیل نداشتن کشتی جنگی نتوانست در برابر پرتغالی‌ها کاری از پیش ببرد اما شاه عباس اوّل از رقابت انگلیسی‌ها و پرتغالی‌ها استفاده کرد و به کمک کشتی‌های جنگی انگلستان، پرتغالی‌ها را از سواحل و جزایر ایران بیرون راند.

قلعهٔ پرتغالی‌ها در جزیرهٔ هرمز

در دوران صفویه، ایران با برخی از کشورهای اروپایی روابط سیاسی و بازرگانی برقرار کرد. یکی از علل مؤثر در برقراری این روابط، هجوم پیاپی عثمانی‌ها به ایران و اروپا بود. پادشاهان اروپایی برای کاستن از فشار حملات عثمانی‌ها به خاک اروپا، درصدد آن بودند که روابط خود را با ایران تقویت کنند. علاوه بر این، در آن زمان اروپاییان شرکت‌های بزرگ تجاری تأسیس کرده بودند و تمایل زیادی داشتند که روابط تجاری خود را با دیگر کشورها گسترش دهند. این شرکت‌ها علاقه‌مند بودند که در ایران فعّالیت کنند؛ به همین دلیل، نمایندگانی را برای عقد قراردادهای بازرگانی به ایران فرستادند.

در دورهٔ صفویه، اروپاییان اشتیاق فراوانی به جهانگردی و شناخت سرزمین‌ها و مردم مناطق مختلف جهان داشتند. در آن زمان، جهانگردان زیادی از اروپا به ایران آمدند. تعدادی از آنها در سفرنامه‌های خود، مطالبی دربارهٔ جغرافیا، منابع طبیعی، عقاید و آداب و رسوم مردم ایران نوشتند و اروپاییان را با منابع ثروت و فرهنگ ایرانیان آشنا کردند. نوشته‌های جهانگردان اروپایی در شناساندن تاریخ اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ایران عصر صفوی ارزش و اهمیت فراوانی دارد.

شاردن، بازرگان فرانسوی، یکی از مشهورترین جهانگردانی است که در عصر صفوی به ایران آمد. او در سفرنامهٔ چندجلدی خود، دیده‌ها و شنیده‌هایش از ایران را شرح داده است.

فعّالیت

۶ــ انگیزه‌ها و هدف‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی اروپاییان از ارتباط با ایران دورهٔ صفوی را از متن درس استخراج و دسته‌بندی کنید.

درس ۱۰

اوضاع اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی ایران در عصر صفوی

زندگی اجتماعی

در دوران صفویه به دلیل وجود حکومت مرکزی نیرومند و برقراری نظم و امنیت در سراسر کشور، شرایط مناسبی برای رونق زندگی اجتماعی و اقتصادی پدید آمد. جمعیت ایران در آن دوره حدود ۱۰ میلیون نفر تخمین زده می‌شود. روستاییان و کوچ‌نشینان به ترتیب بیشترین ساکنان ایران را تشکیل می‌دادند. همچون گذشته، کوچ‌نشینان به دامداری و صنایع دستی و روستاییان به کشاورزی و صنایع دستی اشتغال داشتند.

به عقیدهٔ جهانگردان اروپایی، از جمله شاردن، وضع زندگی دهقانان ایرانی در دورهٔ صفویه به مراتب بهتر از وضع دهقانان در مناطق حاصلخیز اروپا بوده است. یکی از منابع عمدهٔ درآمد حکومت صفوی، مالیاتی بود که از کشاورزان و دامداران می‌گرفتند.

زندگی روستایی در عصر صفوی

در دورهٔ صفوی شهر و شهرنشینی در ایران رونق گرفت و شهرهای بزرگ و آبادی به وجود آمد. در آن زمان، حدود ۱۰ تا ۱۵ درصد ایرانیان در شهرها زندگی می‌کردند. شهرنشینان بیشتر مقام‌های حکومتی، نظامیان، کارکنان اداره‌ها، روحانیون، بازرگانان، پیشه‌وران، صنعتگران و کارگران بودند.

اصناف

پیشه‌وران و صنعتگران دارای صنف‌های مختلفی بودند. هر صنف رئیسی داشت که اعضای صنف او را از میان خود برمی‌گزیدند تا به کارهایشان رسیدگی کند. همچنین هر صنف راسته*ای مخصوص در بازار داشت. اصناف علاوه بر پرداخت مالیات کسب و کار، گاهی مجبور به بیگاری* نیز می‌شدند.

شهرنشینان عصر صفوی

فعّالیت

۱ــ پرس و جو و مشاهده کنید که در بازار یا مراکز خرید محل زندگی شما، کدام حرفه‌ها و مشاغل راسته یا مکانی مخصوص دارند. نتیجه را در کلاس بیان کنید.

شکوفایی صنعت

در عصر صفوی نه تنها کشاورزی و دامداری بلکه صنایع ایران نیز شکوفا و پر رونق بودند. در آن زمان، پیشه‌وران و صنعتگران ماهر و توانمند ایرانی، نیازهای گوناگون جامعه را به خوبی برطرف می‌کردند. حتی بخشی از محصولات باکیفیت ایران مانند خشکبار، پارچه‌های مخملی، ابریشمی و حریر و نیز قالی‌های نفیس به کشورهای همسایه و برخی کشورهای اروپایی صادر می‌شد.

صنعت بافندگی یکی از صنایع پررونق ایران در دورهٔ صفوی بود که با صنعت نساجی اروپا رقابت می‌کرد. بافندگان ایرانی انواع پارچه، قالی و قالیچه را در طرح‌ها و نقش‌های مختلف تولید می‌کردند. در دورهٔ شاه عباس اوّل، کارگاه‌های بافندگی متعددی در اصفهان، کاشان، یزد، مشهد، استرآباد (گرگان)، گیلان وجود داشت. شاه و اعضای خاندان او مالک بیشتر این کارگاه‌ها بودند.

قالیچهٔ نفیس متعلق به عصر صفوی

شهر کارگاه‌های بافندگی

«منشأ و منبع درآمد مردم کاشان کارگاه‌های ابریشم‌بافی و هنر نقره‌کاری آنهاست. در هیچ یک از شهرهای ایران به قدر کاشان صنعت مخمل‌بافی، بافتن ساتن و پارچه‌های زربفت و زری ساده و گُل‌دار رواج ندارد. تنها در یکی از ده‌های اطراف شهر، هزار کارگر ابریشم‌کار به بافتن انواع پارچه‌های ابریشمی اشتغال دارند. این ده که آران (شهرستان آران و بیدگل امروزی) نامیده می‌شود... دو هزار خانه و ششصد باغ بزرگ و دلگشا دارد». (سفرنامهٔ شاردن، ج۲ : ص ۵۳۷)

صنعتگران ایرانی در صنایع کاشی، چینی، چرم، جواهر، رنگ، صابون و جنگ‌افزارهای سنتی از قبیل شمشیر و کمان نیز پیشرفت کرده بودند و می‌توانستند کالاهای مرغوبی بسازند.

کوزهٔ سفالی لعابدار

اسطرلاب افلاک نما

پایهٔ فانوس برنجی

رونق تجارت

در عصر صفوی به‌دلیل یکپارچه‌بودن سرزمین ایران و وجود نظم و امنیت در سراسر کشور، تجارت داخلی و خارجی پررونق بود. شاهان صفوی، به خصوص شاه عباس اوّل، برای گسترش تجارت کوشش بسیار کردند. در آن دوره، شبکهٔ وسیعی از راه‌ها و کاروان‌سراها در سراسر ایران ایجاد شد که نظیر آن در کمتر کشوری وجود داشت. بازرگانان و مسافران به طور رایگان در کاروان‌سراها اقامت می‌کردند. جهانگردان اروپایی دربارهٔ امنیت راه‌های ایران و رفتار پسندیدهٔ مأموران راهداری با مسافران بسیار نوشته‌اند. در آن دوره بازارهای بزرگی نیز در شهرها ساخته شد که یکی از باشکوه‌ترین آنها، بازار قیصریهٔ اصفهان در شمال میدان نقش جهان بود. یکی از منابع درآمد حکومت صفوی، عوارضی بود که از کاروان‌های تجاری گرفته می‌شد.

کاروان‌سرای ایزدخواست در آباده، به جا مانده از دورهٔ شاه عباس اوّل؛ گفته شده است که به دستور این پادشاه کاروان‌سراهای زیادی در سراسر کشور بنا گردید.

شاهان صفوی، مخصوصاً شاه عباس اوّل، برای گسترش تجارت خارجی به شرکت‌های تجاری اروپایی اجازه دادند که در ایران فعّالیت کنند. به گفتهٔ جهانگردان خارجی، صدها بازرگان از کشورهای مختلف آسیایی و اروپایی در پایتخت صفویه مشغول تجارت بودند. صادرات ابریشم، که پرسودترین کالای صادراتی بود، در انحصار شاه عباس قرار داشت.

فعّالیت

۲ــ با راهنمایی دبیر خود، سه عامل گسترش تجارت در عصر صفوی را بیان کنید.

۳ــ با مطالعهٔ متن، سه منبع عمدهٔ درآمد حکومت صفوی را ذکر کنید.

کاخ چهلستون در قزوین

شکوفایی علمی و فرهنگی

در دوران حکومت صفویان، شرایطی به وجود آمد که ایرانیان بار دیگر استعدادها و توانایی‌های علمی، فرهنگی و هنری خود را آشکار کنند. در آن دوره، معماران و مهندسان شهرساز ایرانی مسجدها، مدرسه‌ها، کاخ‌ها، پل‌ها وکاروان‌سراهای عظیم و باشکوهی ساختند و در تزیین آنها انوع هنرها را به کار بردند. در کتاب مطالعات اجتماعی ششم با برخی از جلوه‌های هنر و معماری ایران در عصر صفوی آشنا شدید. در این درس به جنبه‌های دیگری از پیشرفت‌های علمی و فرهنگی ایرانیان در آن دوره می‌پردازیم.

علم و آموزش : در دورهٔ صفوی، تعلیم و تربیت مورد توجه بسیار بود و فعّالیت‌های زیاد و مؤثری در زمینهٔ تعلیم و تربیت صورت گرفت. پادشاهان، مقام‌های کشوری و لشکری و دیگر بزرگان، مدرسه‌ها و کتابخانه‌های عظیمی به ویژه در پایتخت‌های صفوی ساختند و اموال و املاک بسیاری را وقف آنها کردند. تعداد زیادی از طالبان علم و دانش در این مراکز مشغول تحصیل بودند. در آن زمان، به علوم و معارف دینی مانند تفسیر، فقه و حدیث بسیار توجه می‌شد. دیگر شاخه‌های علوم مانند طبیعیات (علوم تجربی)، ریاضیات، ادبیات، فلسفه، طب و نجوم نیز کم و بیش تدریس می‌شدند امّا چندان فراگیر و مورد توجه نبودند.

در عصر صفوی، عالمان و اندیشمندان بزرگی پرورش یافتند و آثار ارزشمندی در موضوع‌های مختلف علمی و مذهبی نوشتند. میرداماد و ملاصدرا از جمله فیلسوفان نامدار، و شیخ‌بهایی و علامه محمدباقر مجلسی از عالمان بزرگ آن روزگار بودند.

مدرسهٔ چهارباغ در اصفهان

بهاءالدین محمد، معروف به شیخ بهایی از دانشمندان مشهور سده‌های ۱۰ و ۱۱ه.ق است. او که از شیعیان بعلبک بود، برای رهایی از آزار و اذیت حاکم آن سرزمین، در خردسالی همراه پدر به ایران مهاجرت کرد. بهاءالدین علوم رایج و معارف دینی را نزد پدر و دیگر مدرسان معروف فراگرفت و در علوم مختلف تبحر یافت. او کتاب‌های ارزشمند متعددی در موضوع‌های علمی گوناگون نوشت و شاگردان بسیاری تربیت کرد که ملاصدرا، فیلسوف مشهور، از جملهٔ آنان است. خدمات علمی و مهندسی متعددی به شیخ بهایی نسبت داده شده است که معروف‌ترین آنها عبارت‌اند از: طرح محاسبهٔ دقیق آب زاینده‌رود و تقسیم آن میان محله‌های اصفهان و روستاهای مجاور، ساخت گرمابه‌ای در اصفهان که آب آن با یک شمع گرم می‌شد، طراحی و معماری مسجد چهارباغ، و طرح‌ریزی قنات زرین‌کمر نجف‌آباد. سازمان علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو) به پاس خدمات او به علم ستاره‌شناسی، سال ۲۰۰۹م را سال «نجوم و شیخ بهایی» نام‌گذاری کرد.

در دورهٔ صفوی به سبب کم‌توجهی پادشاهان به شاعران، شعر و ادب فارسی مانند دیگر رشته‌ها پررونق نبود اما علم تاریخ مورد توجه قرار داشت و افراد زیادی به ثبت و نگارش وقایع تاریخی می‌پرداختند. کتاب‌های تاریخی ارزشمندی از این دوره به‌جا مانده است.

هنر : در زمان صفویان، ذوق و استعداد هنری ایرانیان شکوفا شد و هنرمندان بزرگی در رشته‌های مختلف هنری از جمله نقاشی، خوشنویسی، کتاب‌آرایی و خاتم‌کاری شهرت یافتند. این هنرمندان خوش‌ذوق، آثار بسیار زیبا و نفیسی از خود به یادگار گذاشته‌اند.

جشن‌ها و آیین‌ها : در زمان حکومت صفوی، جشن‌ها و آیین‌ها اهمیت ویژه‌ای داشتند و با شکوه و عظمت برگزار می‌شدند. در آن زمان، مردم علاوه بر نوروز و دیگر جشن‌های باستانی، اعیاد اسلامی مانند قربان، فطر و غدیر را نیز گرامی می‌داشتند. آیین سوگواری امام حسین علیه‌السلام هم به‌طور گسترده در سراسر کشور به شیوهٔ روضه‌خوانی، نوحه‌سرایی، مرثیه‌خوانی، سینه‌زنی و تعزیه برگزار می‌شد. برپایی این جشن‌ها و آیین‌ها، تأثیر مهمی در افزایش همدلی و هم‌بستگی مردم داشت.

نمونه‌ای از خط نستعلیق میرعماد حسنی قزوینی، خوشنویس مشهور عصر صفوی

تندیس میرعماد در میدانی به نام او در شهر قزوین

جشن آب‌پاشان

«یکی از جشن‌های باستانی رایج در عصر صفوی، جشن آب‌پاشان یا آب‌ریزان بود که در روز ۱۳ تیرماه برگزار می‌شد. در این جشن، مردم با پاشیدن آب به یکدیگر، تفریح و شادی می‌کردند. به گفتهٔ نویسندهٔ کتاب تاریخ عالم‌آرای عباسی : «در یکی از مراسم جشن آب‌پاشان در اصفهان، بیشتر از صد هزارنفر از مردم به روی هم آب پاشیدند.»

منبع : عالم آرای عباسی، ج ۲، ص ۱۳۸۳

مراسم جشن نوروز

«مقدمهٔ نوروز چنین است که در میدان‌های عمومی با نقاره، شیپور و سنج از نیمه‌شب تا ظهر نوازندگی می‌کنند. پس از آن مردم... با هیاهو و خوشحالی به مساجد، میدان‌ها و ساختمان‌های عمومی روی می‌آورند؛ همه به هم تبریک می‌گویند، همه‌جا پر از شادی و سرزندگی است؛ بازی می‌کنند، سر به سر هم می‌گذارند، صحبت می‌کنند... شعرا و هنرپیشگان عرض هنر می‌نمایند؛ در جلسات و دسته‌های مذهبی شرکت می‌جویند تا اینکه روز به پایان می‌رسد و آنگاه، هرکس در چهاردیواری خود دنبال جشن و شادی را می‌گیرد و بخشی از شب را به شادی و خوشی در جمع خویشان و کسان خود می‌گذراند.»

منبع : سفرنامه کمپفر، ص ۱۸۴

فعّالیت

۴ــ متن‌ها را بخوانید. شیوهٔ برگزاری مراسم جشن و شادی در عصر صفوی را با روزگار کنونی مقایسه کنید.

واژه‌ها

قِزِلباش : واژه‌ای ترکی به معنای سرخ‌سر (سر سرخ)، لقب اعضای ایل‌های ترک که طرف‌دار خانقاه شیخ‌صفی بودند و به شاه اسماعیل صفوی برای رسیدن به حکومت کمک کردند. این افراد کلاه‌های سرخ رنگی برسر می‌گذاشتند و به همین دلیل، به قزلباش معروف شدند. آنان با جان و دل از رهبر خود، شاه اسماعیل، فرمان می‌بردند و اعتقاد داشتند که او برای انجام یک وظیفهٔ مقدس جهاد کرده است.

راسته : بخشی از بازار یا خیابان که شامل ردیفی از دکان‌ها و مغازه‌ها باشد.

بیگاری : انجام کار و خدمات اجباری و رایگان برای حکومت یا افراد دیگر.

به کاربندیم

۱ــ تصاویر و کارت‌پستال‌هایی از میدان نقش جهان اصفهان تهیه کنید و با خود به کلاس بیاورید. بناهای اصلی این مجموعهٔ تاریخی را مشخص کنید و کارکرد هر یک از بناها و خود میدان را توضیح دهید.

۲ــ با رجوع به پایگاه اینترنتی شبکهٔ رشد به نشانی www.roshd.ir دربارهٔ جشن نوروز و عزاداری امام حسین علیه‌السلام در دورهٔ صفویه اطلاعاتی گردآوری کنید و آنها را به شکل یک روزنامهٔ دیواری ارائه دهید.

ایران از عهد نادرشاه تا ناصرالدین‌شاه

فصل ۶

پس از سقوط صفویان، فراز و فرودهای زیادی در اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پدید آمد. در دورهٔ نادرشاه افشار، دوباره وحدت سیاسی در ایران شکل گرفت اما پس از او بار دیگر کشور ما به صحنهٔ جنگ مدعیان حکومت تبدیل شد. در دورهٔ کریم‌خان زند مدتی امنیت و آرامش برقرار بود اما پس از مرگ او جنگ و ستیز برای به‌دست گرفتن قدرت آغاز شد. پس از روی کارآمدن قاجاریه، آقا محمدخان کوشید ایران را متحد و یکپارچه کند اما جانشینان او نتوانستند در برابر هجوم کشورهای قدرتمند، از کشور ما حفاظت و دفاع کنند. مردم ایران برای رهایی از این اوضاع به مبارزه دست زدند و کارهایی انجام دادند.

شما با مطالعهٔ این فصل و انجام دادن فعّالیت‌های آن پی می‌برید که :

۱ــ اوضاع سیاسی ایران در دوران سلسله‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه چگونه بود؛

۲ــ هجوم نظامی روسیه و انگلستان به ایران در دورهٔ قاجار چه آثار و نتایجی داشت؛

۳ــ پیامدهای مداخله و نفوذ سیاسی و اقتصادی روسیه و انگلستان در ایران چه بود؛

۴ــ مردم ایران برای مقابله با مشکلات داخلی و رهایی از نفوذ و دخالت سیاسی و اقتصادی بیگانگان چه کارهایی انجام دادند.

درس ۱۱

تلاش برای حفظ استقلال و اتحاد سیاسی و سرزمینی ایران

در پی تسلط افغان‌ها بر اصفهان و برکناری و قتل شاه سلطان حسین صفوی، ایران گرفتار تجزیه و تفرقه شد. افغان‌ها توان حکومت بر سراسر ایران را نداشتند. به همین دلیل، در گوشه و کنار کشور مدعیانی سر برآوردند. روسیه و عثمانی نیز با استفاده از آشفتگی اوضاع، قسمت‌هایی از شمال و غرب ایران را اشغال کردند.

افشاریه؛ حکومت ناپایدار

در چنین شرایطی، نادر که سرداری از ایل افشار بود، برای نجات ایران به یکی از شاهزادگان صفوی پیوست. او و سپاهیانش، نخست افغان‌ها را سرکوب و تار و مار کردند و سپس نیروهای روسیه و عثمانی را از ایران بیرون راندند. نادر پس از این پیروزی‌ها، خاندان صفوی را کنار زد و خود بر تخت شاهی نشست. بدین ترتیب، سلسلهٔ افشاریه پایه‌گذاری شد.

صحنهٔ رزم نادر با دشمنان

بیشتر دورهٔ دوازده سالهٔ پادشاهی نادر به نبرد با بیگانگان و فرونشاندن شورش‌های داخلی گذشت. نادرشاه در تعقیب گروهی از افغان‌های شورشی که به هندوستان گریخته بودند، به آن کشور لشکر کشید. او تا دهلی پیش رفت و با غنیمت‌های بسیار به کشور بازگشت.

ایران در زمان نادر شاه افشار

نادرشاه کوشید ایران را به کشوری یکپارچه و قدرتمند تبدیل کند؛ کشوری که بتواند از استقلال و تمامیت سرزمینی خود در برابر دشمنان دفاع کند. وی از موقعیت حساس خلیج فارس و اهمیت نیروی دریایی آگاه بود؛ ازاین‌رو، برای تأسیس نیروی دریایی ایران در خلیج فارس، کارهایی انجام داد اما این کارها با مرگ او متوقف شد.

نافرمانی‌ها و شورش‌های پیاپی در سال‌های پایانی حکومت نادر، تأثیر روحی و روانی نامطلوبی بر او گذاشت. او که نسبت به اطرافیان و سرداران خود بدگمان شده بود، به رفتارهای خشونت‌آمیز و بی‌رحمانه روی آورد. فرماندهان سپاه نادرشاه که از جان خود می‌ترسیدند، او را به قتل رساندند.

به دنبال قتل نادرشاه، ایران بار دیگر به صحنهٔ جنگ حاکمان محلی و سران ایل‌ها تبدیل شد و ناآرامی و آشوب سراسر کشور را فراگرفت. از قلمرو پهناوری هم که نادرشاه بر آن فرمان می‌راند، فقط خراسان در اختیار شاهرخ، نوهٔ او، باقی ماند.

فعّالیت

۱ــ با مطالعهٔ درس و راهنمایی دبیر خود، دلایل و عوامل مهم نابسامانی اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران در دوران افشاریه را بررسی و تحلیل کنید.

زندیه؛ آرامش و آسایش گذرا

سرانجام، کریم‌خان از ایل زندیه، با پیروزی بر دیگر مدعیان حکومت، برای مدتی به درگیری‌ها و نزاع‌های داخلی پایان بخشید. او حکومتِ بخش بزرگی از ایران به جز خراسان را به دست گرفت و سلسلهٔ زندیه را بنیان گذاشت. کریم‌خان به جای عنوان شاه، لقب *وکیل‌الرعایا* یعنی نمایندهٔ مردم را برای خود برگزید. او با ملایمت و مهربانی با مردم رفتار می‌کرد، به صلح، آسایش و آرامش عمومی اهمیت می‌داد و می‌کوشید با استفاده از شیوه‌های مسالمت‌آمیز، از بروز ناامنی و شورش‌های داخلی جلوگیری کند.

ایران در زمان زندیه

دوران فرمانروایی کریم‌خان سی سال طول کشید. در این دوران، ثبات و آرامش نسبی در سراسر کشور به‌وجود آمد و در نتیجه، اوضاع اجتماعی و اقتصادی بهتر شد. در این زمان، بناهای مهمی مانند بازار وکیل، مسجد وکیل، حمام وکیل و ارگ کریم‌خان در شیراز، پایتخت زندیه، ساخته شد و فعّالیت‌های علمی و فرهنگی در آن شهر رونق گرفت. با مرگ وکیل‌الرعایا، افراد خاندان او برای کسب قدرت با یکدیگر درگیر شدند و بار دیگر جنگ داخلی کشور را فرا گرفت.

قاجاریه؛ گسترش نفوذ و دخالت کشورهای استعمارگر

ایل قاجار یکی از ایل‌های ترک تبار ایران بود. رئیس این ایل پس از کشته شدن نادرشاه مدعی حکومت ایران شد اما از کریم‌خان زند شکست خورد و به قتل رسید. پسر او، آقامحمدخان، پس از مرگ کریم‌خان تلاش برای رسیدن به حکومت را آغاز کرد. او پس از مدتی جنگ و گریز، لطفعلی‌خان، آخرین فرمانروای زندیه را شکست داد و به قتل رساند. همچنین، مردم کرمان را به دلیل پناه دادن به لطفعلی‌خان، بی‌رحمانه مجازات کرد.

آقامحمدخان با لشکرکشی‌های پیاپی بر سراسر ایران مسلط شد و حکومت قاجار را بنیان گذاشت. در نتیجهٔ تلاش‌های سیاسی و نظامی او، ایران بار دیگر یکپارچگی سرزمینی خود را به دست آورد و صاحب حکومت مرکزی نسبتاً نیرومندی شد.

آقامحمدخان

فعّالیت

۲ــ شیوهٔ به قدرت رسیدن سلسله‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه چه شباهتی به هم دارد؟

ایران در اوایل حکومت قاجاریه

به نظر شما، آقا محمدخان در انتخاب پایتخت به چه نکتهٔ مهمی توجه داشته است؟

پس از آنکه آقامحمدخان به دست خدمتکارانش کشته شد، برادرزادهٔ او، فتحعلی‌شاه، به قدرت رسید. دورهٔ حکومت فتحعلی‌شاه، همزمان با آغاز نفوذ و دخالت گستردهٔ کشورهای روسیه، انگلستان و فرانسه در ایران بود.

اوضاع اروپا: در فاصلهٔ سقوط صفویه تا روی کار آمدن قاجاریه، اوضاع کشورهای اروپایی تغییر کرده بود. یکی از دلایل عمدهٔ این تغییر، انقلاب صنعتی بود که از انگلستان آغاز شد و در دیگر کشورهای اروپایی گسترش یافت. درنتیجهٔ این انقلاب، نیروی ماشین و ابزارهای صنعتی جای نیروی انسان و ابزارهای دستی را در تولید گرفت. ازاین‌رو، سرعت و میزان تولید افزایش یافت. انقلاب صنعتی موجب شکوفایی اقتصادی و افزایش قدرت نظامی و سیاسی کشورهای اروپایی شد و توجه آنها را به سوی کشورهایی که مواد اوّلیه یا بازار مصرف مناسبی داشتند، جلب کرد. به این ترتیب، بیشتر این کشورها فعّالیت‌ها و رقابت‌های استعماری خود را افزایش دادند.

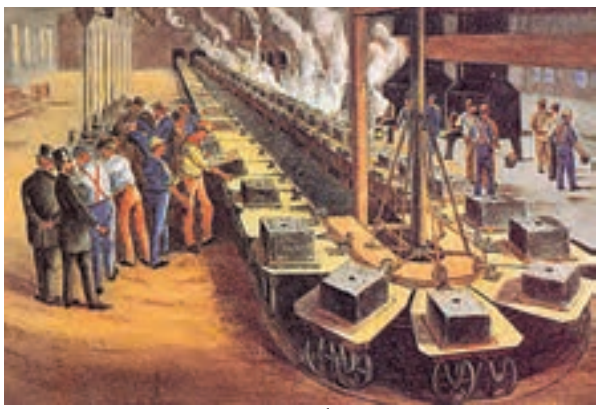

با انقلاب صنعتی نیروی ماشین جایگزین نیروی انسان در تولید و حمل و نقل شد.

فعّالیت

۳ــ در بارهٔ چگونگی تأثیر انقلاب صنعتی بر افزایش قدرت نظامی و سیاسی کشورهای اروپایی، در کلاس بحث و گفت‌وگو کنید.

حملهٔ روسیه به ایران : روسیه تا پیش از فرمانروایی پِتر* کشوری ضعیف و عقب‌مانده بود اما در نتیجهٔ برنامه‌ها و فعّالیت‌های پتر به کشوری قدرتمند و استعمارگر تبدیل شد. پس از آن نیز با حمله به کشورهای همسایه، قلمرو خود را گسترش داد. یکی از اهداف استعماری این کشور رسیدن به آب‌های آزاد و گرم خلیج فارس و اقیانوس هند بود.

در زمان فتحعلی‌شاه، روسیه با ارتشی مجهز به سلاح‌های جدید و آشنا با فنون جنگی تازه به قلمرو ایران در قفقاز حمله کرد. سپاه ایران که از جنگاوران ایل‌های مختلف تشکیل شده بود، با سلاح‌های ابتدایی به مقابله با نیروهای متجاوز روس پرداخت. سرانجام پس از ده سال جنگ نابرابر، با وجود دلاوری نیروهای ایرانی، روسیه پیروز شد و **عهدنامهٔ گلستان** را به ایران تحمیل کرد. به موجب این عهدنامه، ایالت‌های گرجستان و داغستان و شهرهای باکو و گنجه از حاکمیت ایران خارج شدند و تحت حاکمیت روسیه قرار گرفتند.

مردم ایران که از عهدنامهٔ گلستان ناخشنود بودند، با فتوای علما برای آزاد کردن سرزمین‌های اشغالی بسیج شدند. سپاه ایران که از جنگاوران ایل‌ها و نیروهای داوطلب مردمی تشکیل شده بود، به‌سرعت مناطق اشغال شده را آزاد کرد. روسیه با تمام قوا و تجهیزات خود وارد جنگ شد و با شکست دادن سپاه ایران، **عهدنامهٔ ترکمان‌چای** را ــ که ننگین‌تر از قرارداد گلستان بود ــ به کشور ما تحمیل کرد. بر اساس این قرارداد، سرزمین‌های ایرانیِ شمال رود ارس به تصرف روسیه درآمد؛ ایران از کشتی‌رانی در دریای مازندران محروم گردید و مجبور به پرداخت غرامت شد.

ثبت نام داوطلبانهٔ ایرانیان برای دفاع از میهن خود

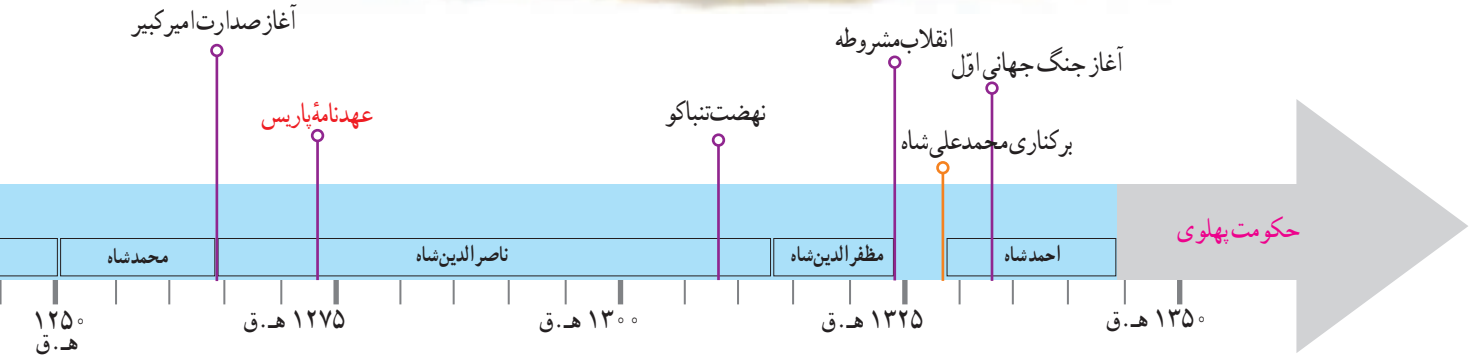

فعّالیت

۴ــ با مطالعهٔ درس، دلایل شکست‌های ایران از روسیه را استخراج کنید.

اهداف و برنامه‌های استعماری انگلستان در ایران :

در اوایل دورهٔ قاجار، مهم‌ترین مستعمرهٔ انگلستان، یعنی هندوستان، با ایران همسایه بود. حفظ این مستعمره برای انگلستان اهمیت حیاتی داشت؛ بنابراین، یکی از هدف‌های اصلی انگلستان از برقراری ارتباط با حکومت قاجار این بود که نگذارد کشورهای رقیب از طریق ایران به هندوستان دسترسی پیدا کنند.

در زمان فتحعلی‌شاه، چند عهدنامه میان ایران و انگلستان بسته شد. در این عهدنامه‌ها، حکومت قاجار تعهد کرد که به هیچ کشوری اجازه ندهد از خاک ایران به هندوستان لشکرکشی کند. در عوض، انگلیسی‌ها نیز متعهد شدند که در صورت حملهٔ کشورهای دیگر به ایران، به حکومت قاجار کمک‌های مالی و نظامی کنند. البته، انگلستان در طول جنگ‌های روسیه با ایران، به تعهدات خود عمل نکرد. این کشور، در دوران محمدشاه و ناصرالدین‌شاه با لشکرکشی به خلیج‌فارس و حمله به جزایر و بنادر ایران، حکومت قاجار را مجبور کرد که به جدایی افغانستان از ایران رضایت دهد. انگلیسی‌ها همچنین ناصرالدین‌شاه را وادار کردند که با جدایی قسمت شرقی سیستان و بلوچستان از ایران موافقت کند. علاوه بر اینها، تعدادی از جزایر ایرانی خلیج فارس را اشغال و به پایگاه نظامی خود تبدیل کردند.

بخشی از مفاد عهدنامهٔ مفصل که در سال ۱۲۲۷ ق میان ایران و انگلستان بسته شد :

ــ دولت ایران نباید به هیچ یک از دولت‌های اروپایی اجازه دهد که از خاک ایران به هندوستان لشکرکشی کنند.

ــ چنانچه یکی از دولت‌های اروپایی به ایران حمله کند، دولت انگلستان به ایران کمک نظامی و مالی خواهد کرد.

ــ اگر میان دولت ایران و طوایف افغان اختلاف و نزاعی صورت گرفت دولت انگلستان مداخله نخواهد کرد.

بخشی از مفاد عهدنامهٔ پاریس که در سال ۱۲۷۳ ق میان ایران و انگلستان بسته شد :

ــ دولت ایران از هر نوع ادعای حاکمیت نسبت به هرات و سایر قسمت‌های افغانستان دست برداشته و متعهد می‌گردد که از مداخله در امور آن سرزمین خودداری نماید.

ــ پس از آنکه دولت ایران نیروهای خود را از هرات خارج کرد و سفیر انگلستان را پذیرفت، دولت انگلیس نیروهای خود را از سواحل و بنادر ایران خارج می‌کند.

فعّالیت

۵ــ هدف دولت انگلستان از جداکردن افغانستان و بخش شرقی سیستان و بلوچستان از ایران چه بود؟

۶ــ کاربرگهٔ شمارهٔ (۹) را انجام دهید.

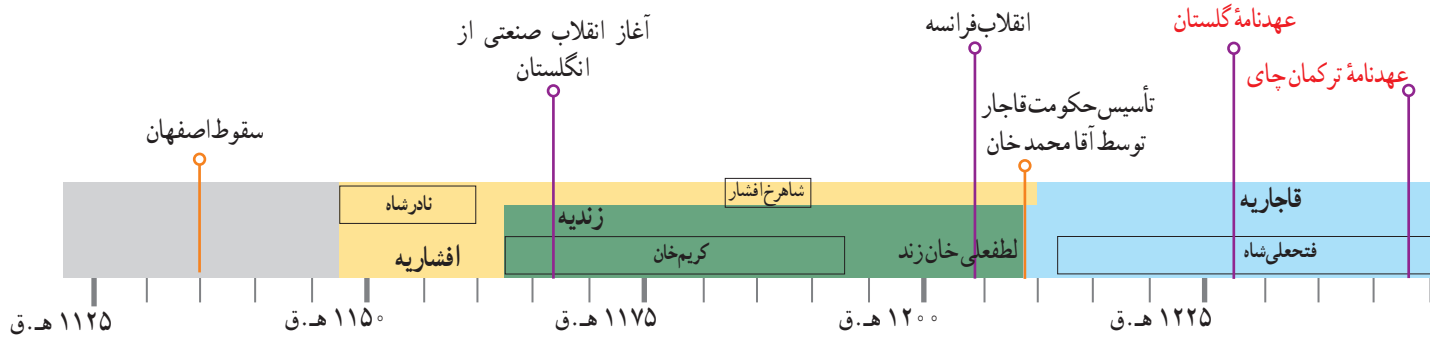

درس ۱۲

در جست و جوی پیشرفت و رهایی از سلطهٔ خارجی

میرزا ابوالقاسم فراهانی وزیر لایق و میهن‌دوست عباس میرزا و صدر اعظم محمد شاه

شکست‌های نظامی و سیاسی از روسیه و انگلستان در دورهٔ قاجار نتایج زیانباری برای کشور ما داشت اما ایرانیان را متوجه پیشرفت‌های علمی و صنعتی کشورهای اروپایی کرد. در چنین اوضاع و احوالی، برخی از سیاستمداران، اندیشمندان و عالمان دینی برای جبران عقب‌ماندگی ایران به چاره‌جویی پرداختند و برای حفظ استقلال و پیشرفت کشور خود کارهایی انجام دادند.

تلاش برای نوسازی و اصلاح امور کشور

عباس‌میرزا، ولیعهد فتحعلی‌شاه و فرمانده سپاه ایران، در جریان جنگ با روسیه متوجه پیشرفت‌های علمی، صنعتی و نظامی آن کشور و دیگر کشورهای اروپایی شد. او به‌خوبی تفاوت سپاه ایران را با ارتش روسیه که آموزش‌دیده و مجهز به سلاح‌های جدید بود، تشخیص داد و به اهمیت صنایع نظامی پی برد. همچنین، متوجه شد که با وجود تعداد زیاد سپاهیان ایران و دلاوری و فداکاری آنها، روس‌ها به دلیل برخورداری از دانش و تجهیزات پیشرفتهٔ نظامی پیروز شدند. عباس‌میرزا سرانجام به این نتیجه رسید که باید تغییراتی در کشور ایجاد کند.

یکی از اقدامات عباس‌میرزا برای پیشرفت ایران فرستادن افرادی به انگلستان برای فراگیری علوم و فنون جدید بود. این افراد و کسان دیگری که پس از اینها برای تحصیل در رشته‌های فنی، نظامی و پزشکی به اروپا رفتند، به تدریج زمینهٔ آشنایی ایرانیان را با دستاوردهای تمدن اروپا فراهم آوردند. آنها کنجکاو بودند که بدانند دلیل پیشرفت‌های علمی و صنعتی کشورهای اروپایی چه بوده است. عباس‌میرزا همچنین برای آگاهی از اوضاع کشورهای اروپایی، دستور داد کتاب‌هایی را در موضوع تاریخ آن کشورها به فارسی ترجمه کنند. در آن دوره تازه صنعت چاپ به ایران راه یافته بود. عباس‌میرزا پیش از آنکه بر تخت شاهی بنشیند، از دنیا رفت و فتحعلی‌شاه به دلیل علاقه‌مندی به او، پسرش، محمدمیرزا، را به ولیعهدی برگزید.

روزنامهٔ کاغذ اخبار اوّلین روزنامهٔ ایرانی که توسط میرزا صالح شیرازی منتشر شد. وی از جمله افرادی بود که به دستور عباس‌میرزا در انگلستان تحصیل کرده بود.

فعّالیت

۱ــ الف) چرا عباس‌میرزا به فکر نوسازی و اصلاح کشور افتاد؟
ب) عباس‌میرزا برای پیشرفت ایران چه کارهایی انجام داد؟

میرزا تقی‌خان امیرکبیر یکی دیگر از کسانی بود که در دورهٔ قاجار، کارهای جدّی و مؤثری برای نوسازی و اصلاح امور ایران انجام داد. ناصرالدین‌شاه در ابتدای سلطنتش، امیرکبیر را به صدراعظمی منصوب کرد و در ادارهٔ کشور به او اختیار کامل داد. در آن زمان، حکومت قاجار با مشکلات بزرگی از قبیل شورش در ایالت‌ها، دخالت‌های خارجی، بی‌نظمی و اختلال امور کشوری و لشکری و خالی بودن خزانه روبه‌رو بود.

امیرکبیر پس از برقرارکردن امنیت و آرامش، اقدامات اصلاحی گسترده‌ای را برای نوسازی و کارآمدی تشکیلات حکومتی و مبارزه با مفاسد اداری و اقتصادی آغاز کرد. او در سیاست خارجی، توجه ویژه‌ای به حفظ استقلال کشور داشت و درصدد قطع نفوذ و دخالت‌های روسیه و انگلستان در ایران بود.

یکی از مهم‌ترین اقدامات امیرکبیر، تأسیس مدرسهٔ دارالفنون بود. وی فرستادن دانشجو به اروپا را کافی نمی‌دانست، ازاین‌رو، تصمیم گرفت مدرسه‌ای به سبک مدرسه‌های اروپایی در ایران تأسیس کند تا تعداد بیشتری از ایرانیان علوم و فنون جدید را در داخل کشور بیاموزند. او همچنین دستور داد معلمانی از کشورهایی جز روسیه و انگلیس (مثلاً از اتریش) برای تدریس در مدرسهٔ دارالفنون استخدام شوند. مدرسهٔ دارالفنون مدتی پس از برکناری امیرکبیر و چند روز پیش از قتل او شروع به کار کرد.

مدرسهٔ دارالفنون نخستین مدرسهٔ عالی یا دانشگاه ایرانی است که در سال ۱۲۶۸ق افتتاح شد و بیش از صد دانشجو در رشته‌های مهندسی، پزشکی و جراحی، فیزیک، شیمی، داروسازی، معدن‌شناسی، توپخانه، پیاده‌نظام و سواره نظام در آن مشغول تحصیل شدند. تاریخ و جغرافیا از جمله درس‌های عمومی این رشته‌ها بود.

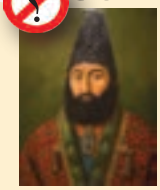

میرزا تقی‌خان امیرکبیر، فرزند کربلایی قربان، به سال ۱۲۲۲ق در فراهان از توابع اراک متولد شد. او به خاطر هوش و استعداد کم‌نظیرش از همان دوران نوجوانی مورد توجه ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی (وزیر عباس‌میرزا و صدراعظم محمدشاه) قرارگرفت و به خدمت دولت درآمد. میرزا تقی‌خان در دوران حکومت محمدشاه، چندین مأموریت سیاسی را در کشورهای روسیه و عثمانی انجام داد. او در این مأموریت‌ها از نزدیک با کارهایی که دولت‌های روسیه و عثمانی برای نوسازی و اصلاح امور کشورهای خود انجام داده بودند، آشنا شد.

سایر اقدامات اصلاحی امیرکبیر :

منع رشوه‌خواری و پیشکش گرفتن توسط مقام‌ها و کارکنان دولت و تعیین حقوق برای آنان؛ منع فروش حکومت ایالت‌ها؛ پیش از آن، حکومت ایالت‌ها را به کسانی که پول بیشتری پرداخت می‌کردند، می‌فروختند؛ کاهش حقوق و مستمری شاه، شاهزادگان، درباریان و...؛ اصلاح قوانین مالیاتی و وادارکردن زمین‌داران بزرگ (درباریان و صاحب‌منصبان برجستهٔ دولتی) به پرداخت مالیات؛ تلاش برای ایجاد سپاه منظم و تأسیس کارخانهٔ اسلحه‌سازی؛ اعزام عده‌ای به اروپا برای فراگرفتن فنون و حرفه‌های نو و احداث کارخانه‌های جدید؛ اصلاح امور قضایی و توجه جدّی به برقراری عدالت و رعایت حقوق مردم؛ منع شکنجهٔ متهمان؛ احترام به حقوق اقلیت‌های دینی؛ انتشار روزنامهٔ وقایع اتفاقیه؛ ترجمهٔ کتاب‌های اروپایی و توسعهٔ چاپخانه؛ ساختن بیمارستان؛ مقابله با بیماری‌های مُسری مانند آبله و وبا؛ سنگفرش‌کردن خیابان‌ها؛ راه‌اندازی چاپارخانه و پست جدید؛ ایجاد تذکره‌خانه (ادارهٔ گذرنامه)؛ بنای بازار و تیمچه و سرای امیر در تهران و ... .

پس از آنکه ناصرالدین‌شاه بر اثر توطئهٔ درباریان و صاحب‌منصبان نالایق و سودجو، دستور قتل امیرکبیر را داد و ایران را از خدمات ارزشمند او محروم کرد، بسیاری از برنامه‌ها و کارهای آن صدراعظم لایق و دلسوز به فراموشی سپرده شد.

فعّالیت

۲ــ الف) انگیزه و اهداف امیرکبیر از اقدامات اصلاحی چه بود؟

ب) چرا امیرکبیر مدرسهٔ دارالفنون را تأسیس کرد؟

پ) به نظر شما، چرا امیرکبیر بر استخدام نکردن معلمان و استادان روسی و انگلیسی در مدرسهٔ دارالفنون، اصرار می‌کرد؟

ت) ۱ــ رسم فروش حکومت ولایت‌ها چه مسائل و مشکلاتی برای مردم به وجود می‌آورد؟

۲ــ امیرکبیر در زمینهٔ حقوق شهروندی و توسعهٔ علمی و فرهنگی چه اقداماتی انجام داد؟

۳ــ با توجه به اصلاحات امیرکبیر، توضیح دهید که چرا اعضای حرم‌سرا، شاهزادگان و درباریان قاجار برای برکناری و قتل امیرکبیر توطئه کردند.

گسترش مدرسه‌های جدید : یکی از نتایج آشنایی ایرانیان با تمدن اروپایی در دورهٔ قاجار، ایجاد مدرسه‌های جدید بود. تا اواخر حکومت ناصرالدین‌شاه، سوادآموزی و آموزشِ ابتدایی در مکتب‌خانه‌ها انجام می‌گرفت، اما به تدریج، افرادی پیش‌گام تأسیس مدرسه‌هایی به سبک اروپایی در ایران شدند؛ از جمله میرزا حسن رُشدیه که در بیروت و استانبول با این نوع آموزشگاه‌ها و شیوهٔ فعّالیت آنها آشنا شده بود. او در زادگاهش تبریز و شهرهای مشهد، تهران و قم چندین مدرسهٔ جدید تأسیس کرد. پس از آن بر تعداد این مدرسه‌ها در ایران افزوده شد.

در مدارس جدید، دانش‌آموزان در دورهٔ ابتدایی درس‌هایی از قبیل : قرآن، شرعیات، فارسی، دیکته، حساب، نصاب (مقدمهٔ زبان عربی) و هندسه می‌آموختند و در دورهٔ متوسطه همین دروس به اضافهٔ فیزیک، شیمی، ریاضی، جبر، مثلثات، طب، زبان فرانسه، تاریخ و جغرافیا توسط معلمانی که اغلب فارغ‌التحصیل دارالفنون و یا تحصیل‌کردهٔ اروپا بودند، تدریس می‌شدند.

در مکتب‌خانه، شاگردان پس از آموختن الفبای عربی به شیوهٔ سنتی، به روخوانی قرآن می‌پرداختند. سپس کتاب‌های گلستان و بوستان سعدی و دیگر آثار ادبی و تاریخی را می‌خواندند و نوشتن را می‌آموختند. مکتب‌دار کودکان را با اصول و فروع دین نیز آشنا می‌کرد و احکام دینی را به آنان یاد می‌داد.

مبارزه با نفوذ و سلطهٔ اقتصادی بیگانگان

نفوذ اقتصادی روسیه و انگلستان در ایران : کشورهای روسیه و انگلستان علاوه بر اینکه بخش‌های پهناوری از خاک ایران را از آن جدا کردند، برای توسعهٔ نفوذ اقتصادی خود در کشور ما به رقابت پرداختند. اوج این رقابت‌ها در دورهٔ ناصرالدین‌شاه بود و در نتیجهٔ آن، روسیه و انگلستان به امتیازهای اقتصادی* مهمی در ایران دست یافتند. صنعت و بازرگانی کشور ما با واگذاری این امتیازها آسیب‌های فراوانی دید. شرکت‌های بازرگانی خارجی در بیشتر شهرهای ایران شعبه‌هایی تأسیس کردند و به خرید و فروش مشغول شدند. این شرکت‌ها معمولاً کالاهای اروپایی را بدون پرداخت حقوق گمرکی و یا با حقوق گمرکی بسیار ناچیزی وارد کشور می‌کردند. به همین دلیل، تولیدات داخلی قادر به رقابت با آنها نبودند. تولیدکنندگان و بازرگانان ایرانی چون نمی‌توانستند با این شرکت‌ها رقابت کنند، روزبه‌روز ضعیف‌تر شدند و شروع به ورشکستگی کردند.

امتیازهای واگذار شده به انگلیسی‌ها	امتیازهای واگذار شده به روس‌ها
۱ــ احداث تلگراف، ۲ــ رویتر: بهره‌برداری از جنگل‌ها و منابع و معادن ایران به جز طلا و نقره، ۳ــ کشتی‌رانی در کارون، ۴ــ بخت‌آزمایی (لاتاری)، ۵ــ تأسیس بانک شاهنشاهی، ۶ــ خرید و فروش انحصاری توتون و تنباکو، ۷ــ دارسی: استخراج معادن نفت	۱ــ شیلات شمال، ۲ــ بانک استقراضی روس، ۳ــ تشکیل نیروی قزاق، ۴ــ احداث راه شوسهٔ بین انزلی و قزوین، ۵ــ قرارداد گمرکی

یکی از شخصیت‌های مذهبی که نقش مؤثری در بیداری مردم ایران و دیگر مسلمانان جهان داشت، سیدجمال‌الدین اسدآبادی بود. سید جمال از فقر و عقب‌ماندگی کشورهای مسلمان و دخالت بیگانگان در امور مسلمانان رنج می‌برد و تلاش زیادی کرد که ملت‌های مسلمان را در برابر استبداد داخلی و استعمار خارجی بسیج کند. از جمله اقداماتی که برای بیداری امت اسلامی انجام داد، انتشار روزنامهٔ عروة الوثقی بود.

نهضت* تنباکو : مردم مسلمان ایران می‌دانستند که واگذاری امتیازهای اقتصادی به روسیه و انگلستان موجب تسلط هرچه بیشتر بیگانگان بر منابع ثروت و بازار کشورشان می‌شود. بنابراین، سکوت نکردند و با واگذاری برخی از امتیازها، به مخالفت برخاستند. روحانیون که از گروه‌های مورد احترام و اعتماد جامعهٔ ایران در عصر قاجار بودند، رهبری اعتراض‌های مردمی را به عهده داشتند. نهضت تنباکو یکی از گسترده‌ترین جنبش‌های اجتماعی بود که در اعتراض به واگذاری امتیازهای اقتصادی به بیگانگان شکل گرفت.

در دورهٔ ناصرالدین‌شاه، یک نفر انگلیسی به نام *تالبوت* با پرداخت رشوه به درباریان، امتیاز انحصاری خرید و فروش توتون و تنباکوی ایران را به مدت پنجاه سال به دست آورد. در آن زمان، توتون و تنباکو از عمده‌ترین محصولات کشاورزی ایران بود. براساس این امتیاز، ایرانیان نمی‌توانستند محصول توتون و تنباکوی خود را به کسی غیر از تالبوت بفروشند. در مقابل، تالبوت نیز تعهد کرده بود که هر سال ۱۵۰۰۰ لیرهٔ انگلیس به همراه یک چهارم سود سالانهٔ خود را به حکومت ایران پرداخت کند.

مردم و به ویژه بازرگانان با آگاهی از نتایج زیانبار این امتیاز، در شهرهای مختلف شروع به اعتراض و مخالفت کردند. روحانیان در صف مقدم این اعتراض قرار گرفتند و خواهان لغو امتیاز تنباکو شدند. ناصرالدین‌شاه به خواستهٔ مخالفان اعتنایی نکرد و آیت‌الله میرزا حسن شیرازی، مرجع تقلید شیعیان در سامرا، در حمایت از نهضت، استفاده از توتون و تنباکو را حرام اعلام کرد. این حکم شرعی سبب شد که مردم و حتی کارکنان کاخ ناصرالدین‌شاه، قلیان‌ها را بشکنند و مقدار زیادی توتون و تنباکو را به آتش بکشند. با اوج گرفتن نهضت، ناصرالدین‌شاه مجبور به لغو امتیاز و پرداخت غرامت و خسارت به تالبوت شد. نهضت تنباکو نخستین حرکت جدّی مردم ایران برای رهایی از نفوذ و سلطهٔ خارجی و ایستادگی در برابر ستم داخلی بود. پیروزی این نهضت، حس اعتماد به نفس و روحیهٔ مقاومت و مبارزه را در مردم تقویت کرد.

فعّالیت

۳ــ الف) دلیل اصلی شکل‌گیری نهضت تنباکو چه بود؟

ب) موفقیت نهضت تنباکو از نظر سیاسی و اجتماعی چه اهمیتی داشت؟

از طهران به اصفهان

فرمان لغو امتیاز توتون و تنباکو

بر حسب امر قَدَر قَدْر بندگان اعلیحضرت اقدس همایون شاهنشاهی روحنا و روح العالمین فداه ابلاغ می‌شود. بنا به مرحمت و رأفت همایونی نسبت به عموم ممالک محروسه بعد از اینکه معلوم شدکه عمل انحصار تنباکو و منوپل آن بر عموم اهالی قدری شاق است و از خاکپای اقدس همایون مستدعی معافی و موقوفی آن شدند برای آسایش خاطر عموم اهالی و رعایا و تکمیل مزید دعاگویی وجود مبارک این انحصار را در تمام ممالک محروسهٔ ایران از امروز موقوف و متروک فرمودند و ضرر و خسارت کمپانی را از مَمَر دیگری معین و مقرر خواهند فرمود که به مرور به کمپانی پرداخته خواهد شد. از تاریخ این تلگراف به بعد عموم اهالی از علما و اعیان و تجار و عموم اطلاع می‌دهد که تنباکو و توتون و عموم اجناس دخانیه خودشان را به هر کس و به هر قیمت و هر نحو که میل خودشان باشد بیع و شری نمایند و ابتدا به مأمورین و کسان اداره دخانیه اگرچه رئیس آنها یقیناً اطلاع داده است شما هم اطلاع بدهید که حکم از این قرار است و ضمناً به موجب امر همایونی روحنا فدا تأکید می‌شود مبادا نسبت به مأمورین آنها خلاف قاعده و خلاف احترامی شود که موجب تنبیه و سیاست شدید خواهد شد. مردم هم خودشان را از این زحمت و تحمیل آسوده دانسته به دعاگویی وجود مسعود همایونی و به شکرگزاری مراحم کامله همایون خسروانه بیفزایند و بعضی حرکات جاهلانه را به کلی موقوف نمایند و عرایض شکرانه علمای اعلام به خاکپای مبارک برسد. به تاریخ ۱۷ شهر جمادی الاوّلی ۱۳۰۹ امین السلطان [صدراعظم]

واژگان سند

قَدَر قَدْر : بلند مرتبه
ممالک محروسه : سرزمین‌های حفاظت و حراست شدهٔ یک پادشاه
شاق : کار دشوار و سخت
مستدعی : درخواست شده
منوپل : انحصاری
معافی : عفو کردن، لغو کردن
موقوفی : بازداشتن، لغو کردن
مَمَر : محل در آمد
بیع و شری : خرید و فروش

فعّالیت

با راهنمایی دبیر خود متن سند را بخوانید و به پرسش‌های زیر پاسخ دهید :

۴ــ چرا ناصرالدین شاه امتیاز توتون و تنباکو را لغو کرد؟

۵ــ لغو این امتیاز چه سودی برای مردم داشت؟

۶ــ در چه تاریخی امتیاز لغو شد؟

واژه‌ها

پتر کبیر : پتر اوّل امپراتور (تزار) نامدار و معروف روسیه که از ۱۶۸۲ تا ۱۷۲۵ م/۱۰۹۳ـ۱۱۳۷ق (هم‌زمان با سال‌های پایانی سلسلهٔ صفوی) بر آن کشور حکومت می‌کرد. او با نوسازی ارتش روسیه به سبک ارتش‌های اروپایی، روسیه را به کشوری قدرتمند و پهناور تبدیل کرد.

امتیاز اقتصادی : اجازهٔ فعّالیت اقتصادی و یا واگذاری حق بهره‌برداری از منابع طبیعی و معدنی به افراد یا شرکت‌های داخلی یا خارجی.

نهضت : برخاستن، به حرکت درآمدن و قیام برای رسیدن به مقاصد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی معین.

به کار ببندیم

۱ـ با مراجعه به پایگاه اینترنتی شبکهٔ رشد به نشانی www.roshd.ir و یا کتاب‌هایی دربارهٔ زندگانی و خدمات میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، خلاصه‌ای از زندگی‌نامهٔ او تهیه و در کلاس ارائه کنید.

۲ـ پرس‌وجو کنید که آیا در شهر یا روستای محل زندگی شما آثاری از دورهٔ قاجار باقی مانده است. در صورت وجود چنین آثاری، دربارهٔ یکی از آنها گزارشی به همراه عکس تهیه و به کلاس ارائه کنید.

۳ـ با مطالعهٔ متن به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.

«تعداد دستگاه‌های بافندگی دستی شیراز که در اوایل حکومت قاجار ۵۰۰ واحد بود، حدود ۶۰ سال بعد به ۱۰ واحد کاهش یافت که آنها هم پارچه‌های زبر و خشن می‌بافتند. در همان دوره، تعداد کارگاه‌های حریربافی اصفهان نیز از ۱۲۵۰ واحد به ۱۲ واحد رسید و مردم آن شهر، مصرف کنندهٔ پارچه‌های نخی کارخانه‌های انگلستان شدند».

منبع : مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا انقلاب اسلامی، تألیف جان فوران، ترجمهٔ احمد تدین، ناشر : رسا، ۱۳۷۷ ش، ص ۱۹۶.

الف) دلیل کاهش تعداد کارگاه‌های بافندگی در دو شهر شیراز و اصفهان چه بوده است؟

ب) به نظر شما، کاهش تعداد کارگاه‌های بافندگی در دورهٔ قاجار، از نظر اقتصادی چه آثار و نتایجی برای مردم ایران داشت؟

ج) از این موضوع تاریخی برای اقتصاد کشور در شرایط کنونی چه پندی می‌توان گرفت؟

ایران در عصر مشروطه

فصل ۷

در دورهٔ پادشاهی مظفرالدین‌شاه قاجار، اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران به دلیل مشکلات داخلی و افزایش نفوذ و دخالت روسیه و انگلستان آشفته‌تر شد. مردم ایران که در آن زمان در نتیجهٔ روشنگری‌ها و هدایت علما و اندیشمندان آگاه‌تر و بیدارتر شده بودند، برای رهایی از آن وضع نابسامان، جنبش عظیمی به پاکردند. هدف این جنبش ــ که به انقلاب مشروطیت معروف شد ــ تغییر شیوهٔ حکومت به‌منظور ایجاد امنیت، عدالت، آزادی، پیشرفت کشور و رهایی از استبداد داخلی و سلطهٔ خارجی بود. انقلاب مشروطیت در سال ۱۲۸۵ش/۱۳۲۴ق به پیروزی رسید و نظام پادشاهی استبدادی در ظاهر به حکومت مشروطه تبدیل شد اما به سبب موانع و مشکلات داخلی، دخالت‌های کشورهای خارجی و وقوع جنگ جهانی اول، هدف‌های اساسی انقلاب تحقق نیافت و اوضاع ایران بدتر شد. نتیجهٔ این حوادث، سقوط سلسلهٔ قاجار، روی کار آمدن سلسلهٔ پهلوی و آغاز دورهٔ جدیدی در تاریخ ایران بود.

شما با مطالعهٔ این فصل و انجام دادن فعّالیت‌های آن پی می‌برید که :

۱ــ انقلاب مشروطه چرا و چگونه در ایران به وجود آمد؛

۲ــ موانع و مشکلات داخلی و خارجی حکومت مشروطه در ایران چه بود؛

۳ــ تغییر حکومت قاجاریه به پهلوی چرا و چگونه صورت گرفت؛

۴ــ هدف‌ها و نتایج نهضت ملی شدن نفت ایران چه بود.

درس ۱۳

انقلاب مشروطیت؛ موانع و مشکلات

انقلاب مشروطیت جنبشی سیاسی ــ اجتماعی بود که در دورهٔ حکومت مظفرالدین شاه در ایران رخ داد و به دنبال آن، نظام پادشاهی مشروطه جایگزین نظام پادشاهی استبدادی شد. نظام پادشاهی استبدادی، حکومتی است که در آن، پادشاه از قدرت و اختیارات فراوانی برخوردار است و براساس میل و ارادهٔ خود حکومت می‌کند. به عبارت دیگر، ادارهٔ کشور تابع هیچ قانونی نیست و خواست پادشاه حکم قانون را دارد. در مقابل، نظام پادشاهی مشروطه نوعی از حکومت است که در آن قدرت و اختیارات پادشاه بر اساس قانون محدود می‌شود و ادارهٔ کشور در اختیار نهادهایی مانند مجلس شورا و هیئت وزیران(دولت) قرار می‌گیرد.

ناصرالدین شاه قاجار

نمایندگان مجلس شورای ملی در اوایل عصر مشروطه

چرا انقلاب مشروطه به وقوع پیوست؟

الف) زمینه‌های سیاسی و اقتصادی : در فصل پیش خواندید که به دلیل عقب‌ماندگی ایران و ناتوانی حکومت قاجار در برابر روسیه و انگلستان، سرزمین‌های پهناوری از خاک کشور ما جدا شدند. از سوی دیگر، واگذاری امتیازهای بسیار به انگلیسی‌ها و روس‌ها، علاوه بر اینکه باعث تسلط بیگانگان بر منابع ثروت اقتصادی کشور شد، ضربهٔ شدیدی به صنعت، کشاورزی و بازرگانی ایران وارد کرد و بیکاری را در سراسر کشور گسترش داد. سخت‌گیری و بی‌رحمی مأموران مالیاتی نیز بر شدت فقر عمومی افزود. مردم ایران ضعف و بی‌کفایتی حکومت قاجار را علت اصلی این مسائل و مشکلات می‌دانستند.

ب) زمینه‌های فکری و فرهنگی : عوامل فکری و فرهنگی نقش مهمی در وقوع انقلاب مشروطه داشتند.

۱ــ زمینه‌های داخلی : آموزه‌های دین اسلام و مذهب شیعه مردم را به مبارزه با ظلم و تلاش برای برقراری عدالت فرا می‌خواند. مردم مسلمان ایران با درس گرفتن از قیام امام حسین ــ علیه‌السلام ــ و واقعهٔ کربلا، همواره آماده بودند که در برابر ظلم و بی‌عدالتی بایستند.

صحنه‌ای از مراسم عزاداری ماه محرم در دورهٔ قاجار

۲ــ زمینه‌های خارجی: آشنایی ایرانیان با افکار و دستاوردهای تمدن جدید اروپا، یکی دیگر از علل مهم انقلاب مشروطه بود. هم‌زمان با تأسیس حکومت قاجار، انقلاب کبیر فرانسه رخ داد. این انقلاب، اندیشهٔ آزادی‌خواهی و حکومت مشروطه را در سراسر اروپا گسترش داد. عده‌ای از ایرانیان که با کنجکاوی در جست‌وجوی دلایل عقب‌ماندگی ایران و پیشرفت کشورهای اروپایی بودند، متوجه نظام مشروطه و حکومت قانونمند در آن کشورها شدند. آنان سرانجام به این نتیجه رسیدند که ایران نیز با داشتن حکومت مشروطه می‌تواند در مسیر پیشرفت و ترقی قرار گیرد. این عده که اغلب تحصیل‌کردگان اروپا و مدرسهٔ دارالفنون بودند، به روشنفکران معروف شدند. آنان تلاش می‌کردند که از طریق کتاب و روزنامه، مردم را با محاسن حکومت قانون (حکومت مشروطه) و معایب حکومت استبدادی آشنا کنند.

فعّالیت

۱ــ کاربرگهٔ شمارهٔ (۱۰) را انجام دهید.

انقلاب مشروطه چگونه رخ داد؟

موفقیت نهضت تنباکو و در پی آن، قتل ناصرالدین‌شاه به‌دست میرزا رضا کرمانی، انگیزه و ارادهٔ مردم را برای مبارزه با استبداد و سلطهٔ خارجی دوچندان کرد. مظفرالدین‌شاه، فرمانروایی نرم‌خو و ناتوان بود. در دورهٔ پادشاهی او، سوءاستفاده و ستمگری مأموران حکومت و دخالت بیگانگان در امور کشور ادامه یافت و بر خشم و نارضایتی مردم افزود. در آن زمان، دو نفر از روحانیان مشهور تهران، آیت‌الله سید محمد طباطبایی و آیت‌الله سید عبدالله بهبهانی، انجمنی از آزادی‌خواهان تشکیل دادند و به فکر ایجاد تغییراتی به نفع مردم افتادند.

آیت‌الله طباطبایی

آیت‌الله بهبهانی

در این زمان، شرایط و علل بروز انقلاب مشروطیت، فراهم بود و وقوع چند حادثه نیز به آن سرعت بخشید. یکی از مهم‌ترین این حوادث، ماجرای به چوب بستن بازرگانان بود. عین‌الدوله، صدراعظم مستبد، برای ترساندن مخالفان و جلوگیری از گسترش اعتراض‌ها، تعدادی از بازرگانان را به بهانهٔ گران شدن قند به چوب بست. به دنبال این واقعه، بازار بسته شد و گروهی از علما به رهبری آیت‌الله طباطبایی به نشانهٔ اعتراض از تهران به ری مهاجرت کردند و در حرم حضرت شاه‌عبدالعظیم بَست نشستند*. مهم‌ترین خواستهٔ آنان، تأسیس عدالت‌خانه برای رسیدگی به شکایت‌های مردم بود.

مظفرالدین‌شاه قول داد که به خواسته‌های مهاجران رسیدگی کند و آنان با احترام به پایتخت بازگشتند اما چون حکومت قاجار به وعده‌های خود عمل نکرد، اعتراض‌های مردمی دوباره شروع شد. در جریان این اعتراض‌ها، طلبهٔ جوانی به نام *سیدعبدالحمید* به شهادت رسید و درنتیجه، تعدادی از علما این بار به نشانهٔ اعتراض به قم مهاجرت کردند. هم‌زمان، تعدادی از مردم تهران در اعتراض به حکومت قاجار در سفارت انگلستان بَست نشستند. از جمله خواسته‌های معترضان، تأسیس عدالت‌خانه و تشکیل مجلس شورا بود.

علاوه بر علما و روشنفکران که رهبری انقلاب مشروطیت را عهده‌دار بودند، گروه‌ها و قشرهای اجتماعی مختلف مانند تجار، پیشه‌وران و کارگران نیز در این انقلاب نقش مؤثری داشتند.

سرانجام، مظفرالدین‌شاه تسلیم خواسته‌های ملت شد و در ۱۴ مرداد ۱۲۸۵ش. فرمان مشروطه را صادر کرد. پس از آن، مجلس شورای ملی تشکیل شد و قانون اساسی مشروطه نیز با عجله تدوین و تصویب گردید.

گروهی از بست‌نشینان معترض در سفارت انگلستان

فعّالیت

۲ــ الف) پس از مطالعهٔ متن و همفکری با یکدیگر، دو مورد از عوامل موفقیت انقلاب مشروطیت را بیان کنید.
ب) چه گروه‌ها یا قشرهایی در انقلاب مشروطیت نقش مؤثری داشتند؟

محمدعلی شاه

موانع و مشکلات حکومت مشروطه

انقلاب مشروطیت با هدف برقراری حکومت قانون و رها کردن کشور از چنگ استبداد داخلی و سلطهٔ خارجی شکل گرفت. مردم امیدوار بودند که با پیروزی این انقلاب، زمینه برای ایجاد امنیت، عدالت، آزادی، رونق اقتصادی و رفاه عمومی فراهم شود اما حکومت مشروطه از همان ابتدای پیروزی با مسائل و مشکلات مختلف داخلی و خارجی رو به رو شد و هدف‌های اصلی آن تحقق نیافت.

الف) مخالفت و دشمنی مستبدان: مظفرالدین‌شاه مدت کوتاهی پس از صدور فرمان مشروطه درگذشت. محمدعلی‌شاه، جانشین او، پادشاهی مستبد بود. او با پشتیبانی دولت روسیه و حمایت مستبدان داخلی، تصمیم گرفت حکومت نوپای مشروطه را نابود سازد و نظام پادشاهی استبدادی را دوباره برقرار کند. پس از چند ماه اختلاف و درگیری، به دستور محمدعلی‌شاه مجلس به توپ بسته شد و منحل گردید.

مجاهدان مشروطه‌خواه در تبریز به رهبری *ستارخان* و *باقرخان* در برابر حکومت استبدادی محمدعلی‌شاه به پا خاستند. علمای مشروطه‌خواه نجف نیز آنان را به مقاومت در برابر شاه مستبد دعوت کردند. طرف‌داران مشروطه در گیلان و اصفهان با مشاهدهٔ ایستادگی مردم تبریز، روحیه گرفتند و راهی پایتخت شدند. آنها پس از فتح تهران، محمدعلی‌شاه را برکنار کردند و پسر خردسالش، احمدمیرزا، را به جانشینی او برگزیدند.

ستارخان و باقرخان در میان گروهی از مجاهدان مشروطه‌خواه

پیش از دستگیری شیخ فضل‌الله، به او پیشنهاد شد که به سفارت روسیه پناهنده شود اما او نپذیرفت و گفت: «آیا رواست که پس از هفتاد سال که محاسنم را برای اسلام سفید کرده‌ام، بیایم و به زیر پرچم کفر بروم؟»

ب) اختلاف و دودستگی میان مشروطه‌خواهان: هنوز جوهر فرمان مشروطه خشک نشده بود که زمزمهٔ اختلاف در میان رهبران مشروطه به گوش رسید. *آیت‌الله شیخ فضل‌الله نوری* که در آغاز پشتیبان مشروطه بود، به انتقاد از آن پرداخت. وی معتقد بود افرادی که رهبری انقلاب را به دست گرفته‌اند، به اسلام اعتقادی ندارند و می‌خواهند افکار و فرهنگ کشورهای اروپایی را در ایران گسترش دهند. منظور او برخی از روشنفکران بودند که در تقلید از اروپاییان زیاده‌روی می‌کردند. به‌تدریج، اختلافات شیخ فضل‌الله و هم‌فکرانش با مشروطه‌خواهان به تدریج بیشتر شد. سرانجام برخی از مشروطه‌خواهان بعد از برکناری محمدعلی شاه، با فرصت‌طلبی شیخ را به اتهام مخالفت با نظام مشروطه محاکمه کردند و به شهادت رساندند. شهادت مجتهد معروف پایتخت، تأثیر نامطلوبی بر اوضاع ایران داشت و موجب اختلاف و دشمنی بیشتر در داخل کشور شد.

فعّالیت

۳ــ مهم‌ترین موانع و مشکلات داخلی نظام مشروطه را توضیح دهید.

پ) افزایش دخالت‌های خارجی: همزمان با وقوع انقلاب مشروطیت در ایران، آلمان و متحدانش، یعنی ایتالیا، اتریش و مجارستان، به یک قدرت بزرگ اروپایی تبدیل شده و در صدد دست‌اندازی بر مستعمرات دیگر کشورها بودند. انگلستان و روسیه برای مقابله با قدرت روزافزون آلمان و متحدانش، تصمیم گرفتند به اختلاف‌های خود پایان دهند و به جای رقابت، با یکدیگر همکاری کنند. به همین دلیل، این دو کشور طی قرارداد ۱۹۰۷ ایران را میان خود تقسیم کردند. پس از آن، روسیه با خیالی آسوده در امور داخلی ایران مداخله می‌کرد و اجازه نمی‌داد که دولت و مجلس اوضاع آشفتهٔ کشور را سروسامان دهند. علاوه بر این، نیروهای روسیه وارد خاک ایران شدند. آنها در تبریز تعدادی از مشروطه‌خواهان را کشتند و در مشهد نیز حرم امام رضا ــ علیه‌السلام ــ را به گلوله بستند.

نقشه تقسیم ایران در قرارداد ۱۹۰۷

فعّالیت

۴ــ پس از مطالعهٔ متن، به نقشه دقت کنید و بگویید: الف) روسیه و انگلستان در قرارداد ۱۹۰۷ چه تصمیمی دربارهٔ ایران گرفتند؟ ب) هدف انگلستان و روسیه از امضای قرارداد ۱۹۰۷ چه بود؟ پ) قرارداد ۱۹۰۷ چه نتایجی برای ایران داشت؟

ت) وقوع جنگ جهانی اوّل : جنگ جهانی اوّل در سال ۱۹۱۴م/۱۲۹۳ش آغاز شد. در یک سوی این جنگ، کشورهای آلمان، ایتالیا، اتریش و مجارستان و عثمانی قرار داشتند که به متحدین معروف بودند و در سوی دیگر آن، انگلستان، روسیه و فرانسه بودند که به *متفقین* مشهور شدند؛ در اواخر جنگ، آمریکا نیز به متفقین پیوست. جنگ جهانی اوّل پس از چهار سال با پیروزی متفقین به پایان رسید. بر اثر این جنگ، میلیون‌ها نفر کشته، زخمی و آواره شدند و خسارت‌ها و ویرانی‌های زیادی به بار آمد.

دولت ایران در ابتدای جنگ جهانی اوّل بی‌طرفی کامل خود را اعلام کرد اما انگلستان، روسیه و عثمانی این بی‌طرفی را نادیده گرفتند و نیروهای خود را وارد ایران کردند. پس از آن، برخی مناطق ایران صحنهٔ نبرد نیروهای روسیه و انگلستان با قوای عثمانی شد. در برخی از نواحی ایران مانند بوشهر، فارس و خوزستان، نیروهای مردمی از جمله عشایر غیور به مقابله با قوای اشغالگر انگلیسی برخاستند. دلیرمردان تنگستانی به فرماندهی *رئیسعلی دلواری* با ایثار جان خویش ضربهٔ سنگینی به اشغالگران وارد آوردند.

جنگ جهانی اوّل موجب بی‌ثباتی و آشفتگی بیشتر اوضاع ایران شد. به دلیل حضور نیروهای اشغالگر و درگیری‌های نظامی، دولت مرکزی به نهایت ضعف و درماندگی رسید و تسلط خود را بر امور کشور از دست داد. نافرمانی و سرپیچی از فرمان دولت مرکزی گسترش یافت و امنیت و آسایش مردم از بین رفت. در آن سال‌ها، ایرانیان دچار بلایا و مصیبت‌های بزرگی مانند قحطی، فقر، گرسنگی و شیوع بیماری‌های واگیردار شدند و افراد زیادی جان خود را از دست دادند.

نظامیان انگلیسی مستقر در ایران در دوران جنگ جهانی اوّل

مردم ایران برای جنگی که خود نقشی در ایجاد آن نداشتند، بهای سنگینی پرداختند.

تندیس رئیسعلی دلواری در بندر دلوار (استان بوشهر)

فعّالیت

۵ــ الف) آثار و پیامدهای سیاسی و اجتماعی جنگ جهانی اوّل در ایران را از متن درس استخراج و فهرست کنید.
ب) به نظر شما، چرا مردم ایران در جنگ جهانی اوّل به آلمان و متحدانش گرایش داشتند؟

درس ۱۴

ایران در دوران حکومت پهلوی

هنگامی که جنگ جهانی اوّل پایان یافت، کشور ما درگیر انبوهی از مشکلات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بود که در درس قبل به آنها اشاره شد. این مشکلات به علاوهٔ برنامه‌ها و سیاست‌های انگلستان در ایران، زمینه را برای انتقال حکومت از قاجاریه به پهلوی فراهم آورد.

زمینه‌های تغییر حکومت از قاجاریه به پهلوی

قرارداد ۱۹۱۹ : در اواخر جنگ جهانی اوّل، حکومت روسیه بر اثر وقوع انقلابی عظیم سرنگون شد. پس از آن، نام این کشور به *اتحاد جماهیر شوروی* تغییر یافت. دولت جدید شوروی نیروهایش را از ایران فرا خواند و سرگرم مسائل داخلی خود شد. انگلستان با استفاده از این موقعیت، کوشید نفوذ و سلطهٔ خود را در کشور ما تثبیت کند. ازاین‌رو، با وثوق‌الدوله، نخست‌وزیر ایران، قراردادی بست که به «قرارداد ۱۹۱۹» معروف شد. بر اساس این قرارداد، ادارهٔ امور نظامی و مالی ایران در اختیار کارشناسان (مستشاران) نظامی و مالی انگلستان قرار می‌گرفت. این قرارداد در ایران با مخالفت گسترده‌ای روبه رو شد و بسیاری از شخصیت‌های مبارز و آزادی‌خواه مانند آیت‌الله مدرس و شیخ محمد خیابانی با آن به مخالفت برخاستند. احمد شاه قاجار نیز از تأیید آن خودداری کرد.

فعّالیت

۱ــ به نظر شما دلیل مخالفت گسترده با قرارداد ۱۹۱۹ چه بود؟

کودتای* ۱۲۹۹ : انگلستان پس از ناکامی در اجرای قرارداد ۱۹۱۹، درصدد برآمد که از طریق کودتا اهداف خود را در ایران پیگیری کند. انگلیسی‌ها یکی از فرماندهان نیروی قزاق به نام *رضاخان* را به‌عنوان مهرهٔ نظامی و سیدضیاءالدین طباطبایی را به عنوان مهرهٔ سیاسی کودتا برگزیدند. طباطبایی از سیاستمداران طرفدار انگلستان بود. در سوم اسفند ۱۲۹۹ نیروهای تحت فرمان رضاخان مراکز مهم پایتخت را اشغال کردند و احمدشاه مجبور شد سیدضیاء را به نخست‌وزیری و رضاخان را به فرماندهی کل قوا منصوب کند.

احمد شاه، رضاخان و تعدادی از مقام‌های حکومتی

انتقال حکومت از قاجاریه به پهلوی : کودتای ۱۲۹۹ مقدمه‌ای برای تغییر حکومت در ایران بود. رضاخان پس از کودتا با سرسختی برای گسترش و تثبیت قدرت خود به تکاپو افتاد. او با جدّیت تمام به نوسازی تشکیلات نظامی پرداخت و ارتش نوینی را پایه‌گذاری و با استفاده از آن، نافرمانی و آشوب‌های داخلی را فرونشاند و نظم و امنیت را تا حدودی برقرار کرد. از این‌رو، طرفدارانش با تبلیغات فراوان او را شایسته‌تر از احمدشاه قاجار برای حکومت معرفی می‌کردند. رضاخان در آن زمان برای جلب نظر مردم، خود را فردی مذهبی و پایبند به احکام و ارزش‌های دینی نشان می‌داد. به همین دلیل، در مراسم و مجالس مذهبی حضور می‌یافت و با علما دیدار و مشورت می‌کرد. او با استفاده از موقعیت خود به‌عنوان وزیر جنگ و نخست‌وزیر، طرفداران خود را وارد مجلس شورای ملی کرد. در ۱۳۰۴ش مجلس شورای ملی با وجود مخالفت جدّی تعداد کمی از نمایندگان، مانند آیت‌الله مدرس و دکتر مصدق، احمدشاه قاجار را از قدرت برکنار کرد و حکومت موقت را به رضاخان سپرد. سپس، مجلس مؤسسان* به طور رسمی حکومت را به رضاخان و خانوادهٔ او واگذار کرد.

رضاخان به بهانهٔ برقراری امنیت برخی از قیام‌های آزادی‌خواهانه و استقلال‌طلبانه مانند نهضت جنگل به رهبری *میرزا کوچک خان جنگلی* را با خشونت زیاد سرکوب کرد.

روند به قدرت رسیدن رضاخان
۱ــ اقدام به کودتای برنامه‌ریزی‌شده توسط انگلیسی‌ها (۳ اسفند ۱۲۹۹ش)
۲ــ فرماندهی کل قوا پس از کودتا
۳ــ وزارت جنگ (۱۳۰۲ــ ۱۳۰۰ش)
۴ــ نخست‌وزیری و وزارت جنگ (۱۳۰۴ــ ۱۳۰۲ش)
۵ــ برکناری احمدشاه از قدرت و سپردن حکومت موقت به رضاخان توسط مجلس شورای ملی (آبان ۱۳۰۴)
۶ــ واگذاری رسمی حکومت به رضاخان پهلوی توسط مجلس مؤسسان (آذر ۱۳۰۴)

رضا شاه در میان گروهی از فرماندهان نظامی

فعّالیت

۲ــ الف) علت کودتای ۱۲۹۹ چه بود؟

ب) چه عواملی به رضاخان در دستیابی به قدرت کمک کرد؟

شیوهٔ حکومت و اقدامات رضاشاه

رضاشاه از ابتدای حکومت به استبداد و دیکتاتوری* روی آورد. در دوران حکومت او، هیئت وزیران و نمایندگان مجلس شورای ملی اختیار و استقلال چندانی نداشتند و تابع دستورات شاه بودند. حکومت رضاشاه به احزاب و روزنامه‌های مستقل اجازهٔ فعّالیت نمی‌داد و با زور و خشونت، فضای خفقان، ترس و سرکوب را بر جامعه حاکم کرد. در چنین شرایطی، مخالفان سرنوشتی جز تبعید، زندان، شکنجه و اعدام نداشتند.

«آن یک رأی خودم، چه شد؟»

آیت‌الله سید حسن مدرس از جمله عالمان مبارزی بود که چهار دوره از طرف مردم تهران به نمایندگی مجلس شورای ملی انتخاب شد. وی که در مجلس همواره از حقوق ملت دفاع و با استبداد داخلی و نفوذ و سلطهٔ بیگانگان مبارزه می‌کرد، یکی از مخالفان سرسخت رضاخان بود. آیت‌الله مدرس در انتخابات ششمین دورهٔ مجلس به عنوان نمایندهٔ اوّل تهران به مجلس راه یافت اما در انتخابات دورهٔ هفتم، که در زمان حکومت رضاشاه برگزار شد، اعلام کردند که مدرس حتی یک رأی هم نداشته است. وی در پاسخ این ادعا، در جمله‌ای تاریخی و طنزآمیز گفت: «**دست‌کم آن یک رأیی که بنده به خودم دادم، چه شد؟**» مدرس به مبارزهٔ خود با رضاشاه ادامه داد و به همین دلیل دستگیر و به خواف (تربت‌جام کنونی در خراسان رضوی) تبعید شد. او پس از تحمل سال‌ها تبعید و زندان، در سال ۱۳۱۶ در کاشمر به شهادت رسید.

در دورهٔ حکومت رضاشاه تلاش گسترده‌ای برای نوسازی ایران به تقلید از اروپا صورت گرفت. نوسازی تشکیلات نظامی که از کودتای ۱۲۹۹ آغاز شده بود، با قوت ادامه یافت. مدارس و مراکز آموزشی جدید در شهرهای مختلف گسترش پیدا کردند و نخستین دانشگاه ایران (دانشگاه تهران) بنیان نهاده شد. علاوه بر آن، راه‌های شوسه توسعه یافتند و راه آهن سراسری که خلیج فارس را به دریای مازندران متصل می‌کرد، احداث شد. همچنین مؤسسات و مراکز صنعتی متعددی در ایران به‌وجود آمدند.

تضعیف ارزش‌های اسلامی و تخریب فرهنگ ایرانی: حکومت رضاشاه به بهانهٔ پیشرفت و نوسازی فرهنگی و اجتماعی، کارهایی انجام داد که نتیجهٔ آنها تضعیف ارزش‌های دینی و رواج فرهنگ غیرایرانی بود. یکی از این کارها، مجبور کردن مردم به این بود که لباس یکسانی به تن کنند و کلاه لبه‌داری (مشهور به کلاه پهلوی) بر سر بگذارند. پس از آن، محدودیت‌هایی برای برگزاری مراسم

مذهبی از جمله عزاداری امام‌حسین ــ علیه‌السلام ــ به وجود آمد و زمزمهٔ برداشتن (کشف) حجاب مطرح شد. مردم مشهد در اعتراض به این کارها قیام کردند و در مسجد گوهرشاد گرد هم آمدند. نیروهای نظامی برای سرکوب این قیام، مردم را در کنار حرم حضرت امام رضا ــ علیه‌السلام ــ به گلوله بستند و عده‌ای را شهید و مجروح کردند. حکومت رضاشاه که بسیار شیفتهٔ ظاهر فرهنگ اروپایی بود، اندکی پس از سرکوب قیام گوهرشاد، دستور داد حجاب را با زور و خشونت از سر زنان و دختران ایرانی بردارند.

آثار جنگ جهانی دوم بر ایران

جنگ جهانی دوم با هجوم برق‌آسای آلمان به لهستان آغاز شد (۱۹۳۹م/۱۳۱۸ش). ایتالیا و ژاپن به آلمان پیوستند و دولت‌های محور را تشکیل دادند. در جبههٔ مقابل، انگلستان، فرانسه، شوروی و آمریکا قرار داشتند که *متفقین* خوانده می‌شدند. در جنگ جهانی دوم، دولت ایران اعلام بی‌طرفی کرد، اما در شهریور ۱۳۲۰، متفقین حضور شماری از آلمان‌ها در ایران را بهانه قرار دادند و کشور ما را به اشغال خود درآوردند. هدف اصلی آنها از این اقدام، استفاده از موقعیت و منابع و امکانات ایران به سود خویش بود. متفقین پس از اشغال ایران، رضاشاه را مجبور کردند که به نفع پسرش، محمدرضا، از قدرت کناره‌گیری کند و سپس او را از کشور تبعید کردند.

نظامیان شوروی در خیابان‌های تبریز (جنگ جهانی دوم)

رژه نظامیان انگلیسی در خیابان‌های تهران (جنگ جهانی دوم)

کشور ما تا پایان جنگ و پیروزی متفقین (۱۳۲۴ش/ ۱۹۴۵م) در اشغال بیگانگان بود. جنگ جهانی دوم نیز همچون جنگ جهانی اوّل، به اقتصاد و جامعهٔ ایران خسارت و آسیب زیادی وارد کرد. مردم ایران طی آن سال‌ها با کمبود و گرانی شدید مواد غذایی، مخصوصاً نان، روبه رو بودند و عدهٔ زیادی بر اثر گرسنگی و سوءِتغذیه جان سپردند.

فعّالیت

۳ــ الف) کشور ما در دو جنگ جهانی اوّل و دوم «پل پیروزی متفقین» لقب گرفت. با راهنمایی دبیر خود و با هم‌فکری یکدیگر، بگویید چرا این لقب به ایران داده شد. ب) آثار و پیامدهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جنگ جهانی دوم بر ایران چه بود؟

نهضت ملی شدن نفت

محمدرضا شاه در سال‌های نخست سلطنت خود این امکان را نداشت که همچون پدرش با استبداد و دیکتاتوری حکومت کند. بنابراین، برای نمایندگان مجلس شورای ملی و هیئت وزیران فرصتی به‌وجود آمد که در ادارهٔ امور کشور نقش مؤثری داشته باشند. همچنین احزاب سیاسی و مطبوعات دوباره فعّالیت خود را آغاز کردند. البته رقابت‌های انگلستان، شوروی و آمریکا برای کسب نفوذ سیاسی و اقتصادی هرچه بیشتر در کشور ما به ثبات و آرامش سیاسی کشور آسیب می‌رساند.

یکی از رویدادهای مهم تاریخ معاصر ایران، ملی شدن صنعت نفت است. امتیاز بهره‌برداری از منابع نفت ایران در زمان مظفرالدین‌شاه به انگلیسی‌ها واگذار شد. رضاشاه امتیاز مذکور را لغو کرد اما خیلی زود طی قرارداد دیگری، دوباره منابع نفت ایران را به انگلستان واگذار کرد. در سال‌های بعد از جنگ جهانی دوم، مردم ایران خواهان لغو آن قرارداد و ملی شدن صنعت نفت بودند. آیت‌الله کاشانی و دکتر محمد مصدق رهبری نهضت ملی شدن صنعت نفت را به عهده گرفتند. مجلس شورای ملی نیز با مشاهدهٔ اتحاد و یکدلی مردم، قانون ملی شدن نفت را تصویب کرد. پس از آن، دکتر مصدق نخست وزیر شد تا آن قانون را به اجرا درآورد و دست بیگانگان را از این ثروت ملی کوتاه کند. دولت انگلیس برای جلوگیری از ملی شدن صنعت نفت و شکست آن، کارهای مختلفی انجام داد اما به دلیل وحدت ملت و همدلی رهبران نهضت، ناکام ماند.

شهید نواب صفوی، رهبر جمعیت فداییان اسلام، یکی از گروه‌های مبارز مؤثر در نهضت ملی شدن نفت

آیت‌الله کاشانی و مصدق

فعّالیت

۴ــ با یکدیگر همفکری کنید و بگویید که به نظر شما، چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در اهداف نهضت تنباکو و نهضت ملی شدن نفت وجود داشت؟

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و بازگشت استبداد و دیکتاتوری

پس از مدتی، میان رهبران و گروه‌های سیاسی پشتیبان نهضت ملی شدن نفت اختلاف بروز کرد. رهبران نهضت اسیر جاه‌طلبی و خودخواهی سیاسی اطرافیان خود شدند و نتوانستند از گسترش اختلافات درونی جلوگیری کنند. در نتیجه، اتحاد و همدلی به تفرقه و دشمنی تبدیل شد. این وضعیت، ملت را دلسرد و دشمنان نهضت را امیدوار کرد. دولت‌های انگلستان و آمریکا از این شرایط برای سرنگونی دولت دکتر مصدق از طریق کودتا استفاده کردند. طبق برنامه‌ای که این دو کشور طراحی کردند، در روز ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ واحدهایی از ارتش به فرماندهی سرلشکر *فضل‌الله زاهدی* به خیابان‌ها ریختند و با اشغال مراکز مهم پایتخت، دولت دکتر مصدق را سرنگون کردند.

پس از موفقیت کودتای ۲۸ مرداد، منابع نفت ایران دوباره در اختیار بیگانگان قرار گرفت و نفوذ و سلطهٔ آمریکا بر کشور ما به تدریج افزایش یافت.

محمدرضاشاه پس از کودتا، به شاهی مستبد و ستمگر تبدیل شد که اصول قانون اساسی را آشکارا نادیده می‌گرفت. او همچنین با تأسیس سازمان اطلاعات و امنیت کشور (ساواک) به سرکوب شدید مخالفان پرداخت و دوباره فضای ترس و خفقان بر ایران حاکم شد.

گروهی از افسران کودتاچی در جریان کودتای ۲۸ مرداد

محمدرضا شاه هنگام دیدار با هویدا نخست وزیر و اعضای کابینهٔ او

فعّالیت

۵ــ الف) مهم‌ترین دلیل موفقیت کودتای ۲۸ مرداد چه بود؟

ب) کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ چه تفاوت و شباهتی با کودتای ۱۲۹۹ داشت؟

واژه‌ها

بَست نشستن : پناه بردن به مکان‌های مقدس یا خانهٔ بزرگان به منظور حفظ جان یا دادخواهی؛ در دورهٔ قاجار و حتی پیش از آن رسم بود که اشخاص برای اعتراض یا دادخواهی به مکان‌هایی مانند زیارتگاه‌ها، خانهٔ علما و دیگر بزرگان پناه می‌بردند و تا خواسته‌هایشان برآورده نمی‌شد، آنجا را ترک نمی‌کردند. در این مدت، کسی حق نداشت پناهندگان را از پناهگاهشان بیرون کند. به این رسم بست‌نشینی یا تحصّن می‌گفتند.

کودتا : برانداختن دولت یا حکومت موجود و به دست گرفتن قدرت با استفاده از قوای نظامی.

مجلس مؤسسان : مجلسی شامل نمایندگان انتخابی مردم که برای تغییر یا اصلاح موادی از قانون اساسی تشکیل می‌شد.

دیکتاتوری : خودرأیی و استبداد؛ فرمانروایی یک فرد یا گروه بر یک کشور با زور و از طریق تحمیل افکار و عقاید خود بر جامعه و سرکوب منتقدان و مخالفان.

به کار ببندیم

۱ــ به چند گروه تقسیم شوید و هر گروه دربارهٔ زندگی و اقدامات یکی از این شخصیت‌ها تحقیق کند : میرزا کوچک‌خان جنگلی، آیت‌الله سید ابوالقاسم کاشانی، دکتر محمد مصدق؛ شهید سید مجتبی نواب صفوی.

۲ــ با توجه به دانسته‌های خود، یک مورد از عملکردهای شاهان زیر را که نشان بدهد آنها به قانون اساسی مشروطه پایبند بوده یا نبوده‌اند، بنویسید.

محمدعلی‌شاه ← .....

احمدشاه ← .....

رضاشاه ← .....

محمدرضا شاه ← .....

فصل ۸

سقوط حکومت شاهنشاهی و شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی

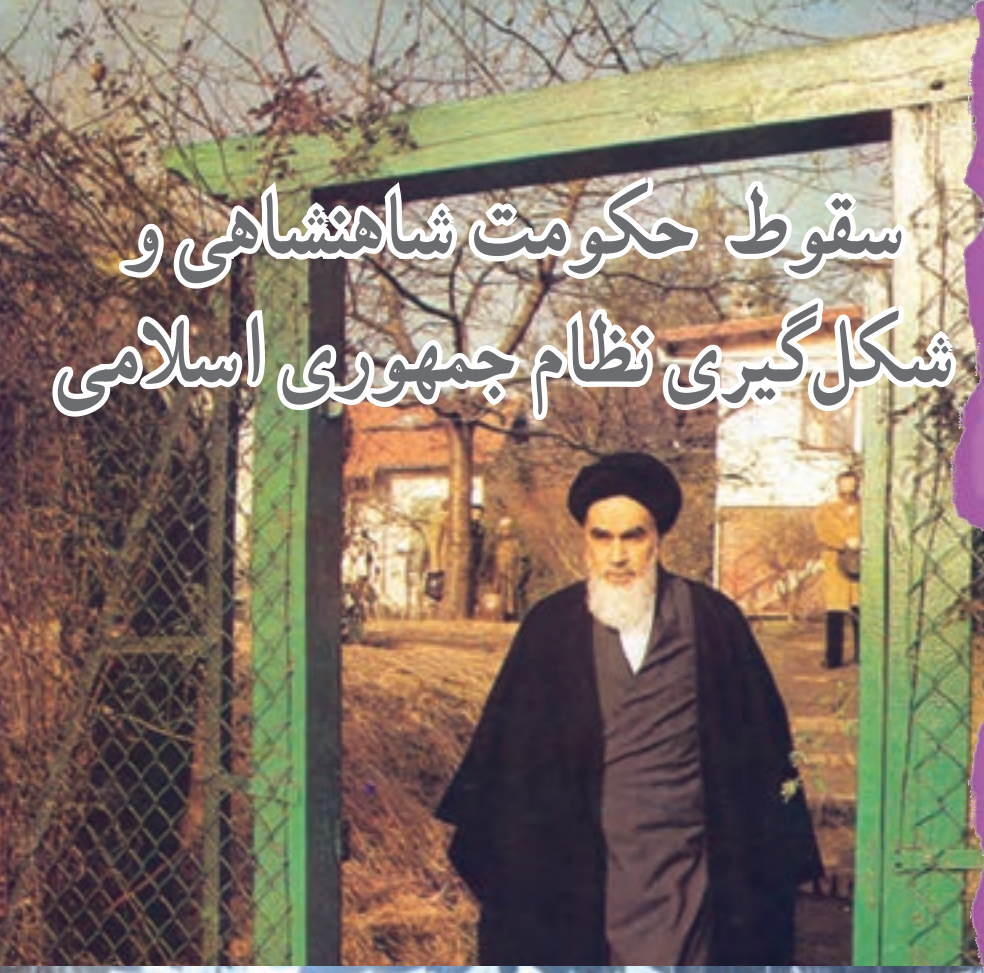

تلاش‌ها و جان‌فشانی‌های ایرانیان برای رهایی از استبداد داخلی و سلطهٔ خارجی در انقلاب مشروطیت و نهضت ملی شدن نفت به‌نتیجهٔ مطلوب نرسید. مردم مسلمان ایران که خواهان احیای ارزش‌های اسلامی و به‌ویژه برقراری عدالت و آزادی بودند، در برابر استبداد، ستمگری و فساد حکومت پهلوی به‌پا خاستند. این بار، رهبری نهضت اسلامی ایران را عالمی شجاع و مبارز به نام امام خمینی به‌عهده گرفت. امام با تکیه بر باورها و ارزش‌های دینی، مردم را به ایستادگی در برابر ظلم و سلطهٔ بیگانگان بر کشور فراخواند. سرانجام، مبارزهٔ ملت برای استقلال، آزادی و جمهوری اسلامی با تقدیم هزاران شهید در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ انقلاب اسلامی به نتیجه رسید و رژیم مستبد و وابستهٔ پهلوی سرنگون شد. پس از آن، نظام جمهوری اسلامی با پشتیبانی و مشارکت مؤثر مردم در کشور مستقر شد و با وجود توطئه‌ها و اقدام‌های گستردهٔ دشمنان انقلاب به مسیر خود ادامه داد.

شما با مطالعهٔ این فصل و انجام دادن فعّالیت‌های آن پی می‌برید که :

۱ــ نهضت اسلامی مردم ایران به رهبری امام خمینی (ره) چرا و چگونه آغاز شد؛
۲ــ علل وقوع انقلاب اسلامی چه بود و چه عواملی در پیروزی آن نقش داشت؛
۳ــ نظام جمهوری اسلامی چگونه برقرار شد؛
۴ــ دلایل و پیامدهای دشمنی و توطئه‌های ضد انقلاب داخلی و خارجی چه بود.

درس ۱۵

انقلاب اسلامی ایران

پس از کودتای ۲۸ مرداد، به تدریج نفوذ و سلطهٔ آمریکا بر ایران بیشتر شد. در آن زمان، مردم ایران از شکست نهضت ملی شدن نفت و تسلط دوبارهٔ بیگانگان بر کشورشان ناراحت بودند. آمریکایی‌ها برای از بین بردن زمینهٔ قیام‌های مردمی و حفظ حکومت پهلوی، به شاه توصیه کردند که در امور مختلف اجتماعی و اقتصادی کشور تغییراتی ایجاد کند.

آغاز نهضت اسلامی به رهبری امام خمینی

مخالفت با تصویب‌نامهٔ* انجمن‌های ایالتی و ولایتی

ولایتی : حکومت پهلوی در سال ۱۳۴۱ش، قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی (شوراهای استان و شهرستان) را تغییر داد. اساسی‌ترین این تغییرات عبارت بودند از :

الف) لغو شرط مسلمان بودن برای انتخاب‌کنندگان و انتخاب‌شوندگان؛

ب) لغو سوگند به قرآن از سوی انتخاب‌شوندگان و تبدیل آن به سوگند به کتاب آسمانی.

این تغییرات در ظاهر به بهانهٔ زمینه‌سازی برای مشارکت بیشتر مردم در فعّالیت‌های اجتماعی انجام گرفت اما در حقیقت، تهاجم آشکاری به هویت دینی جامعهٔ اسلامی ایران بود؛ به همین دلیل، علما با آن مخالفت کردند. برجسته‌ترین چهرهٔ مخالفان، عالمی شجاع به نام آیت‌الله سیدروح‌الله خمینی بود که در قم اقامت داشت. امام خمینی می‌دانست که هدف حکومت از این تغییرات، تضعیف اسلام و تخریب ارزش‌های اسلامی است. سرانجام در نتیجهٔ مخالفت جدّی امام و سایر علما، دولت مجبور شد تصویب‌نامهٔ مذکور را لغو کند.

امام خمینی، رهبر انقلاب اسلامی ایران

فعّالیت

۱ــ الف) هدف آمریکا از ایجاد تغییرات در امور اجتماعی و اقتصادی ایران چه بود؟

ب) چرا تصویب‌نامهٔ انجمن‌های ایالتی و ولایتی موجب تضعیف اسلام و تخریب ارزش‌های اسلامی می‌شد؟

مخالفت با اصول شش‌گانه*: محمدرضا شاه پیروی از سیاست‌های آمریکا را برای حفظ حکومت خود ضروری می‌دانست. به همین دلیل، مدت کوتاهی پس از لغو تصویب‌نامهٔ انجمن‌های ایالتی و ولایتی، اعلام کرد که اصول شش‌گانه‌ای را با عنوان «انقلاب سفید» به همه‌پرسی (رفراندوم) خواهد گذاشت.

اصول شش‌گانه در ظاهر برای کشور خوب و لازم به نظر می‌رسیدند، اما امام خمینی و سایر علمای مبارز از اهداف و پیامدهای واقعی این اصول آگاه بودند و یقین داشتند که اجرای این اصول، موجب تحکیم سلطهٔ آمریکا بر ایران و وابستگی سیاسی و اقتصادی کشور ما به بیگانگان می‌شود. به همین دلیل، امام ضمن غیرقانونی شمردن همه‌پرسی اصول شش‌گانه، از مردم خواست که در آن شرکت نکنند. در برخی از شهرها مانند تهران و قم، مردم تظاهرات کردند و مخالفت خود را با اصول شش‌گانه و همه‌پرسی آن نشان دادند.

فعّالیت

۲ــ همه‌پرسی اصول شش‌گانه با وجود اعتراض‌های مردمی، در ۶ بهمن ۱۳۴۱ انجام شد و حکومت پهلوی اعلام کرد که اکثر مردم با اصول شش‌گانه موافق‌اند. با راهنمایی دبیر خود، بگویید هدف شاه از برگزاری همه‌پرسی اصول شش‌گانه چه بوده است.

قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲

با فرا رسیدن ماه محرم، که مقارن با خرداد ۱۳۴۲ بود، امام خمینی به مدّاحان و سخنرانان مذهبی یادآوری کرد که سکوت در برابر حکومت ستمگر، کمک به دشمنان اسلام است و از آنان خواست که خطر اسرائیل را به مردم گوشزد کنند. در آن زمان، حکومت پهلوی با اسرائیل رابطه برقرار کرده بود.

امام خمینی، خود نیز در عصر عاشورا (۱۳ خرداد) در سخنانی تاریخی در مدرسهٔ فیضیهٔ قم، شاه را به دلیل ستمگری، همکاری با اسرائیل و وابستگی به آمریکا به شدّت محکوم کرد. دو روز بعد، مأموران رژیم شاه شبانه به خانهٔ امام ریختند و ایشان را دستگیر و پس از انتقال به تهران، در یکی از پادگان‌های نظامی زندانی کردند. دستگیری امام، موجب خشم و اعتراض گستردهٔ مردم مسلمان ایران در شهرهای مختلف شد. شدیدترین اعتراض‌ها در شهرهای قم، تهران و ورامین صورت گرفت. رژیم شاه که از حرکت سریع و فراگیر مردم به وحشت افتاده بود، به مأموران خود دستور داد که تظاهرکنندگان را به گلوله ببندند و قیام را سرکوب کنند. قیام ۱۵ خرداد اگرچه به زور اسلحه و با خشونت مأموران رژیم سرکوب شد، بر خشم و نفرت مردم انقلابی نسبت به شاه و عوامل حکومت او افزود و انگیزهٔ آنان را برای مبارزه تا سرنگونی حکومت پهلوی تقویت کرد.

مخالفت با کاپیتولاسیون* : امام خمینی پس از تحمل چند ماه بازداشت، در فروردین ۱۳۴۳ اجازه یافت که به قم بازگردد. مدتی بعد، آمریکا دولت ایران را مجبور کرد که به مأموران نظامی آمریکا مصونیت قضایی یا حق کاپیتولاسیون بدهد. بر اساس این مصونیت، اگر آمریکایی‌ها در ایران مرتکب جرمی می‌شدند، دادگاه‌های ایران حق رسیدگی به جرم آنها را نداشتند.

امام خمینی در یک سخنرانی مهم، دادن مصونیت قضایی به آمریکاییان را اقدامی ذلّت‌بار و خلاف استقلال کشور شمرد و شاه را به سبب وابستگی به آمریکا به شدت سرزنش کرد. به این ترتیب، حکومت پهلوی دریافت که امام اهل سازش و سکوت نیست. بنابراین، در ۱۳ آبان ۱۳۴۳ ایشان را به ترکیه تبعید کرد. حدود یک سال بعد، تبعیدگاه امام از ترکیه به نجف در عراق تغییر یافت و تا مهر ۱۳۵۷ در آن شهر ساکن بود.

امام در تبعید نیز به مبارزه ادامه داد و به مناسبت‌های مختلف با صدور اعلامیه و فرستادن پیام به گروه‌های سیاسی، مردم را به مبارزه با شاه و اسرائیل دعوت می‌کرد.

محمدرضا شاه در ملاقات با نیکسون رئیس‌جمهور آمریکا

تهران، ۱۵ خرداد ۱۳۴۲

گروهی از مأموران نظامی آمریکا در ایران

فعّالیت

۳ــ الف) کاربرگهٔ شمارهٔ (۱۱) را انجام دهید.

ب) با مطالعهٔ دقیق درس، اقدامات امام را در مبارزه با حکومت پهلوی به‌ترتیب روی نمودار بنویسید.

ادامهٔ مبارزه در دوران تبعید				مخالفت با تصویب نامهٔ انجمن‌های ایالتی و ولایتی

ادامهٔ مبارزهٔ ملت پس از تبعید امام: قشرهای مختلف مردم به ویژه روحانیان، فرهنگیان، دانشجویان و بازاریان پس از تبعید رهبر نهضت، به مبارزه ادامه دادند. آنها به پیروی از امام، مبارزه را وظیفه‌ای دینی و شرعی می‌دانستند. علاوه بر یاران و پیروان امام خمینی، گروه‌های دیگری نیز با عقاید سیاسی متفاوت در مبارزه با حکومت پهلوی شرکت داشتند.

برخی دیگر از عالمان و اندیشمندان مانند استاد شهید آیت‌الله مطهری و دکتر علی شریعتی به شکلی دیگر مبارزه می‌کردند. آنان می‌کوشیدند با سخنرانی، نوشتن کتاب و مقاله و برگزاری کلاس‌های تفسیر قرآن و نهج‌البلاغه در مساجد، حسینیه‌ها و دانشگاه‌ها، اسلام انقلابی را به جوانان معرفی کنند.

آیت‌الله سید محمود طالقانی، عالم مبارزی که مدت‌های طولانی در زندان‌های شاه، شدیدترین شکنجه‌ها را تحمل کرد و سال‌ها در تبعید به سر برد.

ایران در آستانهٔ انقلاب اسلامی

زندان کمیتهٔ مشترک ضد خرابکاری که هم اکنون به موزهٔ عبرت تبدیل شده است.

در نیمهٔ اوّل سال ۱۳۵۶ش، چنین به نظر می‌رسید که حکومت پهلوی در اوج قدرت است. در آن زمان، شاه اکثر مخالفان خود را سرکوب کرده بود. آمریکا و بسیاری از کشورهای قدرتمند نیز از حکومت او پشتیبانی می‌کردند. با این حال، مردم ایران به دلیل مسائل و مشکلات مختلف فرهنگی، سیاسی و اقتصادی از شاه و سیاست‌های او ناراضی بودند؛ زیرا حکومت پهلوی به فرهنگ و ارزش‌های اسلامی توجهی نداشت و اقدام‌های فرهنگی آن، به‌خصوص برنامه‌های رادیو و تلویزیون و سینما در جهت تضعیف فرهنگ اسلامی بود. از سوی دیگر، وابستگی سیاسی حکومت پهلوی به بیگانگان و نفوذ و دخالت کشورهای خارجی به ویژه آمریکا در امور ایران، بر نارضایتی مردم افزوده بود.

استبداد و سرکوب عامل دیگری بود که خشم و نفرت ایرانیان را علیه حکومت شاه برمی‌انگیخت. رژیم پهلوی حقوق ملت و اصول قانون اساسی مشروطه را نادیده می‌گرفت.

نمایندگان مجلس شورای ملی و هیئت وزیران در برابر شاه هیچ استقلالی نداشتند و کاملاً مطیع او بودند. روزنامه‌ها نیز آزادی نداشتند و نمی‌توانستند از شاه و مقام‌های حکومتی انتقاد کنند. ساواک و مأموران نظامی با انواع شکنجه‌ها، مخالفان را سرکوب می‌کردند و عدهٔ زیادی از مخالفان به اعدام، زندان و تبعید محکوم شده بودند. علاوه بر اینها، مطالب زیادی در بارهٔ حیف و میل و غارت ثروت و سرمایه‌های ملی کشور توسط خاندان پهلوی و مقام‌های حکومتی به گوش مردم می‌رسید و آنان را خشمگین‌تر می‌کرد. این در حالی بود که اکثریت مردم، به ویژه در روستاها و شهرهای کوچک، در فقر و محرومیت به سر می‌بردند.

خانم مرضیه حدیدچی (دباغ) یکی از زنان مبارز و انقلابی است. او در اوج مبارزات دوران انقلاب در زندان کمیتهٔ مشترک ضد خرابکاری به سختی شکنجه شد.

... در بخشی از خاطرات او از دوران مبارزه چنین آمده است: «آیت الله سعیدی [یکی از روحانیون مبارز که به دست مأموران شاه به شهادت رسید] فتواهای حضرت امام را در اختیار ما می‌گذاشت تا روی کاغذهای کوچک بنویسیم و هنگام خرید از مغازه‌های مختلف آنها را پخش کنیم.

روزی شهید سعیدی کتاب ولایت فقیه حضرت امام را که دست‌نویس بود به من داد گفت این کتاب را ببرید و از رویش بنویسید تا چند نسخه شود. وقتی کامل شد آن را بیاورید»

مأخذ: خاطرات مرضیه حدیدچی (دباغ)، ص ۴۵

فعّالیت

۴ــ جدولی با سه ستون رسم کنید، دلایل سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی نارضایتی مردم از حکومت شاه را به تفکیک در آن بنویسید.

انقلاب اسلامی چگونه آغاز شد؟

در سال ۱۳۵۶ش، چند حادثه موجب شد که آتش خشم ملت شعله‌ور شود. درگذشت مشکوک حاج‌آقا مصطفی خمینی فرزند امام در نجف (آبان ۱۳۵۶)ــ که گفته می‌شد به دست مأموران شاه به شهادت رسیده است ــ خشم و اعتراض مردم را برانگیخت. مجالس ختم حاج آقا مصطفی در برخی شهرها برگزار شد و مردم ضمن ابراز ارادت و احترام به امام خمینی، خشم خود را نسبت به حکومت شاه نشان دادند. در تهران و قم، مجلس ختم فرزند امام به تظاهرات خیابانی علیه شاه تبدیل شد.

شاه و درباریان که از اقدام ملت در گرامی‌داشت یاد و نام امام و فرزندش خشمگین شده بودند، در روز ۱۷ دی مقالهٔ توهین‌آمیزی نسبت به امام در روزنامهٔ اطلاعات منتشر کردند. این مقاله همچون کبریتی بر انبار باروت انقلاب بود.

قیام ۱۹ دی قم: مردم قم در ۱۹ دی ۱۳۵۶ در اعتراض به انتشار مقالهٔ توهین‌آمیز روزنامهٔ اطلاعات، به تظاهرات پرداختند. مأموران حکومت این تظاهرات را به خاک و خون کشیدند.

قیام ۲۹ بهمن تبریز : مردم تبریز به مناسبت چهلم شهدای ۱۹ دی قم، در روز ۲۹ بهمن قیام کردند و تعداد زیادی از آنها شهید و زخمی شدند.

اعتراض‌های خیابانی ملت در سال ۱۳۵۷ش، ادامه یافت و شهرهای مختلف ایران صحنهٔ راهپیمایی علیه حکومت شد. هرچه زمان می‌گذشت، افراد بیشتری در تظاهرات حضور می‌یافتند و خواستار نابودی حکومت شاه می‌شدند.

عکس‌العمل شاه در برابر اعتراض و تظاهرات ملت، متفاوت بود؛ از یک‌سو برای فریب ملت، پی‌درپی نخست‌وزیران خود را عوض می‌کرد و به مردم وعده می‌داد که پیام انقلاب آنان را شنیده است و به خواسته‌هایشان توجه خواهد کرد. از سوی دیگر، به مأموران خود دستور می‌داد که تظاهرکنندگان را سرکوب کنند. امام خمینی، رهبر انقلاب، با هوشیاری اقدامات شاه و حامیان خارجی او را خنثی کرد و مانع توقف و یا انحراف انقلاب از مسیر خود شد.

یکی از خونین‌ترین رویدادهای دوران انقلاب اسلامی در روز ۱۷ شهریور ۱۳۵۷ در تهران به وقوع پیوست. در آن روز که به جمعهٔ سیاه معروف شد، مأموران رژیم به طرز بی‌رحمانه‌ای تظاهرات مردم را در میدان ژاله (شهدای کنونی) به خاک و خون کشیدند و عدهٔ زیادی را شهید و زخمی کردند.

راه‌پیمایی عظیم مردم تهران در روز عاشورا سال ۱۳۵۷ ش

سرانجام، در نتیجهٔ مبارزهٔ مردم ایران شاه در روز ۲۶ دی ماه مجبور به فرار از کشور شد و رهبر انقلاب اسلامی در ۱۲ بهمن ۱۳۵۷ در میان یکی از باشکوه‌ترین استقبال‌های تاریخ، به میهن عزیز بازگشت. پس از ده روز سرنوشت‌ساز در تاریخ ایران، انقلاب اسلامی در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ به پیروزی رسید و عصر جدیدی در تاریخ ایران آغاز شد.

بهشت زهرای تهران : ۱۲ بهمن ۱۳۵۷؛ عکاس : علی کاوه

مهم‌ترین رویدادهای انقلاب در سال ۱۳۵۷ را درجدول زیر مرور کنید.

شهریور	۵ : دولت شریف‌امامی به منظور آرام کردن ملت با شعار «آشتی ملی» روی کارآمد؛ اما مردم با هدایت امام فریب این شعار را نخوردند و در مقابل شعار دادند : «ما می‌گیم شاه نمی‌خوایم، نخست‌وزیر عوض می‌شه» ۱۳ : تظاهرات صدها هزار نفری مردم تهران پس از نماز عید فطر در قیطریه ۱۷ : جمعهٔ سیاه و کشتار تظاهرکنندگان در میدان ژاله (شهدای) تهران
مهر	۱۳ : مهاجرت امام از نجف به پاریس به سبب مشکلات و محدودیت‌هایی که دولت عراق برای ایشان ایجاد کرد.
آبان	۱۳ : کشتار دانش‌آموزان در مقابل دانشگاه تهران توسط مأموران نظامی حکومت؛ ازاین‌رو پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ۱۳ آبان «روز دانش‌آموز» نام‌گذاری شد. ۱۵ : روی کارآمدن دولت نظامی ازهاری برای ترساندن مردم و جلوگیری از ادامهٔ تظاهرات
آذر	۱۹ و ۲۰ : راه‌پیمایی آرام و میلیونی مردم تهران در تاسوعا و عاشورا؛ این راه‌پیمایی به جهانیان ثابت کرد که شاه رفتنی است.
دی	۱۵ : روی کار آمدن دولت بختیار برای فریب مردم و جلوگیری از سقوط حکومت شاه ۲۲ : تشکیل شورای انقلاب به فرمان امام؛ در این شورا تعدادی از شخصیت‌های مبارز حضور داشتند. ۲۶ : فرار شاه به مصر
بهمن	۱۲ : بازگشت امام خمینی به میهن پس از ۱۴ سال تبعید در میان استقبال گرم مردم؛ آغاز دههٔ فجر انقلاب اسلامی ۱۵ : معرفی مهندس مهدی بازرگان از سوی امام به عنوان نخست‌وزیر موقت انقلاب ۲۲ : پیروزی انقلاب اسلامی و سقوط حکومت پهلوی پس از تصرف پادگان‌ها و سایر مراکز دولتی توسط مردم

فعّالیت

۵ــ کاربرگهٔ شمارهٔ (۱۲) را انجام دهید.

انقلاب اسلامی ایران، انقلابی با ویژگی‌های دینی بود. این انقلاب با شعار محوری «استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی» به پیروزی رسید و هدف آن از بین‌بردن وابستگی کشور به بیگانگان و تأمین حقوق ملت در چارچوب قوانین و ارزش‌های اسلامی بود. «ایمان و اعتقاد به اسلام»، «وحدت و استقامت ملت» و «رهبری قاطع و هوشیارانهٔ امام خمینی» سه عامل مؤثر در موفقیت انقلاب اسلامی بودند.

درس ۱۶

ایران در دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی

همه‌پرسی تعیین نظام سیاسی ایران در فروردین ۱۳۵۸

از فردای پیروزی انقلاب اسلامی، تلاش برای تحقق شعار «استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی» که خواستهٔ اصلی و اساسی ملت در جریان انقلاب اسلامی بود، آغاز شد.

برپایی نظام جمهوری اسلامی

همه‌پرسی تعیین نظام سیاسی: امام خمینی به دولت موقت انقلاب مأموریت داد که ضمن ادارهٔ امور کشور، اقدامات لازم را برای تأسیس نظام سیاسی جدید انجام دهد. مقدمات برگزاری همه‌پرسی برای تعیین نظام سیاسی خیلی زود فراهم شد. مردم ایران در روزهای ۱۰ و ۱۱ فروردین ۱۳۵۸ برای تعیین سرنوشت سیاسی خود به پای صندوق‌های رأی رفتند تا از میان دو گزینهٔ «جمهوری اسلامی: آری یا خیر» یکی را برگزینند. در این همه‌پرسی، ۹۸/۲ درصد مردم به جمهوری اسلامی رأی مثبت دادند. نتیجهٔ همه‌پرسی در ۱۲ فروردین اعلام گردید و پس از آن، این روز به عنوان روز جمهوری اسلامی نام‌گذاری شد.

تدوین و تصویب قانون اساسی جدید: بلافاصله پس از همه‌پرسی تعیین نظام سیاسی، مقدمات تدوین قانون اساسی جمهوری اسلامی فراهم آمد.

تدوین و تصویب قانون اساسی

در مرداد ۱۳۵۸، مردم، نمایندگان مجلس خبرگان قانون اساسی را انتخاب کردند. این مجلس که از ۷۵ نماینده از سراسر کشور تشکیل شده بود، قانون اساسی جدید را تدوین و تصویب کرد. با تأکید امام خمینی، قانون اساسی جدید در آذر ماه ۱۳۵۸ به همه‌پرسی گذاشته شد و ۹۹/۵ درصد ملت آن را تأیید کرد.

پس از تصویب قانون اساسی، انتخابات اوّلین دورهٔ ریاست‌جمهوری (بهمن ۱۳۵۸) و سپس اوّلین دورهٔ مجلس شورای اسلامی (اسفند ۱۳۵۸) برگزار شد. پس از انتخاب رئیس‌جمهوری و تشکیل مجلس شورای اسلامی، هیئت دولت نیز تعیین شد و نظام جمهوری اسلامی به طور رسمی شکل گرفت.

فعّالیت

۱ــ با مطالعهٔ متن :

الف) نمودار روند تأسیس نظام جمهوری اسلامی را تکمیل کنید.

تعیین هیئت دولت				همه‌پرسی تعیین نظام سیاسی

ب) با توجه به نمودار، نقش مردم را در تأسیس نظام جمهوری اسلامی توضیح دهید.

شکل‌گیری نهادهای انقلابی : به موازات تلاش برای تدوین و تصویب قانون اساسی جمهوری اسلامی، به فرمان رهبر انقلاب برخی نهادهای انقلابی بر اساس ضرورت و نیازهای کشور به وجود آمدند. این نهادها نقش مؤثری در پیشبرد اهداف انقلاب اسلامی داشتند. از جملهٔ مهم‌ترین این نهادها، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و بسیج مستضعفان بودند که با هدف دفاع از آرمان‌های انقلاب اسلامی و مرز و بوم کشور شکل گرفتند. نام و وظیفهٔ سایر نهادهای انقلابی را در جدول زیر مطالعه کنید.

نهادهای انقلابی	مسئولیت و وظایف
کمیتهٔ انقلاب اسلامی	برقراری نظم و امنیت؛ بعدها با شهربانی و ژاندارمری ادغام شدند و نیروی انتظامی را تشکیل دادند.
جهادسازندگی	عمران و آبادانی روستاها و مناطق محروم؛ بعدها با وزارت کشاورزی ادغام شد.
کمیتهٔ امداد امام‌خمینی	حمایت از قشرهای محروم جامعه
نهضت سوادآموزی	گسترش سواد و کاهش بی‌سوادی در کشور
سازمان تبلیغات اسلامی	تبلیغ و ترویج فرهنگ و ارزش‌های اسلامی در کشور

توطئه‌ها و دسیسه‌های دشمنان

به دنبال پیروزی انقلاب اسلامی، رژیم وابستهٔ پهلوی سقوط کرد و حکومتی انقلابی و مخالف سلطهٔ کشورهای زورگو در ایران به‌وجود آمد. نظام جمهوری اسلامی ایران از همان ابتدای شکل‌گیری به حمایت از نهضت‌های آزادی‌بخش در سراسر جهان برخاست. به همین دلیل جمهوری اسلامی روابط خود را با دولت اشغالگر قدس (اسرائیل) قطع کرد و از قیام مردم فلسطین برای آزادی سرزمین خود پشتیبانی نمود. از این‌رو، دولت‌های سلطه‌گر و زورگو که در رأس آنها آمریکا بود، فعّالیت‌های گسترده‌ای را برای انحراف و نابودی نظام نوپای اسلامی آغاز کردند.

الف) ایجاد شورش و ناامنی : در سال‌های نخست پیروزی انقلاب اسلامی، گروه‌های ضد انقلاب داخلی با حمایت دشمنان خارجی انقلاب اسلامی در بخش‌هایی از کشور به ویژه در مناطق مرزی به ایجاد ناامنی و اغتشاش پرداختند. این گروه‌ها قصد داشتند با به راه انداختن جنگ داخلی، اقوام ایرانی را در مقابل هم قرار دهند. آنها حتی به اموال عمومی و دارایی‌های مردم نیز خسارت‌های فراوانی وارد کردند.

ب) ترور شخصیت‌ها و مردم انقلابی : یکی از اقدام‌های جنایت‌کارانهٔ گروه‌های ضد انقلاب که با حمایت دشمنان خارجی انجام گرفت، ترور گستردهٔ شخصیت‌های انقلابی، مسئولان سیاسی و فرهنگی و مردم عادی بود. در نتیجهٔ این اقدام‌های تروریستی، تعداد زیادی از شخصیت‌های نظام جمهوری اسلامی و یاران نزدیک امام به شهادت رسیدند. آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای نیز بر اثر اقدام‌های تروریستی ضدانقلاب به شدّت مجروح شدند.

استاد شهید آیت‌الله مرتضی مطهری، رئیس شورای انقلاب، که در ۱۲ اردیبهشت ۱۳۵۸ توسط ضدانقلاب به شهادت رسید.

آیت‌الله دکتر بهشتی و ۷۲ تن از یارانش بر اثر انفجار دفتر مرکزی حزب جمهوری اسلامی توسط منافقین (گروه مجاهدین خلق) در ۷ تیر ۱۳۶۰ به شهادت رسیدند.

محمد علی رجایی، دومین رئیس‌جمهوری اسلامی ایران، و دکتر محمد جواد باهنر، نخست‌وزیر، در ۸ شهریور ۱۳۶۰ بر اثر انفجار دفتر نخست‌وزیری توسط منافقین (گروه مجاهدین خلق) به شهادت رسیدند.

فعّالیت

۲ــ با راهنمایی دبیر خود، هم‌فکری کنید و بگویید که چرا و چگونه انقلاب اسلامی با وجود ترور گستردهٔ شخصیت‌های نظام جمهوری اسلامی، به مسیر خود ادامه داده است؟

بقایای هواپیما و بالگردهای آمریکا در طبس (۵ اردیبهشت ۱۳۵۹)

پ) اقدامات نظامی : در ابتدای پیروزی انقلاب، سفارت آمریکا در ایران به مرکزی برای حمایت از گروه‌های ضد انقلاب تبدیل شده بود. به همین دلیل، در ۱۳ آبان ۱۳۵۸ دانشجویان پیرو خط امام آنجا را تسخیر کردند و تعدادی از مأموران دولت آمریکا را به گروگان گرفتند. دانشجویان اعلام کردند که چنانچه آمریکا شاه را تحویل دهد و متعهد شود که در امور داخلی ایران دخالت نکند، گروگان‌ها را آزاد خواهند کرد. آمریکا برای رهایی گروگان‌ها اقدام به حملهٔ نظامی کرد اما هواپیما و بالگردهای آن کشور در صحرای طبس دچار طوفان شن شدند و نیروهای آمریکایی با تحمل تلفات و خسارت گریختند. سرانجام با میانجیگری دولت الجزایر، دانشجویان پس از یک سال و چند ماه گروگان‌های آمریکایی را آزاد کردند.

جنگ تحمیلی : در همان زمانی که کشور ما درگیر آشوب‌های وسیع ضدانقلاب داخلی بود، دشمنان خارجی انقلاب اسلامی جنگی خانمان‌سوز را به ملت ایران تحمیل کردند. در سال ششم خواندید که در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹، صدام، رئیس حکومت بعثی عراق، با فرمان حمله به خرمشهر جنگ علیه ایران را آغاز کرد و بخش‌هایی از خاک میهن ما را به اشغال خود درآورد.

بازگشت آزادگان به میهن

جنگ تحمیلی سرانجام پس از هشت سال پایداری ملت و ایثار رزمندگان به پایان رسید. این در حالی بود که صدام به هیچ یک از هدف‌های خود نرسید و حتی نتوانست یک وجب از خاک عزیز کشور ما را جدا کند. دو سال بعد از اعلام آتش‌بس، ایران و عراق برای تبادل اسرا به توافق رسیدند. پس از آن آزادگان (رزمندگان دربند) ایرانی از اسارت رژیم بعثی عراق آزاد شدند و در میان استقبال گرم و با شکوه مردم به میهن اسلامی بازگشتند.

فعّالیت

۳ــ با مطالعهٔ متن و دانسته‌های قبلی خود، دلایل حمایت گسترده مردم از انقلاب اسلامی و کشور را در سال‌های پس از پیروزی انقلاب بیان کنید.

رحلت امام خمینی و انتخاب حضرت آیت‌اللّٰه خامنه‌ای به رهبری

امام خمینی پس از عمری مجاهدت علمی و مبارزه برای تعالی اسلام و سربلندی ایران اسلامی، سرانجام درشامگاه ۱۳ خرداد ۱۳۶۸ در تهران درگذشت. پیکر او را میلیون‌ها عزادار پس از یک تشییع بی‌نظیر تاریخی در بهشت زهرا به خاک سپردند. عظیم‌ترین ثمرهٔ زندگی ایشان، رهبری انقلاب بزرگی بود که به قول آیت‌اللّٰه خامنه‌ای «این انقلاب در هیچ کجای جهان بی نام او شناخته نیست».

وداع تاریخی مردم با رهبر خود

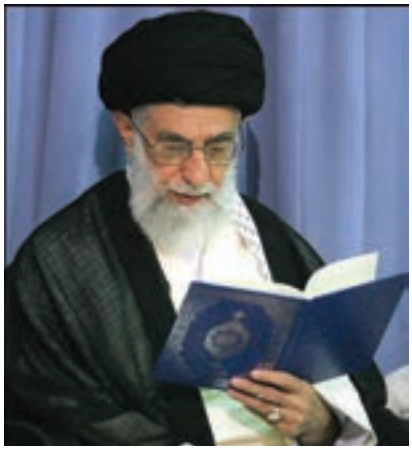

یک روز پس از ارتحال امام، مجلس خبرگان رهبری آیت‌اللّٰه خامنه‌ای را به رهبری انقلاب برگزید. آیت‌اللّٰه خامنه‌ای همواره بر حفظ و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی و راه امام خمینی تأکید داشتند و در این زمینه گام‌های مؤثری برداشته‌اند.

واژه‌ها

تصویب‌نامه : قوانینی که هیئت دولت آنها را تصویب می‌کند.

اصول شش‌گانه : ۱ــ اصلاحات ارضی و الغای رژیم ارباب رعیتی، ۲ــ تصویب لایحهٔ قانون ملی کردن جنگل‌ها، ۳ــ فروش سهام کارخانه‌های دولتی به عنوان پشتوانهٔ اصلاحات ارضی، ۴ــ سهیم کردن کارگران در سود کارخانه‌ها، ۵ــ اصلاح قانون انتخابات، ۶ــ ایجاد سپاه دانش.

کاپیتولاسیون : به معنای قضاوت‌سپاری؛ به موافقت‌نامه‌ای گفته می‌شود که طبق آن، دولت حق رسیدگی قضایی به جرایم اتباع خارجی یک کشور در خاک خود را به نمایندهٔ حقوقی آن کشور واگذار می‌کند. به همین دلیل به آن «حق قضاوت کنسولی» می‌گویند.

تاریخ شفاهی : یکی از شیوه‌های پژوهش در تاریخ که در آن رویدادهای تاریخی را با استفاده از دیدگاه‌ها و سخنان و عملکرد کسانی که شاهد و ناظر آن رویدادها بوده‌اند، شناسایی می‌کنند.

به کار ببندیم

به دو گروه الف و ب تقسیم شوید و مجلهٔ تاریخ شفاهی* کلاس خود را طراحی و تولید کنید :

۱ــ اعضای گروه الف با پدر، مادر، پدربزرگ، مادر بزرگ و یا یکی از بستگان خود که در تظاهرات دوران انقلاب حضور داشته‌اند، گفت‌وگو کنند و خاطرات آنان را از روزهای انقلاب بنویسند.

۲ــ اعضای گروه ب با یکی از بستگان یا آشنایان خود که در جبهه‌های جنگ تحمیلی حضور داشته‌اند، گفت‌وگو کنند و گزارش آن را به صورت کتبی ارائه دهند.

مطالب گردآوری شده را در قالب مجلهٔ تاریخ شفاهی ارائه کنید و پس از هم‌فکری، عنوانی برای آن انتخاب نمایید.

فصل ۹

فرهنگ و هویت

همان‌طور که هر فردی، شناسنامه، و ویژگی‌هایی دارد که «هویت» یا «کیستی» او را نشان می‌دهند، هر کشوری نیز هویتی دارد.

هویت هر کشور که آن را از کشورهای دیگر متمایز می‌کند، فرهنگ آن است. موجودیت یک کشور با فرهنگ آن شناخته می‌شود.

فرهنگ یک جامعه را مردم آن جامعه به‌وجود می‌آورند. فرهنگ همهٔ بخش‌های زندگی یک جامعه را دربرمی‌گیرد. به همین دلیل، در دنیای امروز موضوع فرهنگ و هویت به یکی از مهم‌ترین موضوعات اجتماعی تبدیل شده است.

شما با مطالعهٔ این فصل و انجام دادن فعّالیت‌های آن پی می‌برید که :

۱ــ فرهنگ چیست و لایه‌ها و اجزای مختلف آن کدام‌اند و چگونه با هم ارتباط دارند.

۲ــ ابعاد مختلف هویت فردی و اجتماعی کدام‌اند و چه تأثیری بر هم دارند.

۳ــ منظور از هویت ملی چیست و ویژگی‌های هویت ایرانی کدام‌اند.

درس ۱۷

فرهنگ

فعّالیت

۱ــ فرهنگ چیست؟ شما چه برداشتی از واژهٔ فرهنگ دارید؟

برداشت خود را از واژهٔ فرهنگ بنویسید و به نوبت در کلاس بخوانید. معلم نکات مشترک را روی تخته بنویسد.

پس از پایان درس، یک‌بار دیگر نوشتهٔ خودتان و نکات روی تخته را مرور کنید و بگویید برای تکمیل توضیح فرهنگ، چه نکات دیگری را اضافه می‌کنید؟

فرهنگ، شیوهٔ زندگی

به طور کلی، فرهنگ یک جامعه* شیوهٔ زندگی آن جامعه است. جامعهٔ بدون فرهنگ وجود ندارد و فرهنگ هم بدون جامعه به‌وجود نمی‌آید. آیا تاکنون به شیوهٔ زندگی جوامع مختلف دقت کرده‌اید؟ افراد یک جامعه برای زندگی در کنار هم از شیوه‌های مشترکی استفاده می‌کنند. آنها در چگونگی برقراری ارتباط با یکدیگر، باورها و اعتقادات، قوانین و مقررات، نحوهٔ استفاده از محیط طبیعی و ... اشتراکاتی با هم دارند. پس فرهنگ را می‌توان شیوهٔ مشترک زندگی در یک جامعه دانست.

جشن برنج، ژاپن

گفت‌وگو و نوشیدن چای، ترکیه

بازار شناور، تایلند

فروش سمبوسه، خیابانی در پاکستان

خیابانی در بمبئی، هند

فعّالیت

۲ــ اگر اعضای خانواده‌تان برای زیارت یا سیاحت به کشورهای همسایه یا سایر کشورها سفر کرده‌اند، بگویید در هنگام گفت‌وگو از خاطرات سفر به چه نکاتی دربارهٔ شیوهٔ زندگی مردم آن کشورها اشاره می‌کنند؟

۳ــ اگر دربارهٔ شیوهٔ زندگی یک جامعه در سایر مناطق جهان کتابی خوانده‌اید یا فیلمی دیده‌اید، نکته‌هایی از آن را برای هم‌کلاسی‌هایتان توضیح دهید.

نسبت جامعه و فرهنگ را می‌توان به نسبت سخت‌افزار و نرم‌افزار رایانه تشبیه کرد. سخت‌افزار رایانه بدون نرم‌افزار آن، فایده‌ای ندارد و نمی‌تواند کاری انجام دهد. نرم‌افزار نیز تنها به کمک سخت‌افزار، آثار خود را نشان می‌دهد.

فرهنگ آموختنی است

فرهنگ پدیده‌ای آموختنی است؛ یعنی از طریق ژن به ارث نمی‌رسد بلکه از راه آموزش و تربیت از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود. به همین دلیل، فرهنگ را آگاهی و اندیشهٔ مشترک اعضای یک جامعه نیز می‌گویند.

مورچه‌ها و زنبورها نیز با هم زندگی می‌کنند اما فرهنگ ندارند؛ چرا؟

فرهنگ در جریان (فرایند) اجتماعی شدن آموخته می‌شود.

اجتماعی‌شدن یا جامعه‌پذیری : اجتماعی‌شدن فرایندی طولانی‌مدت از تولد تا آخر عمر است که افراد از طریق آن، زندگی در جامعه را می‌آموزند و خود را با آن منطبق می‌کنند. اجتماعی شدن فرایندی بسیار مهم در زندگی است؛ زیرا بدون آن، افراد نمی‌توانند به زندگی در جامعه ادامه دهند. در یک جامعه، هر فرد عقاید و باورها، رسوم، قوانین و حتی چگونگی پاسخ دادن به غرایز را از دیگران می‌آموزد و به افراد دیگر یاد می‌دهد.

فرایند اجتماعی‌شدن، نخست در خانواده رخ می‌دهد. خانواده اولین و مهم‌ترین کانون اجتماعی‌شدن فرد است.

پدر و مادر به کودک یاد می‌دهند که چطور صحبت کند، چگونه غذا بخورد و در نشست و برخاست چه آدابی را رعایت کند، چگونه به مهمان‌ها سلام و تعارف کند، چگونه در مراسم مختلف مثل جشن‌ها یا عزاداری شرکت کند و چه بپوشد و چگونه رفتار کند، در موقع خمیازه کشیدن دست را جلوی دهانش بگیرد یا پاهایش را جلوی افراد بزرگ‌تر دراز نکند و موقع غذا خوردن، دهانش صدا ندهد.

کودک در خانواده، علاوه بر چگونگی برطرف کردن نیازهایش، شیوهٔ ابراز احساسات و هیجان‌ها را نیز یاد می‌گیرد و تقلید می‌کند. برای مثال، او یاد می‌گیرد که با چه کلمات یا رفتارهایی محبت یا خشم خود را به دیگران ابراز کند.

خانواده با به‌کارگیری شیوه‌های مختلف تشویق و تنبیه مانند آفرین گفتن، اخم کردن و ... به فرزند خود می‌آموزد که چه چیزهایی را تحسین و تأیید کند و به آنها ارزش بگذارد، چه کارهایی را بد و ناپسند بشمارد، چه اعتقاداتی داشته باشد و چگونه عبادت یا دعا کند.

با بزرگ‌تر شدن فرد، علاوه بر خانواده، رسانه‌های جمعی، دوستان و گروه همسالان و برنامه‌های آموزشی و تربیتی مدرسه نیز چگونگی زندگی در جامعه و سازگاری با آن را به تدریج به او می‌آموزند. این فرایند بعدها با رفتن به دانشگاه، خدمت سربازی، محل کار و...، ادامه پیدا می‌کند.

در فرایند اجتماعی‌شدن، مهم‌ترین لایه‌های فرهنگ یعنی **نمادها**، **هنجارها**، **ارزش‌ها و عقاید** آموخته می‌شوند و به افراد دیگر انتقال می‌یابند.

لایه‌های فرهنگ

جنبه‌های مختلف یک فرهنگ را می‌توان به لایه‌های یک پیاز تشبیه کرد. برخی از این لایه‌ها خارجی یا بیرونی هستند؛ مانند نمادها و هنجارها. معمولاً وقتی با جامعه‌ای روبه‌رو می‌شویم، نخست اَشکال ظاهری فرهنگ آن را درمی‌یابیم، اما اگر زندگی مردم آن جامعه را بیشتر و دقیق‌تر بررسی کنیم، به جنبه‌های عمیق‌تری از فرهنگ آنها پی می‌بریم. ارزش‌ها و عقاید، لایه‌های عمیق‌تر فرهنگ هستند.

نمادها

نماد، نشانه یا نمایندهٔ یک پدیدهٔ دیگر است. برای مثال، علامت «؟» نماد پرسش و علامت «!» نماد تعجب است.

نمادها در جریان روابط اجتماعی به وجود می‌آیند. هر جامعه‌ای برای انتقال معانی مورد نظر خود از انواع معینی از نمادها استفاده می‌کند. زبان گفتاری و نوشتاری، همهٔ اشیا و دست‌ساخته‌های انسان مانند تصاویر، پوشاک، خوراک، ساختمان‌ها و همچنین رفتارهای او، نقش نمادین دارند.

فعّالیت

۴ــ فرض کنید کودکی از هر نوع ارتباط با آدم‌های دیگر محروم باشد و فقط نیازهای زیستی* اش برطرف شود تا زنده بماند. به نظر شما این کودک چه ویژگی‌هایی خواهد داشت؟

۵ــ با توجه به تصاویر، معنای هریک از نمادها و رفتارهای نمادین را بیان کنید.

هنجارها

هنجارها، رفتارهای معینی هستند که در یک گروه یا جامعه پذیرفته شده و متداول‌اند. به‌عبارت دیگر به‌قواعد و شیوه‌های مورد قبول یک جامعه برای انجام دادن کارهای مختلف، هنجار می‌گویند. در هر جامعه مجموعه‌ای از هنجارها وجود دارند که عموم افراد از آنها پیروی می‌کنند.

برای مثال، ما وقتی به هم می‌رسیم سلام می‌کنیم، وقتی می‌خواهیم غذا بخوریم یا وارد جایی شویم، به هم تعارف می‌کنیم. وقتی کسی موفقیتی به دست می‌آورد به او تبریک می‌گوییم، وقتی خانهٔ نو می‌خرد برای او هدیه می‌بریم و ... . هنجارها در واقع همهٔ عادت‌ها، آداب و رسوم اجتماعی، مناسک مذهبی، قواعد، قوانین و مقررات (قوانین ازدواج، قوانین خرید و فروش، قوانین عبور و مرور و ...) را در برمی‌گیرد. ما در خانواده، مهمانی، محله، مسجد، مدرسه، دانشگاه، اداره از هنجارها یا قواعد معینی پیروی می‌کنیم و رفتار ما در هریک از این موقعیت‌ها تحت پوشش هنجار خاصی قرار دارد. به این ترتیب، به‌نظر می‌رسد که در دریایی از هنجارها، غوطه‌وریم.

زندگی اجتماعی بدون وجود هنجارها ادامه پیدا نمی‌کند و هنجارها به روابط اجتماعی سامان می‌بخشند. افراد یک جامعه خود را ملزم می‌بینند از هنجارها پیروی کنند تا جامعه آنها را به عضویت بپذیرد.

مهم‌ترین دلایل پیروی از هنجارها، ارزش دانستن و اعتقاد به آنها، حفظ آبرو و احترام یا ترس از مجازات است. اگر افراد از هنجارها یا شیوه‌های مورد قبول گروه یا جامعه پیروی نکنند، مجازات می‌شوند. این مجازات ممکن است به صورت سرزنش خود یا دیگران، پوزخند، تمسخر، طرد کردن و محروم نمودن، متلک گفتن یا مجازات‌های رسمی و قانونی باشد.

برای مثال، فرض کنید در کشور ما فردی در مجلس عزا لباس قرمز بپوشد و بخواهد لطیفه بگوید یا در یک مهمانی، یک نفر پیش از ورود سایر مهمان‌ها و میزبان سر سفره یا میز بنشیند و با عجله شروع به غذا خوردن کند یا دانش‌آموزی هر وقت بخواهد وارد مدرسه شود و از آنجا بیرون برود یا فردی در ایام ماه مبارک رمضان تظاهر به روزه‌خواری کند یا اتومبیل خود را در پیاده‌رو پارک کند. به نظر شما، در هر یک از این موارد، برخورد جامعه با فرد چگونه است و چگونه او را مجازات می‌کند؟

خرده فرهنگ

فرهنگ عمومی هر جامعه، خرده‌فرهنگ*هایی را در دل خود جا داده است. هریک از این خرده‌فرهنگ‌ها، نمادها و هنجارهای خاصّ خود را دارد. برای مثال؛ هر یک از جامعه‌های روستایی، شهری و عشایری ایران هنجارهایی دارند که مخصوص آن جامعه هستند و با هنجارهای جامعهٔ دیگر تفاوت دارند یا در اقشار مختلف مانند روحانیون، ورزشکاران، تاجران ، نظامیان و . . . می‌توان هنجارهای ویژه‌ای را مشاهده کرد. اقوام مختلف ایرانی نیز علاوه بر داشتن اشتراکات فرهنگی با کل جامعهٔ ایران، نمادها و هنجارهای مخصوص به خود دارند.

مراسم سنتی عروسی در یک روستا، گیلان

موزهٔ مردم‌شناسی، خراسان جنوبی

مراسم سینه‌زنی سنتی، بوشهر

بازی‌های سنتی، کهگیلویه و بویراحمد

فعّالیت

۶ــ دربارهٔ نمادها و هنجارهای مربوط به سلام و احوالپرسی و تعارفات در چند کشور متفاوت پرس‌وجو کنید و نتیجه را در کلاس بیان کنید.

۷ــ شاید تاکنون به منطقه‌ای از ایران سفر کرده و متوجه شده باشید که نوع گویش، پوشش، تغذیه، آداب و رسوم، تعارفات، ساختمان‌ها، وسایل و... مردم آن منطقه با محل زندگی شما تفاوت دارد. خاطرات خود را از یکی از این سفرها با تأکید بر نمادها و هنجارهایی که در آن منطقه مشاهده کرده‌اید، بنویسید و در کلاس بخوانید.

ارزش‌ها

ارزش یعنی خوب و بد، زشت و زیبا و مطلوب یا نامطلوب دانستن امور مختلف. برای مثال می‌گوییم راستگویی خوب و دروغگویی بد است. ارزش‌ها زمینهٔ شکل‌گیری هنجارها را ایجاد می‌کنند و جهت‌دهندهٔ رفتارها هستند. افراد بر مبنای ارزش‌هایی که به آنها معتقدند، عمل می‌کنند. برای مثال، کسی که پرهیز از اسراف را کار خوب و درستی می‌داند و آن را ارزش تلقی می‌کند، اگر در عمل هم از اسراف بپرهیزد، هنجارش طبق این ارزش بوده است.

ارزش‌ها

ارزش‌های اجتماعی ارزش‌هایی هستند که مورد توجه اکثر افراد جامعه‌اند و افراد به عملی‌شدن آنها تمایل دارند. برای مثال، برای یک تیم ورزشی، پیروزی در مسابقه و برای یک ملت دفاع از کشور خود و مقابله با دشمنان، ارزش‌های اجتماعی هستند.

عقاید

بخش مهمی از فرهنگ هر جامعه را عقاید و باورهای آن شکل می‌دهد. برای مثال، در جامعه‌ای که عقاید دینی دارد، هنجارها، نمادها و ارزش‌هایی بر مبنای آن عقاید شکل می‌گیرد. به‌عکس، در جامعه‌ای که زندگی را فقط به این دنیا محدود می‌داند و به آخرت اعتقادی ندارد، هنجارها و ارزش‌های متناسب با همان جامعه پدید می‌آیند. برای ما که مسلمان هستیم، اعتقادات اسلامی، ملاکی است که با آن هنجارها و ارزش‌ها را می‌سنجیم و هرکدام را که با این اصول اعتقادی سازگاری ندارند، طرد می‌کنیم.

فعّالیت

گفت‌وگو کنید

۸ــ هر یک از هنجارهای زیر مبتنی بر کدام ارزش‌ها و عقاید است؟ توضیح دهید.

الف) برخی نانواها، شب‌های جمعه یک یا چند تنور نان خود را به‌صورت رایگان و صلواتی به مردم می‌دهند. ب) مردها در هنگام ورود به خانه دیگران با صدای بلند یا اللّٰه می‌گویند. ج) افراد در موقع دیدن کودک، ماشاءاللّٰه می‌گویند.

۹ــ همهٔ ارزش‌ها و هنجارها، مفید و خوب نیستند. برای مثال، ممکن است در یک گروه دوستان، یک مدل نامناسب لباس به هنجار تبدیل شود یا در بین عده‌ای، فال‌گیری رواج پیدا کند یا یک گروه عادت کنند تیم ورزشی رقیب را با نام‌های زشت خطاب کنند یا در بعضی خانواده‌ها خودنمایی موجب شود که مرتباً خرید اسباب و اثاثیهٔ گران قیمت‌تر متداول شود یا تهیهٔ جهیزیه مفصل و لوکس به یک هنجار تبدیل گردد. اما آیا پیروی کورکورانه از همهٔ هنجارها درست است؟ ملاک تشخیص درست و مفید بودن ارزش‌ها و هنجارها چیست؟

۱۰ــ عوامل مختلفی می‌توانند نمادها، ارزش‌ها و هنجارهای یک جامعه را تغییر دهند و در فرهنگ آن جامعه تغییر و دگرگونی پدید آورند. دربارهٔ این عوامل و چگونگی تأثیر آنها بر فرهنگ گفت‌وگو کنید و مثال‌هایی بیاورید.

عوامل	مصداق	تغییر در نمادها، ارزش‌ها و هنجارها
پیشرفت‌های صنعتی و فناوری	زندگی آپارتمان‌نشینی پیشرفت وسایل حمل و نقل و افزایش مسافرت	خانه‌های چند طبقه، فضای کمتر برای بازی بچه‌ها و ...
رسانه‌های جمعی		
نفوذ فرهنگی بیگانگان و کشورهای سلطه‌گر		

۱۱ــ کاربرگهٔ شمارهٔ (۱۳) را انجام دهید.

درس ۱۸

هویت

منظور از هویت چیست؟

فعّالیت

۱ــ داوطلبانه جلو کلاس بایستید و خودتان را با صفات و ویژگی‌هایی که دارید معرفی کنید. شما می‌توانید مشخصات شناسنامه‌ای و خانوادگی، ویژگی‌های ظاهری، خصوصیات اخلاقی، سلیقه‌ها و علایق و مانند آنها را بیان کنید.

افراد در موقعیت‌های گوناگون با پرسش از «کیستی» یا هویتشان مواجه می‌شوند. برای مثال، وقتی به جایی تلفن می‌کنند، در یک مؤسسهٔ آموزشی یا ورزشی ثبت نام می‌کنند، برای استخدام شدن به مؤسسه‌ای می‌روند یا در مراسم خواستگاری از آنها خواسته می‌شود به این پرسش پاسخ دهند. آنها نیز با توجه به شرایط و موقعیت، برخی ویژگی‌های خود را بیان می‌کنند.

موضوع هویت در واقع همان پاسخ به پرسش «کیستی» است.

هویت عبارت است از احساس و آگاهی و شناخت از خود. آگاهی انسان از وجود و شخصیت و ویژگی‌های خود از جمله تفاوت‌های او با سایر موجودات زنده است و خداوند این امتیاز را به انسان عطا کرده است.

ابعاد فردی و اجتماعی هویت

اکنون که فعّالیت شمارهٔ ۱ را انجام دادید، آیا می‌توانید ویژگی‌های خود را دسته‌بندی کنید؟

برای مثال، ممکن است گفته باشید من ۱۵ سال دارم و فردی بلند قد، گندمگون با چشمان قهوه‌ای هستم، به ورزش والیبال علاقه مندم و جزء گروه حافظان محیط زیست هستم و فعّالیت‌هایی در این زمینه انجام می‌دهم.

در اینجا شما به برخی از ویژگی‌های **فردی** و **اجتماعی** خود اشاره کرده‌اید. پس ما دارای هویت فردی و هویت اجتماعی هستیم.

هویت فردی : هویت فردی شامل دو بخش ویژگی‌های جسمانی و روانی است.

ویژگی‌هایی مانند جنسیت، قد، وزن، سن، گروه خونی و... هویت جسمانی را تشکیل می‌دهند. این ویژگی‌ها مربوط به بدن و خلقت طبیعی ما هستند. ویژگی‌های اخلاقی و روانی همان ویژگی‌های غیر جسمانی هستند؛ مانند صبور بودن، زودرنج بودن، داشتن پشتکار و اراده، امیدوار بودن، لجوج بودن، به هنر علاقه داشتن و... .

- ویژگی‌های جسمانی افراد بر خصوصیات روانی آنها اثر می‌گذارد. برای مثال، بیماری‌ها یا اختلالات جسمی تأثیرات نامطلوبی بر سلامتی روانی انسان دارند. حتماً در درس علوم خوانده‌اید که مثلاً ترشح زیاد یا کمِ برخی غده‌ها در بدن، مانند تیروئید، بر خلق و خوی افراد تأثیر می‌گذارد.
- از سوی دیگر، ویژگی‌های اخلاقی و روانی نیز می‌توانند بر جسم ما تأثیر بگذارند. برای مثال، افراد خوش‌بین و امیدوار و پرتلاش نسبت به آدم‌های بدبین و منفی‌باف یا تنبل سلامت جسمانی بیشتری دارند.

هویت اجتماعی : افراد با عضویت در گروه‌های مختلف اجتماعی هویت اجتماعی به‌دست می‌آورند.

ما با عضویت در خانواده، فرزند به حساب می‌آییم، با عضویت در مدرسه دانش‌آموز هستیم و با عضویت در جامعهٔ ایران، ایرانی محسوب می‌شویم. به عبارت دیگر، هویت اجتماعی ما از طریق ارتباط با جامعه شکل می‌گیرد. ما عضو گروه‌های متفاوتی مانند خانواده، دوستان، هم‌کلاسی‌ها، همسایه‌ها و همکاران هستیم و در هر گروه نقش‌هایی را برعهده می‌گیریم.

وقتی خود را عضو یک گروه معرفی می‌کنیم به هویت اجتماعی خود اشاره می‌کنیم.

هر فرد ابتدا در خانواده و سپس در مدرسه و محله و سایر مؤسسات و نهادهای اجتماعی با عقاید و ارزش‌های جامعه آشنا می‌شود. بدین ترتیب، هویت اجتماعی او بر اساس عقاید و ارزش‌های جامعه شکل می‌گیرد. جامعه زمینهٔ پیدایش برخی ویژگی‌های روانی و اخلاقی را در فرد به‌وجود می‌آورد و از بروز برخی هویت‌ها نیز جلوگیری می‌کند.

● ابعاد مختلف هویت بر یکدیگر اثر می‌گذارند.

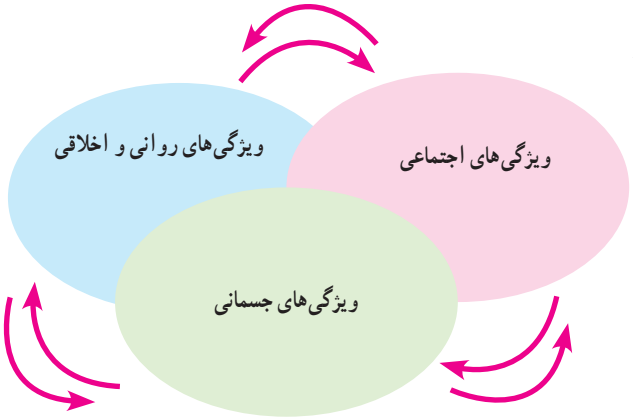

● هویت اجتماعی بر هویت فردی (جسمانی و روانی) تأثیر می‌گذارد. برای مثال، وقتی فردی در گروه دوستان و همسالان قرار می‌گیرد از سلیقه‌ها و علایق آنها تأثیر می‌پذیرد و به‌تدریج، همان علایق بخشی از هویت فردی او می‌شوند. همچنین، شغل یک فرد ممکن است بر خصوصیات روانی و اخلاقی او تأثیر بگذارد؛ برای مثال، یک تراشکار معمولاً به جزئیات دقت و توجه بیشتری دارد، یک فرد نظامی در زندگی شخصی نیز بسیار پایبند نظم است و یک مددکار اجتماعی صبور است. همچنین، هویت فردی که عضو فعال یک گروه ورزشی مانند کوهنوردی یا فوتبال است، بر توجه او به وزن و جسمش تأثیر می‌گذارد. در بعضی از قشرهای اجتماعی، برخی امراض و بیماری‌ها بیشتر دیده می‌شود؛ مثلاً در گروه‌های کم درآمد و حاشیه‌نشین بیماری‌های عفونی بیشتر دیده می‌شود و یا کارگران نساجی، سنگ‌تراشی و برخی مشاغل دیگر بیشتر در معرض بیماری‌های تنفسی هستند.

● از سوی دیگر، هویت افراد بر هویت جامعه تأثیر می‌گذارد؛ برای مثال، وجود افراد سالم و پرتلاش و منظم به پیشرفت جامعه کمک می‌کند و وجود افراد پایبند به اخلاق موجب می‌شود که جامعه به سمت فضائل اخلاقی پیش برود.

فعّالیت

۲ــ همفکری کنید و چند مثال دیگر برای تأثیر ابعاد مختلف هویت بر یکدیگر بنویسید و در کلاس بخوانید.

آیا ویژگی‌های هویتی ما تغییر می‌کنند؟

برخی از ویژگی‌های هویتی تغییر نمی‌کنند و همیشه ثابت‌اند؛ برای مثال، ما نمی‌توانیم سن و تاریخ تولد یا مکان تولد خود را تغییر بدهیم اما برخی از ویژگی‌های هویتی همواره در حال تغییرند. برای مثال، یک فرد فقیر ممکن است به فردی پر درآمد، و یک فرد بی‌سواد به آدمی باسواد و تحصیل‌کرده مبدل شود یا فردی که چندان به اخلاق دینی پایبند نیست با تلاش و کوشش به فردی باتقوا تبدیل گردد.

ویژگی‌های انتسابی و اکتسابی

ما در شکل‌گیری بعضی از ویژگی‌های هویتی خود نقشی نداریم؛ برای مثال، جنسیت، مکان تولد، پدر و مادر و شکل و قیافهٔ خود و مواردی از این قبیل را انتخاب نمی‌کنیم. به این ویژگی‌های هویتی که ما در پیدایش آنها نقشی نداریم، ویژگی‌های **انتسابی** می‌گویند. از سوی دیگر، ما در بسیاری از ویژگی‌های هویتی خود نقش داریم. برای مثال برخی صفات اخلاقی یا ویژگی‌های اجتماعی را خود انتخاب می‌کنیم و به آنها شکل می‌دهیم. به ویژگی‌هایی که ما در به‌دست آوردن آنها نقش داریم ویژگی‌های **اکتسابی** می‌گویند.

فعّالیت

گفت و گو کنید

۳ــ چرا شناخت هویت خود و ویژگی‌های آن اهمیت دارد؟

۴ــ به نظر شما آیا صحیح است که خود یا دیگران را به دلیل ویژگی‌های انتسابی سرزنش کنیم؟ چرا؟

۵ــ آیا ما در تغییر هویت خود نقش داریم؟ چگونه؟

هویت ملی

یکی از مراتب هویت اجتماعی، هویت ملی است که به یک ملت مربوط می‌شود.

ملت جمعیتی است که در قلمرو یک سرزمین مشخص مستقر شده است و دارای اشتراکات تاریخی، زبانی، مذهبی، اقتصادی و آرمان‌های مشترک باشد.

هویت ملی احساس تعلق یک ملت به مجموعه‌ای از نمادها، هنجارها، ارزش‌ها و عقاید و ... است که در سرزمینی مشخص و طی نسل‌های متوالی پدید آمده‌اند. بنابراین هویت ملی، ریشه در فرهنگ و تاریخ یک ملت دارد.

می‌توان نتیجه گرفت که فرهنگ، تاریخ (زمان) و سرزمین (مکان) عمده‌ترین عناصر هویت یک ملت هستند.
هر جامعه‌ای با داشتن ویژگی‌های خاص خود از جوامع دیگر متمایز می‌شود.

هویت ایرانی

اگر از ما بپرسند «کیستی»، ویژگی‌های فردی و اجتماعی خود را بیان می‌کنیم. حال اگر از هویت ملی ما سؤال کنند، مهم‌ترین ویژگی‌های مشترک جامعهٔ ایرانی را که با آنها شناخته می‌شویم، برمی‌شماریم.

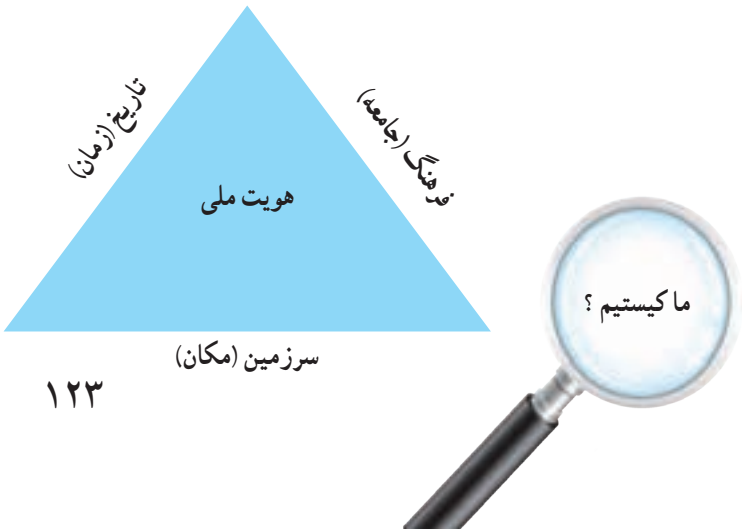

این ویژگی‌ها عبارت‌اند از :

ما در سرزمین ایران زندگی می‌کنیم :

سرزمین از مهم‌ترین عناصر شکل‌دهندهٔ هویت ملی است. وجود سرزمین باعث ادامهٔ حیات یک ملت می‌شود. به‌همین دلیل، برای مردمی که در یک سرزمین زندگی می‌کنند سرزمین یا وطن ارزشی متفاوت با سایر مکان‌ها دارد و احساس خاصی در آنها به‌وجود می‌آورد؛ به‌گونه‌ای که وظیفهٔ خود می‌دانند از آن تا پای جان دفاع کنند. از نظر جغرافیای تاریخی* مردم ایران از گذشته‌های دور در سرزمینی که فلات ایران نامیده می‌شود و ایران امروزی قسمت عمده آن است ساکن شده‌اند و ملت ایران را شکل داده‌اند. در متون کهن ایران باستان، از سرزمین ما به «ایران شهر» و «ایران زمین» یاد شده است. براساس آثار تاریخی، برای مردمی که در سرزمین ایران زندگی می‌کرده‌اند، همواره حفظ مرزها و محدودهٔ جغرافیایی اهمیت داشته و این موضوع را در آثار ادبی و هنری بسیاری نیز می‌توان یافت.

همه عالم تن است و ایران دل — نیست گوینده زین قیاس خجل
چون که ایران دل زمین باشد — دل ز تن به بود، یقین باشد

«نظامی گنجوی»

ما مسلمانیم :

دین از ارکان مهم هویت است. بیش از ۹۸ درصد مردم ایران مسلمان‌اند. فرهنگ مردم ما براساس دین اسلام است و عقاید و ارزش‌ها و حتی نظام سیاسی و قوانین امروز ما از دین اسلام نشئت می‌گیرد. زندگی ما ایرانیان با دین اسلام عجین شده است. دین اسلام همچنین موجب پیوند ما با جهان اسلام یعنی مسلمانانی است که در سایر نقاط جهان زندگی می‌کنند.

البته اقلیت‌های دینی زردشتی، مسیحی و کلیمی هم در کشور ما ضمن پیروی از دین خود، هویت و فرهنگ ایرانی را حفظ نموده و همواره از سرزمین ایران در برابر هجوم بیگانگان دفاع کرده‌اند.

ما تاریخ طولانی و میراث فرهنگی غنی داریم :

تاریخ و سرنوشت مشترک از دیگر عناصر مهم هویت ملی است. ایران جایگاه تمدن‌های کهن باستانی بوده است که بیش از پنج‌هزار سال قدمت دارد. در دورهٔ باستان، حکومت‌های قدرتمندی در این سرزمین به‌وجود آمده و قلمرو پهناوری را در اختیار داشته‌اند. در سال هفتم با دستاوردهای علمی و ابتکارات ایرانیان باستان و نیز هنر و معماری آنان آشنا شدید. در دوران باستان، اغلب ایرانیان از عقاید و ارزش‌های دین زردشت پیروی می‌کردند.

پس از ورود اسلام به ایران عقاید و ارزش‌های اسلامی، دگرگونی بزرگی در فرهنگ ایرانیان پدید آورد. البته دسته‌ای از رسوم و آیین‌های ایرانیان مانند جشن نوروز که مغایرتی با تعالیم اسلام نداشتند، برجاماندند و ادامه یافتند.

پذیرش اسلام، ایران را به جهان اسلام پیوند زد و ایرانیان با بهره‌گیری از تعالیم اسلام در شکوفایی و گسترش تمدن اسلامی نقش مهمی ایفا کردند. به قول استاد شهید مرتضی مطهری، «ایرانیان از دین اسلام نیرو و حیات گرفتند و هم نیرو و حیات خود را صرف خدمت به آن کردند.»

در دوره‌هایی از تاریخ که اقوام مهاجم چون مغول‌ها و تیموریان به ایران هجوم آوردند، ایرانیان توانستند آنها را تحت تأثیر فرهنگ اسلامی و ایرانی خود قرار دهند.

زبان مشترک ما فارسی است :

عنصر مهم دیگری که در تکوین هویت ملی نقش دارد، زبان مشترک است که میراث فرهنگی با آن آموخته می‌شود و انتقال می‌یابد. زبان فارسی ریشه در تمدن ایران باستان دارد اما در دوران پس از اسلام نیز تداوم یافت و به عنوان زبان آموزشی و اداری به کار رفت. دانشمندان و بزرگان دورهٔ اسلامی صدها اثر علمی و ادبی و هنری به این زبان پدید آورده‌اند؛ تا جایی که می‌توان زبان فارسی را زبان دوم جهان اسلام دانست. زبان فارسی همچنین همواره عامل وحدت اقوام ایرانی بوده است و آنها ضمن استفاده از زبان محلی خود، ده‌ها اثر ادبی و علمی و فرهنگی به زبان فارسی پدید آورده‌اند.

انقلاب اسلامی نمایانگر آرمان‌های والای جامعهٔ ماست :

امسال با مطالعه تاریخ معاصر ایران پی بردید که در دویست سال اخیر، کشور ما علاوه بر استبداد داخلی با سیاست‌های دولت‌های استعمارگر غربی (اروپا و آمریکا) روبه‌رو بوده است. در این مدت طولانی، مردم ایران با ظلم و ستم داخلی و خارجی به مبارزه پرداختند که سرانجام به انقلاب اسلامی منجر شد.

در این انقلاب، مردم ایران به جای دنباله‌روی از فرهنگ بیگانگان به فرهنگ و هویت اسلامی خود بازگشتند و با بهره‌گیری از ارزش‌های دینی خود، خواستار استقلال، آزادی و جامعه‌ای اسلامی شدند. امروزه آرمان‌های انقلاب اسلامی الهام‌بخش مسلمانان جهان قرار گرفته است.

فعّالیت

۶ــ با نوشتن یک نامه به دوست فرضی خارجی یا طراحی یک پوستر، ویژگی‌های هویت ایرانی را به مردم کشورهای دیگر معرفی کنید.

واژه‌ها

جامعه : گروهی از افراد که با یکدیگر زندگی می‌کنند و با هم روابط و تعامل اجتماعی نسبتاً پایدار دارند.

جغرافیای تاریخی : شاخه‌ای از دانش جغرافیا که سیر تحول مکان‌ها را در بستر زمان مطالعه و تأثیر متقابل اوضاع جغرافیایی مکان‌ها و رویدادهای تاریخی را بررسی می‌کند.

خرده فرهنگ : شیوهٔ زندگی یک گروه اجتماعی که با فرهنگ عمومی و مسلط جامعه تفاوت‌هایی دارد اما با آن مرتبط است و اشتراکاتی نیز با آن دارد. خرده فرهنگ، فرهنگی درون یک فرهنگ بزرگ‌تر است.

نیاز زیستی : آنچه انسان و دیگر موجودات زنده بدون آن زنده نمی‌مانند و برای بقا به آن نیاز دارند مانند غذا، آب، هوا، خواب و ... .

به کار ببندیم

چند مورد از هنجارها و ارزش‌هایی را که در محل زندگی شما وجود دارد و فکر می‌کنید با عقاید و آموزه‌های اسلامی سازگاری ندارد، شناسایی و بیان کنید و برای تغییر آنها پیشنهادی بدهید.

فصل ۱

خانواده و جامعه

خانواده، کوچک‌ترین و مهم‌ترین نهاد* اجتماعی است که کارکرد* آن برای جامعه، اهمیت زیادی دارد.

خانواده، افراد را برای قبول مسئولیت در جامعه آماده می‌کند و به افکار، عواطف، اراده و فعّالیت‌های آنان شکل می‌دهد. خانواده به کودک می‌آموزد که چگونه خود را با هنجارهای اجتماعی منطبق کند و او را اجتماعی می‌سازد.

نقش خانواده در جامعه آن‌قدر مهم است که آن را از عوامل حفظ قدرت ملی به حساب می‌آورند و می‌گویند سستی و تباهی خانواده، موجب انحطاط یک ملت می‌شود.

در این فصل، شما فرزندان امروز و والدین فردا، با کارکردهای خانواده، ویژگی‌های خانوادهٔ متعادل و ارتباط خانواده و جامعه آشنا می‌شوید.

شما با مطالعهٔ این فصل و انجام‌دادن فعّالیت‌های آن پی می‌برید که :

۱ــ وظایف و کارکردهای خانواده کدام‌اند.

۲ــ خانواده چه نقش و اهمیتی در جامعه دارد.

۳ــ چه عواملی موجب بروز ناسازگاری‌ها در خانواده می‌شود.

۴ــ برای جلوگیری از آسیب رسیدن به کانون خانواده چه کارهایی می‌توان انجام داد.

درس ۱۹

کارکردهای خانواده

تشکیل خانواده

بنیان خانواده بر ازدواج استوار است. ازدواج (نکاح) پیمانی است که به موجب آن یک زن و مرد در زندگی با هم شریک و متحد می‌شوند و خانواده‌ای را تشکیل می‌دهند. در واقع، هدف نکاح تشکیل خانواده است؛ تمایل به تشکیل خانواده و داشتن فرزند در نهاد انسان گذاشته شده و تشکیل زندگی خانوادگی، امری طبیعی و فطری و براساس نظام خلقت است.

... هیچ بنیادی در نزد خدا، پسندیده‌تر از بنیاد ازدواج و خانواده نیست.

رسول اکرم (ص)

وسایل الشیعه، ج ۱۴

خانواده، واحد بنیادین جامعه و کانون رشد و تعالی انسان است. به نظر شما، خانواده به کدام‌یک از نیازهای فرد و جامعه پاسخ می‌دهد و کارکردهای آن چیست؟

فرزندآوری و تجدید نسل

یکی از مهم‌ترین کارکردهای خانواده در طول تاریخ، فرزندآوری بوده است. فرزندآوری علاوه بر تقویت بنیان خانواده موجب می‌شود که نسل انسان باقی بماند و تداوم پیدا کند.

با تولد فرزندان ، خانواده توسعه و استحکام می‌یابد. به دنیا آمدن فرزندان، موجب نشاط و سرزندگی اعضای خانواده و دلگرمی پدر و مادر می‌شود. تولد فرزند، برکت‌ها و فواید زیادی برای اعضای خانواده و خویشاوندان به ارمغان می‌آورد.

اولین شرط بقای هر جامعه‌ای، جمعیت آن است و بدون وجود جمعیّت کافی در یک جامعه، فعّالیت‌های آن دچار اختلال می‌شود. در صورتی‌که جمعیت یک جامعه منقرض گردد، آن جامعه، نابود می‌شود و از بین می‌رود.

فعّالیت

۱ــ در شهر یا روستای شما برای تولّد نوزاد، چه آداب و رسومی اجرا می‌شود؟ پرس‌وجو کنید و این آداب و رسوم را با ذکر ارزش‌ها و عقایدی که برای انجام هریک از آنها، وجود دارد، توضیح دهید.

حمایت و مراقبت

❊ محبت

نیاز به مهر و محبت یا نیاز عاطفی از نیازهای اساسی انسان است. خانواده، مهم‌ترین کانون حمایت و مراقبت عاطفی از افراد است.

مهر و محبت والدین به یکدیگر و والدین به کودکان موجب آرامش در کانون خانواده می‌شود.

کودکان از سال‌های نخستین زندگی خود در آغوش گرم پدر و مادر با مهربانی و محبت آشنا می‌شوند و با پرورش یافتن در دامان آنها، مهربانی و ازخودگذشتگی و نیکوکاری را می‌آموزند.

❊ مراقبت

اعضای خانواده از یکدیگر مراقبت می‌کنند. نوزاد انسان در آغاز زندگی توانایی برطرف‌کردن نیازهای زیستی و بدنی خود را ندارد و برخلاف بسیاری از حیوانات، تا مدت زیادی پس از تولد همچنان ناتوان است.

بنابراین، کودک برای ادامهٔ زندگی خود به مراقبت نیاز دارد.

از سوی دیگر، انسان‌ها در دورهٔ سالمندی نیز دچار ضعف و ناتوانی می‌شوند و بدون مراقبت، قادر نیستند خود را به خوبی اداره کنند. علاوه بر دورهٔ کودکی و سالمندی، در میانهٔ این دو دوره نیز اعضای خانواده در شرایط مختلف مانند بیماری یا حوادث به مراقبت از یکدیگر نیاز پیدا می‌کنند.

فعّالیت

گفت‌وگو کنید

۲ــ امروزه مؤسساتی چون مهدکودک‌ها و خانه‌های سالمندان مراقبت از بعضی از اعضای خانواده را در دوره‌هایی از زندگی به عهده گرفته‌اند. به نظر شما مزایا و معایب مهدکودک‌ها و خانه‌های سالمندان چیست؟ چه دلایلی برای نظر خود دارید؟ با راهنمایی دبیر، بحث و گفت‌وگوی خود را جمع‌بندی کنید.

❊ رفع نیازهای مادی

اعضای خانواده به خوراک، پوشاک، مسکن و وسایل زندگی نیاز دارند. یکی از کارکردهای مهم خانواده، حمایت اقتصادی یا رفع نیازهای مادی اعضای خانواده است. رفع نیازهای مادی و اقتصادی خانواده برعهدهٔ سرپرست خانواده، یعنی پدر، است. هرچند امروزه در شهرها و روستاها، عده‌ای از زنان نیز دوش‌به‌دوش مردان با فعّالیت‌های اقتصادی و کسب درآمد در رفع نیازهای خانواده مشارکت و همراهی می‌کنند.

جامعه‌پذیری و تربیت

هر فرد در جامعه‌ای متولد می‌شود و آن جامعه او را به عنوان عضو تازهٔ خود می‌پذیرد و برایش شناسنامه صادر می‌کند؛ یعنی بخشی از هویت اجتماعی او را تعیین می‌کند. جامعه با انتقال عقاید، ارزش‌ها و هنجارها و نمادهای خود به افراد، به بقای خود ادامه می‌دهد و تداوم می‌یابد. افراد هم برای آنکه بتوانند در جامعه زندگی کنند باید آن عقاید و ارزش‌ها و هنجارها و به عبارت دیگر، شیوهٔ زندگی کردن در آن جامعه را بیاموزند.

در درس گذشته خواندید که به این فرایند، «**جامعه‌پذیری**» یا «**اجتماعی شدن**» می‌گویند.

اجتماعی شدن، هم نیاز فرد و هم نیاز جامعه است؛ زیرا هم باعث شکل‌گیری هویت و شخصیت افراد می‌شود و هم موجب تداوم جامعه می‌گردد. اجتماعی شدن در سراسر زندگی فرد رخ می‌دهد اما مهم‌ترین مرحلهٔ آن دوران اولیهٔ زندگی افراد در خانواده است.

البته باید توجه کرد که نه تنها پدر و مادر در اجتماعی شدن فرزندان نقش دارند بلکه فرزندان نیز در اجتماعی‌شدن والدین خود مشارکت می‌کنند. وقتی پدر و مادر صاحب فرزند می‌شوند، به تدریج یاد می‌گیرند چگونه از او مراقبت کنند، او را پرورش دهند و تربیت کنند. به عبارت دیگر، آنها هم تجربه‌های تازه‌ای را آغاز می‌کنند و تولد کودک بر شکوفایی استعدادهای آنها و چگونگی رفتارشان تأثیر می‌گذارد.

فرایند اجتماعی‌شدن هم به **طور مستقیم** و هم به طور **غیرمستقیم** صورت می‌گیرد. فرزندان در جریان فعّالیت‌های روزانه، برخی رفتارها را به طور تقلیدی و بدون آنکه آگاهی و توجه داشته باشند، از پدر و مادر و اعضای خانواده می‌آموزند اما برخی رفتارها و عقاید و هنجارها را نیز خانواده به طور مستقیم به فرزندان آموزش می‌دهد.

یکی از کارکردهای مهم و اساسی خانواده، تربیت اعضای خانواده است. والدین نه تنها مسئول رفع نیازهای عاطفی و زیستی و معیشتی فرزندان هستند بلکه وظیفهٔ مهم تربیت اخلاقی، معنوی و دینی آنها را نیز بر عهده دارند. به سخنان امام سجاد (ع) توجه کنید.

یک خانوادهٔ سالم می‌تواند در دامان خود فرزندانی مؤمن، پرهیزگار و پایبند به اصول اخلاقی تربیت کند.

حق فرزند این است که بدانی خوبی و بدی او به تو ارتباط دارد. در تربیت و ادب آموزی و خداشناسی او مسئولیت داری، باید او را در محبت و اطاعت خدا کمک کنی و وسایل ایمان و پاکی او را فراهم سازی ...

رسالهٔ حقوق امام سجاد (ع)

خانواده‌ها به روش‌های مختلفی اعضای خانواده را اجتماعی می‌کنند؛ برای مثال والدین :

* دلایل خوبی و بدی رفتارها را برای فرزندان خود بازگو می‌کنند و عقاید، ارزش‌ها و هنجارهای جامعه را برای آنها شرح می‌دهند. (**گفت‌وگو**)

* رفتارهای پسندیدهٔ فرزندان را تشویق و تحسین می‌کنند و با ابراز علاقه، قدردانی، خرید هدیه و مانند آن، فرزندان را به تقویت و تداوم آن رفتارها، تشویق می‌کنند. (**تشویق**)

* با نشان‌دادن نارضایتی، بی‌اعتنایی، خودداری از صحبت‌کردن با محبت و یا محروم کردن فرزندان از برخی مزایا و ... از تکرار رفتارهای ناپسند آنان جلوگیری می‌کنند. (**تنبیه**)

به نظر می‌رسد که والدین باید به تناسب شرایط و موقعیت‌ها از انواع این روش‌ها استفاده کنند.

فعّالیت

۳ــ یک برگهٔ ثبت مشاهدات تهیه کنید. رفتار یک کودک در خانوادهٔ خودتان یا اطرافیان و خویشان، را به دقت در نظر بگیرید و مشاهده کنید. چند مورد از رفتارهایی را که او به طور غیرمستقیم و مستقیم آموخته است، شناسایی و یادداشت کنید و در کلاس بگویید.

۴ــ روش‌های تربیتی و اصلاح رفتار را که در کادر بالا نوشته شده است، بخوانید. به نظر شما در چه شرایطی باید از تشویق و تنبیه یا گفت‌وگو استفاده کرد؟ تجربهٔ شما چیست؟ فکر می‌کنید کدام‌یک از این روش‌ها در مورد شما مؤثرتر است؟ چرا؟

۵ــ معلم برای جمع‌بندی این درس، روی تخته این پرسش را می‌نویسد : چرا خانواده نقش مهمی در جامعه دارد؟ هریک از شما نظر و برداشت خود را در یک بند بنویسید. سپس به نوبت، نوشته‌های خود را در کلاس بخوانید.

درس ۲۰

آرامش در خانواده

در درس گذشته با وظایف و کارکردهای خانواده آشنا شدید. وقتی خانواده‌ای به خوبی بتواند وظایف خود را انجام دهد، می‌توان از آن به عنوان خانواده متعادل یاد کرد. به عکس، وقتی خانواده نتواند وظایف خود را به خوبی انجام دهد، دچار آسیب شده است. در چنین حالتی، رابطهٔ خانواده با دیگر نهادهای جامعه نیز دچار مشکل می‌شود و در نهایت آسیب به همهٔ جامعه سرایت می‌کند. اولین گام در راه تشکیل یک خانوادهٔ متعادل و سالم، دقت در انتخاب همسر است.

همسرگزینی

یکی از عواملی که موجب سازگاری و آرامش در خانواده می‌شود، انتخاب صحیح همسر است. اگر افراد در انتخاب همسر بر معیارهای نادرستی تکیه کنند، مثلاً تنها زیبایی ظاهری یا ثروت همسر خود را در نظر بگیرند، در زندگی خانوادگی با شکست روبه‌رو می‌شوند. برخی از صاحب‌نظران معتقدند که افراد در انتخاب همسر باید به تناسب و همگونی خود با طرف مقابل توجه کنند. هر چقدر افراد از نظر اعتقادات دینی، تحصیلات، اخلاق و روحیات و وضعیت خانوادگی با همدیگر هماهنگی داشته باشند، زندگی‌شان با دوام‌تر است. از دیدگاه اسلام، مهم‌ترین عاملی که باید در همسرگزینی به آن توجه کرد، ایمان و اعتقادات دینی افراد است. اسلام همچنین بر اصالت خانواده تأکید کرده است؛ یعنی، فردی که به عنوان همسر انتخاب می‌شود، در خانواده‌ای صالح و اهل ایمان و تقوا پرورش یافته باشد.

> ... و از نشانه‌های خداوند است که برای شما از جنس خودتان همسرانی آفرید تا در کنار آنها آرامش بیابید و انس بگیرید و بین شما رأفت و مهربانی برقرار نمود.
>
> سورهٔ روم، آیهٔ ۲۱
>
> قرآن کریم

در گذشته، خانواده‌ها نقش بیشتری در همسرگزینی فرزندان خود داشتند و از خانوادهٔ نوپا حمایت بیشتری می‌کردند. اگر امروزه نیز جوانان همسر خود را با همفکری و حمایت خانواده‌ها انتخاب و از تجربه‌های آنان استفاده کنند، از بروز بسیاری از ناسازگاری‌ها جلوگیری می‌شود.

سازگاری زن و شوهر در خانواده

معنی آیهٔ قرآن کریم را بخوانید. همان‌طور که می‌بینید، از دیدگاه قرآن مهم‌ترین هدف ازدواج برقراری آرامش و محبت بین زن و مرد است. زن و مرد یکدیگر را کامل می‌کنند و می‌توانند در کنار هم به کمال برسند.

وقتی زن و مرد با هم ازدواج می‌کنند و خانواده‌ای را تشکیل می‌دهند، حقوق و تکالیفی بر روابط آنها حاکم می‌شود؛ یعنی هریک نسبت به دیگری دارای حقوقی است و در مقابل، وظایف و تکالیفی نیز دارد.

> بهترین شما کسی است که رفتار او با خانواده اش نیکوتر باشد. و من در نیکی به خانواده‌ام بهترین هستم.
>
> رسول اکرم(ص)،
>
> سفینة البحار، ص ۴۳۵

مهم‌ترین عواملی که موجب ناسازگاری زن و مرد می‌شوند، کدام‌اند؟

- **انتخاب نادرست همسر** یکی از عوامل مهم بروز ناسازگاری است.
- برخی زن و شوهرها از **حقوق و تکالیف** خود در زندگی خانوادگی شناخت کافی ندارند و یا آمادگی کافی و شایستگی لازم را برای انجام تکالیف خانوادگی به دست نیاورده‌اند.
- زن و مرد در دو خانواده و دو **محیط جداگانه** تربیت و پرورش یافته‌اند. به عبارت دیگر، فرایند اجتماعی‌شدن آنها با هم متفاوت بوده است و بر این اساس، ممکن است هنجارها و ارزش‌های متفاوتی داشته باشند.
- بین افراد **تفاوت‌های فردی** وجود دارد. گاهی حتی دو نفر که در یک خانواده بزرگ شده‌اند، سلیقه‌ها و خلق و خوی متفاوتی دارند. اختلاف سلیقه بین همهٔ افراد وجود دارد اما گاهی ممکن است به مشاجره‌ها و کشمکش‌های مخرب تبدیل شود.
- گاهی بین **نقش‌هایی** که فرد باید ایفا کند **تعارض** به‌وجود می‌آید؛ برای مثال، خانمی که شاغل است هم وظیفهٔ شغلی دارد و باید ساعاتی را در بیرون از منزل بگذراند و هم وظایف مادری و همسری برعهده اوست و می‌خواهد این وظایف را نیز به خوبی انجام دهد. پس با دشواری‌هایی روبه‌رو می‌شود.

چگونه می‌توان از بروز ناسازگاری‌ها جلوگیری کرد؟

همهٔ اختلاف سلیقه‌ها مخرب نیستند. گاهی جرو بحث بین زن و شوهر، طبیعی است. امکان ندارد که زن و شوهر کاملاً مانند یکدیگر باشند اما مهم است که یاد بگیرند اختلاف سلیقه‌هایشان را حل و فصل و برای آنها چاره‌اندیشی کنند. برخی از کارهایی که به سازگاری زن و شوهر کمک می‌کند، عبارت‌اند از :

- گذراندن **آموزش‌های** خانواده قبل از ازدواج
- **مشاوره** با افراد دارای صلاحیت در زمینهٔ همسرگزینی
- رعایت **اخلاق و آداب** همسرداری :

خوش‌خلقی، احترام‌گذاشتن به همسر و رعایت ادب، با الفاظ نیکو وی را صدا زدن، قدردانی‌کردن از زحمات همسر، گذشت کردن، بهانه‌جویی نکردن و نادیده‌گرفتن مسایل بی‌اهمیت، پذیرفتن اشتباه خود، عذرخواهی‌کردن و جبران اشتباه.

- **گفت‌وگوی** صمیمانهٔ زن و شوهر برای حل مشکلات و **پیداکردن راه‌حل‌های** مناسب؛ برای مثال، تقسیم کار و همکاری بیشتر اعضای خانواده در امور خانه زمانی که مادر شاغل است.

فعّالیت

۱ــ کاربرگهٔ شمارهٔ (۱۴) را انجام دهید.

سازگاری والدین و فرزندان

همان‌طور که گفتیم، یکی از عواملی که موجب امنیت و ثبات خانواده و گرمی و نشاط آن می‌شود، وجود فرزندان است.

تعداد مناسب فرزندان

یکی از نکات مهمی که هر خانواده باید به آن توجه کند، تعداد مناسب فرزندان است.

امروزه صاحب‌نظران معتقدند «تک‌فرزندی» هم برای خانواده و هم برای اجتماع پیامدهای نامطلوبی دارد.

برخی روان‌شناسان معتقدند که در خانواده‌های تک‌فرزند، تجربهٔ اجتماعی‌شدن و رشد اجتماعی کودکان کاهش می‌یابد. در این خانواده‌ها، کودکان از داشتن همبازی محروم می‌شوند و رقابت‌ها و بازی‌ها و دعواهای کودکانه و همچنین الگوبرداری از رفتارهای خواهر و برادر شکل نمی‌گیرد و کودکان همواره با افراد بزرگسال، در ارتباط‌اند. همچنین، افرادی که تنها فرزند خانواده‌اند، از لذّت ارتباطات وسیع‌تر خانوادگی و حمایت و محبت برادر و خواهر محروم می‌شوند و فرزندانشان نیز از داشتن عمو و خاله و دایی و عمه، محروم خواهند بود.

بنابراین، شایسته است خانواده‌هایی که در آنها والدین توانایی لازم برای تربیت مناسب فرزندان را دارند و از وضعیت معیشتی، مناسبی نیز برخوردارند، تعداد بیشتری فرزند داشته باشند. کاهش فرزندآوری در خانواده‌ها، پیامدهایی نیز برای جامعه دارد.

در فصل چهارم با پیامدهای کاهش رشد جمعیت و سیاست‌های جمعیتی* که برخی کشورهای جهان برای افزایش فرزندآوری اتخاذ کرده‌اند، آشنا شدید.

در دو دههٔ اخیر، در کشور ما نرخ باروری کل* همواره سیر نزولی داشته و بنا بر برخی آمارها، از ۲/۹ در سال ۱۳۷۵ به ۱/۷ در سال ۱۳۹۲، کاهش پیدا کرده است.

از نظر سازمان بهداشت جهانی*، اگر نرخ باروری در کشوری به زیر ۲ برسد، تهدیدی برای آن کشور محسوب می‌شود؛ زیرا آن کشور با خطر پیری و جایگزین نشدن جمعیت روبه‌رو خواهد شد.

حقوق و تکالیف والدین و فرزندان

همان‌طور که با تشکیل خانواده، حقوق و تکالیفی بر روابط زن و شوهر حاکم می‌شود، با تولد فرزندان نیز حقوق و تکالیف متقابلی بین والدین و فرزندان به وجود می‌آید.

... و به پدر و مادر نیکی کنید. اگر یکی از آن دو یا هردوی آنان به سالخوردگی رسیدند و این در حالی است که نزد تو هستند، (کوچک‌ترین) سخنی که نشانگر ناراحتی و رنجش است به آنان مگو و با پرخاشگری آنان را از خود مران و زیبا و شایسته با آن دو سخن بگو. از سر عطوفت و دلسوزی با آنان مهربان و فروتن باش و بگو پروردگارا همان‌طور که مرا در کودکی پرورش دادند (و با من مهربان بودند) به آن دو رحم کن. (سورهٔ اسراء، آیات ۲۳ و ۲۴)

قرآن کریم

به فرزندانتان احترام بگذارید و با آداب و روش پسندیده با آنها معاشرت کنید.

رسول خدا (ص)

در درس قبل خواندید که پدر و مادر مکلف اند سرپرستی کودک را به عهده بگیرند و نیازهای او را رفع کنند.

فرزندان نیز باید در هر حال، به پدر و مادرشان احترام بگذارند. فرزندی که پدر و مادر از او راضی نباشند، از رحمت خدا دور می‌شود. اطاعت از والدین، رعایت اخلاق خوش و خودداری از بی‌احترامی به آنها در هر شرایط واجب است. اطاعت از والدین تنها درصورتی جایز نیست که به گناه و نافرمانی از خدا دستور دهند.

چه عواملی موجب ناسازگاری والدین و فرزندان می‌شوند؟

● گاه در مراحلی از زندگی، والدین و فرزندان انتظارات یکدیگر را برآورده نمی‌کنند. کودکان با رسیدن به بلوغ و بزرگ‌ترشدن، تغییر می‌کنند و می‌خواهند نقش فعال‌تری در اجتماعی شدن خود داشته باشند، اما ممکن است پدر و مادر این تغییرات را جدی نگیرند. بنابراین، معمولاً از نوجوانان شنیده می‌شود که «پدر و مادرم مرا درک نمی‌کنند» یا «هنوز فکر می‌کنند من بچه ای کوچک هستم».

● فرزندان در دوران زندگی خود با محیط‌ها و افراد دیگری به جز خانه و خانواده آشنا می‌شوند. آنها در محله و مدرسه دوستانی پیدا می‌کنند و با شیوه‌های دیگری غیر از آنچه در خانواده آموخته‌اند، آشنا می‌شوند. نوجوانان به شدت تحت تأثیر دوستان و گروه همسالان و فشار هنجاری آنها قرار می‌گیرند و حقوق والدین را ادا نمی‌کنند. این اختلاف ارزش‌ها و هنجارهای خانه با سایر محیط‌ها، ممکن است

موجب ناسازگاری شود. والدین معمولاً نسبت به روبه‌روشدن جوانان با محیط‌های دیگر حساس‌اند. آنها از اینکه بچه‌ها تجربهٔ کافی ندارند و ممکن است به مشکلات اخلاقی دچار شوند، نگران‌اند و حق دارند بر رفت و آمد فرزندان و معاشرت‌های آنها نظارت دقیق داشته باشند.

- در جوامع صنعتیِ امروز پدر و مادرها وقت کمتری را به گفت‌وگو با فرزندان نوجوان خویش و گذراندن اوقاتی بیشتر با آنان اختصاص می‌دهند.

چگونه می‌توان از بروز ناسازگاری‌ها جلوگیری کرد؟

اختلافِ نظر و سلیقهٔ والدین و فرزندان تا حدی قابل قبول است و اگر به خوبی مدیریت شود به رشد و کمال اعضای خانواده می‌انجامد. در غیر این‌صورت به خانواده و جامعه، آسیب می‌رساند. به نظر می‌رسد پدر و مادر موظف‌اند برای گفت‌وگو با فرزندان وقت بگذارند و یکسره خود را به کار و فعّالیت‌های روزانه مشغول نکنند.

ترتیب دادن جلساتی با حضور والدین و مشاوران خبره که در آن فرزندان و والدین بتوانند مسائل خود را بگویند، مفید است.

فعّالیت

۲ــ کاربرگهٔ شمارهٔ (۱۵) سازگاری والدین و فرزندان را انجام دهید.

۳ــ فعّالیت شمارهٔ ۲ «به کار ببندیم» را در مدرسه انجام دهید.

۴ــ به نظر صاحب‌نظران تک‌فرزندی چه پیامدهای نامطلوب فردی و اجتماعی دارد؟

۵ــ کاهش نرخ باروری در کشور ما چه پیامدهای نامطلوبی در آینده به‌وجود می‌آورد؟ حداقل به سه مورد اشاره کنید.

مدیریت مشکلات و حوادث در خانواده

زندگی خانوادگی، یک دورهٔ طولانی یعنی از ازدواج تا پایان عمر را دربرمی‌گیرد. در این دوره، ممکن است مشکلات گوناگون از قبیل بیکاری، فقر، بیماری شدید و طولانی یا فوت یکی از اعضای خانواده، معلولیت کودک و . . . پیش بیاید و شرایط دشواری را برای خانواده به وجود بیاورد و حتی ممکن است ارکان خانواده را دچار تزلزل کند.

در چنین مواقعی، اعضای خانواده باید با توکل به خدا، صمیمیت و همکاری بین خود را بیشتر کنند و با در پیش گرفتن صبر و شکیبایی و دعوت یکدیگر به صبر، این مشکلات و حوادث را مدیریت کنند و نگذارند که خانواده دچار بحران شود و آسیب ببیند.

موقعیت‌های ۱ و ۲ و ۳ را بخوانید. در هر یک از آنها خانواده‌ها برای مقابله با مشکلات چه تدبیرهایی اندیشیده‌اند؟

۱

خانواده‌ای را در نظر بگیرید که در آن پدر بنا به عللی دچار مشکلات اقتصادی شده است و با وجود تلاشی که می‌کند، نمی‌تواند به خوبی هزینه‌های زندگی را تأمین کند و درآمد کافی ندارد. به نظر شما در این شرایط وظیفهٔ اعضای خانواده چیست؟ اعضای خانواده باید چه تغییری در سطح توقعات و خواسته‌های خود به وجود آورند؟

صِلهٔ اَرحام

در دین اسلام به صلهٔ اَرحام سفارش و اَمر شده است. واژهٔ «صِله» از وصل گرفته شده و به معنای اتحاد و پیوستگی است و «اَرحام» یعنی خویشان و نزدیکان. صلهٔ ارحام از آن دسته واجباتی است که فواید زیادی در آن نهفته است. در فقه اسلامی، کمک کردن به ارحام و خویشاوندان نسبت به دیگران اولویت دارد. منظور از صلهٔ ارحام این است که افراد به دیدار و بازدید خویشاوندان خود بروند و از حال یکدیگر خبر بگیرند. البته صلهٔ ارحام تنها در دید و بازدید خلاصه نمی‌شود، بلکه این دید و بازدیدها باید با مهر و محبت توأم باشد. کمک مالی به خویشاوندان نیز جزء صلهٔ ارحام محسوب می‌شود. در مواردی نیز که فرد نذری دارد یا می‌خواهد زکات یا صدقه و ... بدهد، اگر در بین خویشاوندان نیازمندی وجود داشته باشد، باید او را بر دیگران مقدم بداند.

۲

... پسردایی من نادر، دچار معلولیت است و برای انجام دادن کارهای روزانه مشکلاتی دارد. دایی من و دیگر اعضای خانوادهٔ او این موضوع را پذیرفته‌اند و می‌دانند که برای مقابله با این مشکل، باید بیشتر تلاش و همکاری کنند. آنها با صبوری در انجام کارهای روزانه به نادر کمک می‌کنند. در تفریح و سرگرمی‌هایشان او را مشارکت می‌دهند و نمی‌گذارند اعتماد به نفس برادرشان ضعیف شود. من روحیهٔ عالی آنها را تحسین می‌کنم و از صبوری‌شان پند می‌گیرم.

۳

... دو سال پیش پدربزرگ من فوت کرد و مادربزرگم تنها ماند. به دلیل پیری و بیماری، او دیگر نمی‌توانست در خانه تنها بماند و کارهایش را خودش انجام بدهد. پدر و عموهایم با همفکری برای حل این مشکل برنامه‌ریزی کردند. آنها قرار گذاشتند طی هفته به نوبت هریک از اعضای خانواده‌ها به مادربزرگ سر بزنند و خریدهای او را انجام دهند. هرشب نیز یک نفر در خانهٔ او بخوابد. پدرم همیشه می‌گوید: «ما هم روزی پیر می‌شویم و به کمک نیاز داریم.» ما سعی می‌کنیم با محبت و احترام گذاشتن به مادربزرگم او را خوشحال کنیم.

فعّالیت

۶ــ اگر مواردی از مدیریت درست مشکلات و حوادث در خانوادهٔ خود یا خویشان و آشنایان سراغ دارید، در کلاس بیان کنید.

۷ــ فواید صلهٔ ارحام برای خانواده‌ها چیست؟

۸ــ در درس ۲۲، صفحهٔ ۱۵۱، اصل دهم قانون اساسی را بخوانید. چرا چنین اصلی را در قانون اساسی کشور قرار داده‌اند؟

واژه‌ها

نهاد اجتماعی : نهاد اجتماعی عبارت است از نظام سازمان یافته‌ای از روابط اجتماعی که ارزش‌ها، هنجارها و رویدادهای معینی را در برمی‌گیرد و به منظور برطرف کردن یکی از نیازهای اساسی افراد و جامعه به‌وجود می‌آید. خانواده، حکومت، تعلیم و تربیت و اقتصاد مهم‌ترین نهادهای اجتماعی هستند.

کارکرد : در لغت به معنای انجام یک وظیفه، خدمت و کار است و در اصطلاح، به اثر و فایده‌ای که یک پدیده در زندگی افراد و جامعه دارد، می‌گویند.

سیاست‌های جمعیتی : مجموعهٔ تصمیماتی است که حکومت‌ها برای افزایش یا کاهش جمعیت در کشور خود اتخاذ می‌کنند.

نرخ باروری کل : میانگین تعداد فرزندانی که یک زن در دورهٔ باروری به دنیا می‌آورد. این شاخص به ازای هر هزار زن محاسبه می‌شود.

سازمان بهداشت جهانی : یکی از زیر مجموعه‌های سازمان ملل متحد که وظیفه آن مبارزه با بیماری‌ها، مخصوصاً بیماری‌های واگیردار و بالابردن وضعیت سلامت جسمی و روانی مردم جهان است.

به کار ببندیم

۱ــ برای قدردانی از یک یا چند نفر از اعضای خانوادهٔ خود (پدر، مادر، برادر و خواهر) طرحی تهیه کنید. دربارهٔ زمان مناسب و شیوهٔ قدردانی فکر کنید و ابتکاری به خرج دهید. طرح خود را بنویسید و به معلم بدهید. سپس آن را به اجرا در آورید.

۲ــ با راهنمایی و کمک معلم و مسئولان مدرسه ودعوت از کارشناس خبره، جلسه‌ای با حضور اولیا و دانش‌آموزان داوطلب تشکیل دهید و در آن، علل ناسازگاری‌های اجتماعی والدین و فرزندان و راهکارهای مربوط به آن را به بحث و گفت‌وگو بگذارید. قبل از تشکیل جلسه فکر کنید و مواردی را که موجب ناسازگاری والدین و فرزندان می‌شود، بنویسید.

۳ــ با اعضای خانوادهٔ خود در روزهای تعطیل آخر هفته به دیدن یکی از سالمندان خانواده بروید و از وی قدردانی کنید.

حکومت و مردم

فصل ۱۱

اگر به زندگی روزانهٔ خود و افراد جامعه دقت کنید، پی می‌برید که بسیاری از اموری که با آنها سرو کار داریم از رفع نیازهای اقتصادی گرفته تا آموزش و بهداشت و قوانین و امنیت و گذران اوقات فراغت همه چیز با سیاست‌ها و برنامه‌های حکومت پیوند خورده است.

پیوند و رابطهٔ مردم و حکومت را می‌توان به کشتی و کشتی‌بان یا ناخدا تشبیه کرد. مسافران کشتی به‌سوی مقصدی حرکت می‌کنند و در طی مسیر، عواملی چون امواج طوفان و دزدان دریایی کشتی را تهدید می‌کند.

در بخش‌های مختلف کشتی، ناخدا، سکان‌دار، ملوان، کارگران موتورخانه، آشپزها و خدمتکاران هر یک نقش و وظایفی برای خدمت‌رسانی به‌مسافران بر عهده گرفته‌اند.

در صورتی که ناخدا بتواند کشتی را خوب هدایت کند و هماهنگی لازم را میان بخش‌ها به‌وجود بیاورد و هر بخش وظیفهٔ خود را به‌درستی انجام دهد، کشتی مسیرش را به‌سلامت طی می‌کند و مسافران را سالم به‌مقصد می‌رساند.

موضوع این فصل رابطهٔ متقابل حکومت و مردم است.

شما با مطالعهٔ این فصل و انجام‌دادن فعّالیت‌های آن پی می‌برید که :

۱ــ چرا به حکومت نیاز داریم؛

۲ــ دیدگاه اسلام دربارهٔ حکومت چیست؛

۳ــ کشور ما چه نوع حکومتی دارد و ارکان آن کدام‌اند؛

۴ــ حقوق و تکالیف شهروندی ما کدام‌اند.

درس ۲۱

نهاد حکومت

• نیاز به حکومت و چگونگی پیدایش آن

تاکنون در درس تاریخ با حکومت‌ها و سلسله‌های مختلف آشنا شده‌اید. به خاطر می‌آورید که یکی از ویژگی‌های تمدن‌های باستانی داشتن حکومت است و جوامعی مانند ایلام، که به مرحلهٔ تمدن رسیده بودند تشکیلات حکومتی داشتند. با مطالعهٔ تاریخ پی‌برده‌اید که از گذشته‌های دور تا امروز، جوامع بشری دارای حکومت بوده‌اند. آیا تاکنون فکر کرده‌اید که چرا حکومت‌ها پدید می‌آیند و آیا جامعه‌ای می‌تواند بدون نهاد حکومت به حیات خود ادامه دهد؟

دربارهٔ پیدایش حکومت، نظرات مختلفی وجود دارد :

● برخی معتقدند **عامل زور و قدرت** نقش مهمی در فرمانروایی یک فرد یا گروه بر دیگران داشته است. در گذشته، جوامع به صورت قبیله‌ای زندگی می‌کردند و در این قبایل، افرادی که زور و قدرت بیشتری داشتند، ریاست قبیله را برعهده می‌گرفتند. گاه نیز، یک قبیلهٔ قدرتمند قبایل دیگر را تحت سلطه درمی‌آورد و قلمرو سرزمینی را که در آن زندگی می‌کرد، افزایش می‌داد و به این ترتیب، بر عدهٔ زیادی از مردم حکومت می‌کرد. حکومت‌های چنگیز و تیمور مثال‌های روشنی از نقش این عامل هستند. در تاریخ امسال نیز با سلسله‌هایی که منشأ ایلی و قبیله‌ای داشته‌اند و با تکیه بر قدرت و زور حکومتی تشکیل داده و حکومت قبلی را برانداخته‌اند، آشنا می‌شوید.

● برخی دیگر معتقدند که **عامل دفاع و حفاظت از اموال و سرزمین** متعلق به ساکنان یک منطقه، نقش مهمی در ایجاد حکومت‌ها داشته است.

● برخی نیز می‌گویند مردم ساکن یک مکان به‌طور **داوطلبانه** با هم توافق می‌کردند که حکومتی را به‌وجود بیاورند و ادارهٔ جامعهٔ خود را به‌دست گروه یا افرادی بسپارند. برای مثال، در سال هفتم خواندید که مادها گروهی از اقوام مهاجر آریایی بودند که اولین حکومت آریایی‌ها را در ایران تشکیل دادند. به‌نظر برخی از پژوهشگران، چون این قوم همواره از سمت غرب با حملهٔ آشوریان مواجه بودند، برای حفظ خود با یکدیگر متحد شدند و تصمیم به ایجاد حکومت گرفتند. آنها دیااِکو را به رهبری انتخاب کردند و حکومت قدرتمندی راکه بعدها بر سراسر فلات ایران مسلط شد، پدید آوردند.

* در مقابل این دیدگاه‌ها، عده‌ای از صاحب‌نظران معتقدند همان‌طور که زندگی اجتماعی یک **ضرورت** است و انسان‌ها نمی‌توانند به تنهایی زندگی کنند و نیازهای مادی و معنوی خود را برطرف کنند، داشتن حکومت نیز برای یک جامعه نیازی اساسی و یک ضرورت است. این عده می‌گویند : هرچند در طول تاریخ زورمندان و قدرتمندان از این نیاز جوامع سوءاستفاده کرده و بر دیگران حکومت کرده‌اند و یا عواملی مانند دفاع از سرزمین، به تشکیل حکومت کمک کرده است، در هر صورت، جامعه به حکومت نیاز دارد و نمی‌تواند بدون وجود حکومت باقی بماند؛ زیرا در زندگی اجتماعی نیازهای مشترکی پدید می‌آید و افرادی که در یک جامعه زندگی می‌کنند برای تنظیم امور خود به قوانین و مقرراتی نیاز پیدا می‌کنند. آنها همچنین برای اجرای قوانین و حل اختلافات و جلوگیری از تجاوز افراد به حقوق یکدیگر، برقراری امنیت و نظم، تقسیم امور مشترک و ایجاد هماهنگی میان فعّالیت‌های مختلف جامعه، دفاع از هجوم دشمنان و حفظ سرزمینی که در آن زندگی می‌کنند و... ناگزیرند حکومتی تشکیل دهند و ادارهٔ امور جامعه را به افرادی بسپارند. بنابراین، وجود حکومت یک امر ضروری و عقلانی است و بدون نهاد حکومت، جامعه دچار اختلال و هرج‌ومرج می‌شود.

• وظایف حکومت

امروزه نوع حکومت‌ها در جوامع مختلف با هم فرق دارد اما همهٔ حکومت‌ها کم‌وبیش وظایف مشابهی برعهده دارند. اگر چه ممکن است برخی از آنها وظایف خود را به‌درستی انجام ندهند.

برخی از مهم‌ترین وظایف حکومت‌ها عبارت‌اند از :

- وضع قوانین و مقررات لازم در امور مختلف و اجرای قوانین
- برقراری نظم و امنیت و رسیدگی به اختلافات و شکایت‌ها
- تعلیم و تربیت، حفظ میراث فرهنگی، سیاست‌گذاری فرهنگی
- عمران و آبادانی کشور، ایجاد وسایل و امکانات لازم برای رفع نیازهای معیشتی، اجتماعی و اقتصادی مردم
- ایجاد هماهنگی بین فعّالیت‌ها و بخش‌های مختلف
- دفاع از کشور و حفظ تمامیت ارضی
- مدیریت منابع طبیعی و ثروت‌هایی که به عموم مردم تعلق دارند؛
- حمایت از گروه‌های خاص و نیازمند مانند کودکان بی‌سرپرست، معلولان، ازکارافتادگان و ... .

فعّالیت

۱ــ با توجه به آنچه در سال های قبل دربارهٔ قوهٔ مقننه، قضاییه و مجریه خوانده‌اید، تعدادی از وظایف حکومت را که در کادر بالا نوشته شده است انتخاب کنید و بگویید از وظایف کدام قوه است.

اسلام و حکومت

سال گذشته در درس تاریخ خواندید که پیامبر اکرم ﷺ پس از هجرت از مکه به مدینه، در آنجا حکومت اسلامی تشکیل داد. پس از رحلت پیامبر ﷺ به ترتیب ابوبکر، عمر، عثمان و علی علیه‌السلام زمامداری جامعه را برعهده گرفتند. شما همچنین با ویژگی‌های حکومت امام علی علیه‌السلام و نیز منشور حکومتی ایشان در نامه‌شان به مالک اشتر و توصیه‌هایی که در امر زمامداری جامعه به کارگزاران حکومتی داشتند، آشنا شدید. آیا می‌توانید چند نمونه از این ویژگی‌ها و توصیه‌ها را به خاطر بیاورید و بیان کنید؟

اسلام وجود حکومت را برای جامعه ضروری می‌داند اما دربارهٔ ماهیت حکومت و اینکه چه کسانی، چگونه و با چه قوانینی بر مردم حکومت کنند، دیدگاهی دارد که باید به آن توجه کرد.

• حق حاکمیت الهی

در جهان‌بینی توحیدی اسلام، حق مالکیت مطلق همهٔ موجودات و پدیده‌های جهان فقط از آن خداست. انسان‌ها و همهٔ موجودات دیگر تحت حاکمیت خدا قرار دارند و حکومت حق انحصاری خداوند است و با پیروی از دستورات الهی، به سوی کمال حرکت کنند. در جامعه‌ای که تحت حاکمیت قوانین الهی است، استعدادهای انسان‌ها در پرتو شناخت حق شکوفا می‌شود. در چنین جامعه‌ای مالکیت و سلطهٔ اقلیتی بر منابع و ثروت‌ها و امکانات عمومی و ظلم و تبعیض از میان می‌رود و عدالت حاکم می‌شود.

خداوند، ولی و سرپرست کسانی است که ایمان آورده‌اند. آنها را از ظلمت‌ها، به‌سوی نور بیرون می‌برد. (اما) کسانی که کافر شدند، اولیای آنها طاغوت‌ها هستند که آنها را از نور، به سوی ظلمت‌ها بیرون می‌برند. آنها اهل آتش‌اند و همیشه در آن خواهند ماند.

سورهٔ بقره، آیهٔ ۲۵۷

ای کسانی که ایمان آوردید، فرمان برید از خدا و فرمان برید از رسول و اولیای امور از خودتان و اگر در چیزی ستیزه کردید به خدا و رسولش باز گردید.

سورهٔ نساء، آیهٔ ۵۹

بنابراین، از دیدگاه اسلام تقسیم جامعه به گروه‌های حاکم و محکوم، ارباب و بنده و یا دادن حق حکومت و قانون‌گذاری به یک فرد یا یک طبقه، ظلم است و برای ادارهٔ امور جامعه، فقط آن گروه از مردم شایستگی دارند به نیابت و وکالت از جانب خدا، مجری قوانین الهی باشند که هم از این قوانین آگاهی و به آن ایمان داشته باشند و هم از نظرتقوا و عدالت از دیگر مردم بالاتر باشند. در رأس این گروه،

پیامبران الهی و سپس جانشینان آنها یعنی امامان معصوم علیهم‌السلام قرار دارند و در غیاب آنان، افراد صالح و متقی ادامه‌دهندهٔ راه آنها هستند.

فعّالیت

۲ــ چرا حق حاکمیت بر انسان‌ها از آن خداست؟

۳ــ با مطالعهٔ آیات قرآن کریم در صفحهٔ قبل، دیدگاه اسلام را دربارهٔ ماهیت حکومت بیان کنید.

• حکومت در کشور ما

همان‌طور که در فصل هشتم خواندید پس از پیروزی انقلاب اسلامی، حکومت جمهوری* اسلامی در ایران تأسیس و جانشین حکومت شاهنشاهی شد.

بنیان‌گذار این نوع حکومت امام خمینی (ره) است. کلمهٔ «جمهوری» نشان می‌دهد که شکل این حکومت، جمهوری است و در آن حق انتخاب و مشارکت مردم در حکومت به رسمیت شناخته می‌شود و کلمهٔ «اسلامی» نیز یعنی محتوای این حکومت اسلامی است و کشور با اصول و قوانین اسلامی اداره می‌شود. زمامداران آن نیز باید مؤمن و معتقد به اسلام و متعهد به اجرای آن باشند.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، برای تعیین این نوع حکومت همه پرسی برگزار شد و بیش از ۹۸درصد مردم به جمهوری اسلامی رأی «آری» دادند.

❋ ارکان حکومت در جمهوری اسلامی ایران

بر طبق قانون اساسی، مهم‌ترین رکن حکومت جمهوری اسلامی رهبری آن است و سه قوهٔ مقننه، قضائیه و مجریه تحت نظارت رهبری به ادارهٔ امور کشور می‌پردازند. رهبری در جمهوری اسلامی ایران بر پایهٔ «**ولایت فقیه**» است.

ولایت به معنای سرپرستی است. گفتیم که از دیدگاه اسلام، فقط خدا می‌تواند بر انسان‌ها ولایت و حاکمیت داشته باشد. پیامبران و امامان معصوم علیهم‌السلام نیز از طرف خداوند نمایندگی داشته‌اند که تا مردم را سرپرستی کنند. بر طبق اصل پنجم قانون اساسی، در زمان غیبت امام زمان (عجل اللّه تعالی فرجه الشریف) **سرپرستی** جامعهٔ اسلامی برعهدهٔ **فقیه** عادل و باتقوا، آگاه به زمان، شجاع، مدیر و مدبر است.

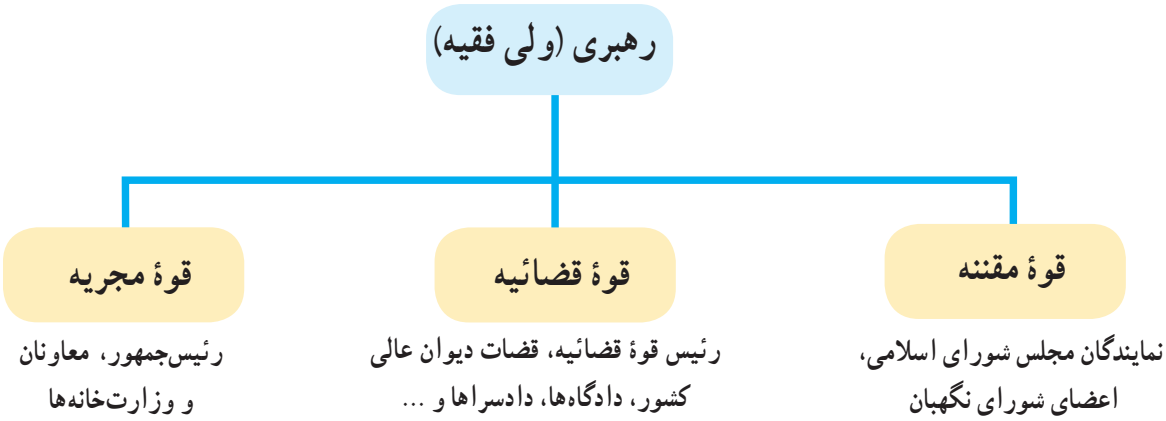

سال گذشته با نقش‌ها و وظایف سه قوهٔ مقننه، مجریه و قضائیه آشنا شدید. اکنون به اختیارات و وظایف رهبر (ولی‌فقیه) توجه کنید.

بر طبق قانون اساسی، برخی از مهم‌ترین وظایف و اختیارات رهبر جمهوری اسلامی عبارت‌اند از :

* تعیین سیاست‌های کلی نظام و نظارت بر حسن اجرای آنها
* فرماندهی کل نیروهای مسلح
* نصب و عزل و قبول استعفای فقهای شورای نگهبان، رئیس قوهٔ قضائیه، رئیس سازمان صداوسیمای جمهوری اسلامی ایران و فرماندهان نیروهای نظامی، انتظامی و سپاه پاسداران انقلاب اسلامی ...
* عفو یا تخفیف مجازات محکومان در حدود موازین اسلامی ...

برای اطلاع از سایر وظایف رهبر، به اصل ۱۱۰ قانون اساسی مراجعه کنید.

در نظام جمهوری اسلامی علاوه بر رهبری و قوای سه گانه،نهادهای ویژه دیگری در اعمال حاکمیت مشارکت دارند که از جمله می‌توان به نهادهای زیر اشاره کرد :

- مجلس خبرگان رهبری (انتخاب رهبر و بررسی صلاحیت واجدین شرایط رهبری)
- مجمع تشخیص مصلحت نظام (ارائهٔ مشاوره به رهبر برای حل مشکلات)
- شورای عالی امنیت ملی (تأمین منافع ملی و پاسداری از انقلاب اسلامی و حفظ تمامیت ارضی*)
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (تدوین و تصویب اصول و اهداف برنامه‌ریزی‌های فرهنگی علمی)

و...

• شوراهای اسلامی شهر و روستا

از آنجا که نوع حکومت در کشور ما جمهوری است و مردم در همهٔ شئون حکومت نقش و مشارکت دارند، در قانون اساسی تشکیل شوراهای اسلامی روستا، شهر، شهرستان و استان مورد توجه قرار گرفته است.

شوراهای اسلامی با هدف همکاری مردم برای پیشبرد برنامه‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و عمرانی با توجه به شرایط و مقتضیات هر منطقه از کشور تشکیل می‌شوند. اعضای این شوراها را مردم منطقه یا محل انتخاب می‌کنند.

فعّالیت

۴ــ حکومت جمهوری اسلامی چه ویژگی‌هایی دارد ؟ ویژگی‌های رهبر در حکومت جمهوری اسلامی کدام‌اند ؟ توضیح دهید.

۵ــ در روزنامه‌ها یا مجلات، یک یا چند مورد از توصیه‌های رهبر جمهوری اسلامی ایران به کارگزاران حکومتی را دربارهٔ امور مختلف کشور جست‌وجو کنید و بنویسید. در صورتی که به اینترنت دسترسی دارید، می‌توانید به پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری یا پایگاه اطلاع‌رسانی حفظ و نشر آثار حضرت آیت اللّٰه خامنه‌ای به نشانی «farsi.khamenei.ir» و «www.leader.ir» مراجعه کنید.

پس از جمع‌آوری گزیدهٔ سخنان مقام معظّم رهبری، آنها را روی یک تابلو نمایش دهید.

درس ۲۲

حقوق و تکالیف شهروندی

شهروندی

دانستید که هر جامعه برای ادارهٔ امور عمومی و مشترک خود به نهاد حکومت نیاز دارد. وقتی نهاد حکومت در یک جامعه شکل می‌گیرد، روابط متقابلی بین مردم و حکومت پدید می‌آید.

واژهٔ «شهروندی» به همین روابط متقابل مردم و حکومت اشاره دارد. شهروندی ارتباطی است که افراد را به یک حکومت مشخص پیوند می‌دهد و در نتیجه برای فرد و حکومت، حقوق و تکالیفی ایجاد می‌شود.

در روابط مردم با حکومت، شهروندان از حقوقی برخوردارند. حکومت مکلف است به آن حقوق احترام بگذارد و آنها را رعایت کند. وقتی از حقوق شهروندان سخن می‌گوییم، در واقع وظایف و تکالیف حکومت را نسبت به مردم بیان می‌کنیم. از سوی دیگر، حکومت نیز حقی دارد و شهروندان موظف‌اند تکالیف خود را نسبت به کشور و حکومتی که تحت نظارت آن زندگی می‌کنند، ادا نمایند.

قوانین هر کشور به ویژه قانون اساسی آن، حقوق و تکالیف شهروندی را معین می‌کند. بنابراین حقوق و تکالیف شهروندی متناسب با قوانین، از کشوری به کشور دیگر متفاوت است. هرچند امروزه شباهت‌های زیادی نیز در حقوق و تکالیف شهروندی در جوامع مختلف مشاهده می‌شود.

حقوق شهروندی

حقوق شهروندی طیف وسیعی از انواع حقوق سیاسی، اجتماعی، فرهنگی ،اقتصادی و... را شامل می‌شود.

در این بخش با برخی از انواع حقوق شهروندی بر پایهٔ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران آشنا می‌شوید.

• حق برخورداری از عدالت قانونی

عدالت قانونی یعنی اینکه حکومت در وضع قوانین، اجرای قوانین و نظارت بر اجرای قوانین بین شهروندان تبعیض قائل نشود. برقراری عدالت قانونی، از پایمال شدن حقوق انسان‌ها و بهره‌کشی ظالمانهٔ عده‌ای از عدهٔ دیگر جلوگیری می‌کند.

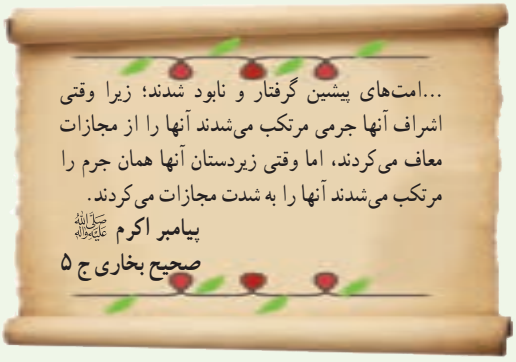

• حق برخورداری از عدالت قضایی

شهروندان حق دادخواهی دارند و هر کس می‌تواند به این منظور به دادگاه‌های صالح مراجعه کند. شهروندان حق دارند در همهٔ دادگاه‌ها برای خود وکیل مدافع انتخاب کنند.

• حق برخورداری از رفاه و تأمین اجتماعی *

هر شهروند حق دارد به آموزش‌وپرورش، مراکز فرهنگی و ورزشی، آتش‌نشانی، پلیس و نظایر آن دسترسی آسان داشته باشد. شهروندان حق دارند در محیطی پاک و سالم و بدون آلودگی زندگی کنند و از خدمات و امکانات بهداشتی و درمانی مناسب، به بهترین وجه برخوردار شوند. کلیهٔ شهروندان حق دریافت خدمات عمومی به صورت برابر و عادلانه و در کوتاه‌ترین زمان ممکن را دارند. شهروندان حق دارند از تأمین اجتماعی در مواردی مانند بیکاری، معلولیت، پیری، بازنشستگی، بی‌سرپرستی،از کار افتادگی، حوادث و... بهره‌مند شوند.حکومت باید با برنامه‌ریزی مناسب، زمینه را برای رفع فقر و محرومیت و ایجاد شرایط مناسب زندگی فراهم کند.

• حق مشارکت سیاسی

مشارکت سیاسی یعنی اینکه هر شهروند بتواند در امور سیاسی جامعه دخالت کند و در سرنوشت کشور خود نقش داشته باشد. مشارکت سیاسی مردم ممکن است از راه‌های مختلف چون شرکت در انتخابات، عضویت و همکاری در احزاب * و انجمن‌های سیاسی، شرکت در راه‌پیمایی‌ها و تظاهرات صورت بگیرد.

در انتخابات، مردم ممکن است انتخاب کننده یا انتخاب شونده باشند؛ یعنی یا به منظور انتخاب کارگزاران سیاسی در انتخابات شرکت کنند و یا خود داوطلب و نامزد نمایندگی و به دست گرفتن امورحکومت باشند که در این حالت مردم باید به آنها رأی دهند.

براساس قانون اساسی جمهوری اسلامی، مردم برای انتخاب برخی از کارگزاران مانند رئیس‌جمهور (رئیس قوهٔ مجریه)، نمایندگان مجلس شورای اسلامی و یا اعضای شوراهای شهر و روستا به‌طور مستقیم به افراد مورد نظر خود رأی می‌دهند. در برخی موارد نیز انتخاب به صورت غیر مستقیم و با واسطه صورت می‌گیرد. برای مثال، در انتخاب رهبری، مردم اعضای مجلس خبرگان رهبری را انتخاب می‌کنند و به آنها رأی می‌دهند. سپس اعضای مجلس خبرگان که نمایندگان مردم هستند، رهبر را انتخاب می‌کنند.

• حقوق فرهنگی

برخی از حقوق فرهنگی که در قانون اساسی مورد تأکید قرار گرفته‌اند عبارت‌اند از : حمایت از تشکیل خانواده و پاسداری از روابط خانوادگی، حمایت از تعلیم و تربیت شایسته، آزاد بودن استفاده از زبان‌های قومی و محلی در مطبوعات و رسانه‌های گروهی و تدریس ادبیات آنها در مدارس، در کنار زبان فارسی.

فعّالیت

۱ــ با توجه به آنچه در سال هفتم خواندید، بگویید چه کسانی به‌طور قانونی شهروند ایران محسوب می‌شوند؟

۲ــ به کمک دبیر، قانون اساسی را به کلاس بیاورید (شما می‌توانید با مراجعه به پایگاه اینترنتی گروه مطالعات اجتماعی دفتر تألیف کتاب‌های درسی به نشانی http: //social studies dept. talif. sch.ir متن کامل قانون اساسی را بارگیری (دانلود) و از آن استفاده کنید).

الف) با استفاده از قانون اساسی، توضیح اصول ۷ و ۲۰ راکه درصفحهٔ بعد نوشته نشده است، بنویسید.

ب) در مقابل هریک از حقوق شهروندی که در این درس نوشته شده است، یک یا چند اصل قانون اساسی را که به آن مربوط می‌شود پیدا کنید و شمارهٔ آن را در کنار کادر بنویسید.

(توجه : برخی از اصول قانون اساسی ممکن است دو یا چند مورد از حقوق شهروندی را پوشش دهند و برخی از حقوق نیز ممکن است چند اصل را شامل شوند.)

گزیدهٔ اصول قانون اساسی

اصل ۶ :

در جمهوری اسلامی ایران امور کشور باید به اتکای آرای عمومی اداره شود؛ از راه انتخابات : انتخاب رئیس جمهور، نمایندگان مجلس شورای اسلامی، اعضای شوراها و نظایر اینها، یا از راه همه‌پرسی در مواردی که در اصول دیگر این قانون معین می‌گردد.

اصل ۳۴ :

دادخواهی حق مسلم هر فرد است و هرکس می‌تواند به منظور دادخواهی به دادگاه‌های صالح رجوع نماید. همهٔ افراد ملت حق دارند این‌گونه دادگاه‌ها را در دسترس داشته باشند و هیچ‌کس را نمی‌توان از دادگاهی که به‌موجب قانون حق مراجعه به آن را دارد منع کرد.

اصل ۲۰ :

.....

اصل ۳۲ :

هیچ‌کس را نمی‌توان دستگیر کرد؛ مگر به حکم و ترتیبی که قانون معین می‌کند. در صورت بازداشت، موضوع اتهام باید باذکر دلایل بلافاصله کتباً به متهم ابلاغ و تفهیم شود و حداکثر در مدت ۲۴ ساعت پروندهٔ مقدماتی به مراجع صالحهٔ قضایی ارسال و مقدمات محاکمه در اسرع وقت فراهم گردد. متخلف از این اصل طبق قانون مجازات می‌شود.

اصل ۳۸ :

هرگونه شکنجه برای گرفتن اقرار و یا کسب اطلاع ممنوع است. اجبار شخص به شهادت، اقرار یا سوگند مجاز نیست و چنین شهادت و اقرار و سوگندی فاقد ارزش و اعتبار است. متخلف از این امر طبق قانون مجازات می‌شود.

اصل ۲۹ :

برخورداری از تأمین اجتماعی از نظر بازنشستگی، بیکاری، پیری، از کار افتادگی، بی‌سرپرستی، در راه‌ماندگی، حوادث و سوانح، نیاز به خدمات بهداشتی و درمانی و مراقبت‌های پزشکی به‌صورت بیمه و غیره حقی است همگانی. دولت موظف است طبق قوانین از محل درآمدهای عمومی و مشارکت مردم، خدمات و حمایت‌های مالی فوق را برای یکایک افراد کشور تأمین کند.

اصل ۷ :

.....

اصل ۱۰ :

از آنجا که خانواده واحد بنیادی جامعهٔ اسلامی است، همهٔ قوانین و مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوط باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد.

اصل ۲۸ :

هر کس حق دارد شغلی را که بدان مایل است و مخالف اسلام و مصالح عمومی و حقوق دیگران نیست، برگزیند. دولت موظف است با رعایت نیاز جامعه به مشاغل گوناگون، برای همهٔ افراد امکان اشتغال به کار و شرایط مساوی برای احراز مشاغل را ایجاد نماید.

اصل ۳۱ :

داشتن مسکن متناسب با نیاز، حق هر فرد و خانواده ایرانی است. دولت موظف است با رعایت اولویت برای آنها که نیازمندترند، به‌خصوص روستانشینان و کارگران، زمینهٔ اجرای این اصل را فراهم کند.

اصل ۳۵ :

در همهٔ دادگاه‌ها طرفین دعوی حق دارند برای خود وکیل انتخاب نمایند و اگر توانایی انتخاب وکیل را نداشته باشند باید برای آنها امکانات تعیین وکیل فراهم گردد.

اصل ۱۵ :

زبان و خط رسمی و مشترک مردم ایران فارسی است. اسناد و مکاتبات و متون رسمی و کتب درسی باید با این زبان و خط باشد ولی استفاده از زبان‌های محلی و قومی در مطبوعات و رسانه‌های گروهی و تدریس ادبیات آنها در مدارس، در کنار زبان فارسی آزاد است.

تکالیف شهروندی

هر شهروند در قبال حقوق شهروندی، تکالیف و تعهداتی نیز دارد که برخی از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از :

• رعایت قانون و مقررات

یکی از تکالیف مهم شهروندان، احترام به قانون و رعایت آن است. نادیده گرفتن قانون یا سرپیچی و تخلف از آن موجب اختلال و هرج و مرج در جامعه می‌شود.

البته قانون وقتی جایگاه واقعی خود را در جامعه پیدا می‌کند که همهٔ افراد، اعم از کارگزاران و مسئولان و مردم، آن را رعایت کنند و به آن پایبند باشند.

• همکاری با دولت

برنامه‌ها و اقدامات عمرانی، اقتصادی و اجتماعی حکومت‌ها زمانی ثمر می‌دهد و به هدف می‌رسد که شهروندان نسبت به پیشرفت کشور دلسوز و حساس باشند و با دولت مشارکت و همکاری کنند.

... دولت کارگزار ملت است و ملت کارفرمای دولت است. هرچه بین ملت و دولت صمیمیت بیشتر و همدلی بیشتری باشد، کارها بهتر پیش خواهد رفت. . .

من این شعار را برای امسال انتخاب کردم :

دولت و ملت، همدلی و همزبانی

از فرمایشات مقام معظم رهبری در پیام نوروزی سال ۱۳۹۴

• پرداخت مالیات و عوارض

سال گذشته خواندید که دولت برای انجام دادن کارهای عمرانی و خدمت رسانی به مردم، به درآمد نیاز دارد. بخشی از درآمدهای دولت از راه مالیات و عوارض تأمین می‌شود.

مالیات مبلغی است که شهروندان بر اساس قانون و به صورت بلاعوض به‌دولت پرداخت می‌کنند تا صرف هزینه‌های عمومی کشور شود.

عوارض مبلغی است که شهروندان در مقابل دریافت خدمتی از دستگاه‌های اداری و دولتی، به آنها می‌پردازند؛ برای مثال، پولی که بابت امتیاز کنتور آب و برق، صدور گواهینامهٔ رانندگی، عبور از بزرگراه‌ها یا وارد کردن کالا به کشور و مانند آن پرداخت می‌شود.

• دفاع از کشور

نیروهای نظامی و انتظامی برای تأمین امنیت کشور و حراست از مرزها و حفظ تمامیت ارضی* تلاش و فداکاری می‌کنند اما دفاع از کشور در مقابل دشمنان در زمان صلح و جنگ تکلیف همهٔ شهروندان است.

عضویت در سازمان بسیج و انجام خدمت سربازی توسط پسران برای حفظ آمادگی دفاعی و ادای این تکلیف مهم انجام می‌گیرد.

• تجاوز نکردن به منافع عمومی و حقوق دیگران

اصل چهلم قانون اساسی می‌گوید: هیچ کس نمی‌تواند اعمال حق خویش را وسیلهٔ اضرار به غیر یا تجاوز به منافع عمومی قرار دهد. به‌عبارت دیگر، شهروندان مجاز نیستند برای استفاده از حقوق خود به منافع عمومی زیان برسانند و حقوق دیگران را ضایع کنند.

مثال:

* همهٔ افراد حق انتخاب شغل دلخواه و کسب درآمد دارند اما فرض کنید فردی بخواهد در شهر و در حیاط خانهٔ خود دامداری ایجاد کند و دام پرورش دهد، از آنجا که این کار موجب آلودگی و ضرر رسیدن به بهداشت و سلامت ساکنان محله می‌شود و البته قانون نیز چنین اجازه‌ای را به وی نمی‌دهد، آن فرد مجاز به این کار نیست.

* همهٔ افراد، مالک اتومبیل خود هستند و حق دارند در جاده‌ها رانندگی کنند اما نباید با سرعت غیر مجاز حرکت کنند؛ زیرا این کار به جان دیگران آسیب می‌رساند.

علاوه بر حقوق و تکالیفی که در این درس گفته شد، مواردی نیز وجود دارد که هم حق و تکلیف مردم و هم حق و تکلیف حکومت محسوب می‌شود. امر به معروف و نهی از منکر از آن جمله است.

• امر به معروف و نهی از منکر

اصل ۸ قانون اساسی می‌گوید: در جمهوری اسلامی ایران دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر وظیفه‌ای است همگانی و متقابل بر عهدهٔ مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت. شرایط و حدود و کیفیت آن را قانون معین می‌کند.

فعّالیت

۳ــ گفت‌وگو کنید.

با توجه به آنچه در درس تاریخ امسال خواندید، چند مورد از حقوق شهروندی را که در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به رسمیت شناخته شده است، با حقوق مردم در دورهٔ قاجاریه مقایسه کنید. از این مقایسه چه نتیجه‌ای می‌گیرید؟ مردم برای به‌دست آوردن حقوق شهروندی خود چه تلاش‌هایی کرده‌اند؟

۴ــ کار برگهٔ شمارهٔ (۱۶) را کامل کنید.

واژه‌ها

طاغوت : این واژه در قرآن کریم آمده است. طاغوت از «طغیان» به معنای تعدی و تجاوز از حدومرز است و مراد از آن، خدایان دروغین، حاکمان ستمگر، بت‌ها و هر معبودی غیر از پروردگار یکتاست.

جمهوری : حکومت غیر پادشاهی و غیرموروثی، نوعی حکومت که در آن مردم با رأی مستقیم و غیرمستقیم، مسئولان ادارهٔ کشور را برمی‌گزینند و افراد منتخب براساس قانون، اختیارات معینی دارند.

تأمین اجتماعی : هر نوع برنامهٔ حمایت اجتماعی که به موجب قانون یا قرارداد برقرار می‌شود و هدف آن تأمین میزانی از درآمد مالی برای افرادی است که با مشکلاتی چون بیکاری، بازنشستگی، از کار افتادگی و مانند آن مواجه شده‌اند.

تمامیت ارضی : یعنی قلمرو یک کشور تجزیه‌ناپذیر است و مرزهای آن باید از حمله و تجاوز هر گروه یا کشور دیگر مصون بماند و کل سرزمین حفظ شود.

به کار ببندیم

۱ــ به‌طور گروهی پوستری طراحی کنید که یکی از حقوق شهروندی و یک تکلیف مربوط به آن را نشان بدهد. پیام کوتاهی نیز روی آن بنویسید. پوسترها را در کلاس یا راهرو مدرسه نصب کنید.

۲ــ به‌طور گروهی یا فردی، نامه‌ای به نمایندگان شورای اسلامی شهر یا روستای محل زندگی خود بنویسید و در آن یکی از مسائل و مشکلات منطقهٔ خود را مطرح کنید و برای حلّ آن پیشنهادی بدهید.

نامه‌ها را با کمک و راهنمایی دبیر و توسط مدرسه برای شورا ارسال کنید.

فصل ۱۲

بهره‌وری

حتماً تاکنون متوجه شده‌اید که هر سال در روز اول فروردین ماه، ساعت رسمی کشور ما یک ساعت جلو کشیده می‌شود و در شب آخر شهریور ماه (اول مهر) به وضعیت قبلی برمی‌گردد. این کار در برخی کشورهای دیگر نیز با عنوان «ساعت تابستانی» انجام می‌شود. طرفداران این کار، دلیل جلو کشیدن ساعت را بالا بردن **بهره‌وری** بیان می‌کنند و معتقدند که این کار در شهرها موجب صرفه‌جویی در مصرف انرژی می‌شود. در واقع، افراد کار خود را زودتر شروع می‌کنند و از روشنایی روز بیشتر بهره می‌برند. از سوی دیگر، زمان استفاده از برق برای تأمین روشنایی نیز کوتاه‌تر می‌شود.

آیا تاکنون با واژهٔ بهره‌وری در شرایطی دیگر برخورد کرده‌اید؟

امروزه توصیه می‌شود که افراد در زندگی فردی و اجتماعی از **اندیشهٔ بهره‌وری** استفاده کنند. سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان اقتصادی ــ اجتماعی نیز سعی می‌کنند در همهٔ برنامه‌ها و فعّالیت‌هایشان بهره‌وری را در نظر بگیرند. چرا؟

اندیشهٔ بهره‌وری به آدم‌ها گوشزد می‌کند که همواره راه بهتری برای انجام دادن کارها وجود دارد.

شما با مطالعهٔ این فصل و انجام دادن فعّالیت‌های آن پی می‌برید که :

۱ــ بهره‌وری چیست و چه عواملی موجب بهره‌وری در کارها می‌شود؟

۲ــ چگونه می‌توان بهره‌وری را در زندگی فردی و اجتماعی افزایش داد؟

۳ــ منظور از بهره‌وری در اقتصاد چیست ؟

۴ــ چرا و چگونه باید بهره‌وری را در سطح کشور افزایش داد ؟

درس ۲۳

بهره‌وری چیست؟

آیا تاکنون برای شما پیش آمده است که بخواهید وسایل و لوازم خود را در یک ساک یا چمدان بگذارید و در همان آغاز ببینید که همهٔ آن وسایل را نمی‌توانید در آن جابدهید؟ در این‌صورت، ممکن است با فکر کردن و آزمودن راه حل‌های مختلف ــ مثلاً تاکردن برخی لباس‌ها به شیوه‌ای خاص، جابه‌جا کردن وسایل و یا جدا کردن یک وسیلهٔ بسته‌بندی شده و مانند آن ــ سرانجام موفق شوید تمام وسایل را درون ساک یا چمدانتان جادهید. به‌علاوه، وسایلی را که به آنها بیشتر نیاز دارید، در دسترس بگذارید.

ما در هر محیطی که هستیم، در خانه، مدرسه، اداره، کارخانه، مزرعه و...، می‌توانیم با فکرکردن و چاره‌اندیشی، کارها را مؤثرتر و مفیدتر انجام دهیم. به عبارت دیگر، می‌توانیم هدف‌های درست را انتخاب کنیم، از امکاناتی که داریم عاقلانه و صحیح بهره ببریم و از اسراف و اتلاف منابع بپرهیزیم.

به چند مثال در زندگی روزانه توجه کنید.

آقای اسدی :

ما برای خنک کردن خانه از کولر آبی استفاده می‌کنیم. در شهر ما در هنگام تابستان به‌خصوص ظهرها هوا خیلی گرم می‌شود. من برای اینکه بازدهی کولر را افزایش بدهم، روی پشت بام یک سایبان برای کولر درست کرده‌ام که از تابیدن آفتاب به بدنهٔ کولر جلوگیری می‌کند. قسمتی از کانال کولر را هم که از بیرون ساختمان به پنجره وصل می‌شود، با عایق پوشانده‌ام که هوای خنک داخل کانال، گرم نشود.

خانم صدیقی :

ما در یک آپارتمان کوچک ۶۰ متری زندگی می‌کنیم اما من وسایل را طوری انتخاب کرده و چیده‌ام که افراد به راحتی از فضای خانه استفاده کنند. در فضاهای کوچک نباید از مبل‌های بزرگ و وسایلی که جای زیادی می‌گیرند، استفاده کرد. در فضای راهرو، کمدی تا نزدیک سقف درست کرده‌ایم که خیلی چیزها در آن جا می‌گیرند. پرده‌ها را به رنگ روشن انتخاب کرده و کف را هم سرامیک سفید کرده‌ایم تا فضای خانه بزرگ‌تر به نظر بیاید و روشن‌تر باشد.

امیر مسعود :

من دانشجو هستم و اتاقی در شهر محل تحصیلم اجاره کرده‌ام. صبح‌ها که می‌خواهم برای خودم صبحانه درست کنم، فقط $\frac{۱}{۳}$ کتری را آب می‌کنم و روی اجاق می‌گذارم. در نتیجه هم آب کمتری مصرف می‌شود، هم آب در زمان کمتری به‌جوش می‌آید و چای آماده می‌شود. همچنین، من به ندرت برای پخت و پز از وسایل برقی استفاده می‌کنم.

آقای حسنی :

من کشاورز هستم. زمین‌های ما روی شیب قرار دارند. قبلاً ما برای آبیاری محصولاتمان آب را به سختی و با تانکر به بالای تپه می‌آوردیم و در منبع ذخیره می‌کردیم. اتلاف آب در زمین هم زیاد بود. پس با یکی دو نفر مهندس و کارشناس کشاورزی مشورت کردیم و به کمک آنها استفاده از روش آبیاری قطره‌ای را شروع کردیم. درضمن، آنها به ما یاد دادند که در اطراف مزرعه چه محصولی بکاریم که از رشد نوعی آفت که درختانمان را از بین می‌برد جلوگیری شود.

فرزانه :

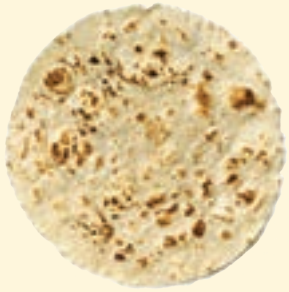

نان برکت خداست. از بچگی به ما یاد داده‌اند که وقتی می‌بینیم تکه‌ای نان روی زمین افتاده است، باید آن را برداریم و در گوشه‌ای بگذاریم که کسی پا رویش نگذارد و به برکت خدا بی‌احترامی نکند. متأسفانه امروز دورریز نان در بعضی خانواده‌ها زیاد است. اما در خانهٔ ما حتی یک تکه نان هم دور ریخته نمی‌شود. ما پس از خرید نان آن را قطعه قطعه می‌کنیم و آنها را در پارچه و سپس کیسهٔ پلاستیکی می‌گذاریم و در فریزر نگهداری می‌کنیم. در موقع مصرف هم به اندازهٔ لازم نان از فریزر بیرون می‌آوریم.

آقای احمدی :

من سعی می‌کنم تا زمانی که ضرورت ندارد از خودرو شخصی استفاده نکنم و با وسایل نقلیهٔ عمومی رفت و آمد کنم.

خودرو تک سرنشین فقط یک نفر را جابه‌جا می‌کند اما برای آن یک نفر هزینه بنزین و استهلاک (فرسودگی) زیادی صرف می‌شود. به علاوه، این کار آلودگی هوا و ترافیک بیشتری به‌وجود می‌آورد. امیدوارم همه روزی بتوانیم از خودروهایی استفاده کنیم که کم مصرف باشند و هوا را هم آلوده نکنند.

فعّالیت

۱ــ گفت وگو و همفکری کنید

الف) آیا شما یا اعضای خانواده‌تان با مثال‌های صفحهٔ قبل یا موارد مشابه، روبه‌رو شده‌اید؟ موارد را بیان کنید تا هم‌کلاسی‌هایتان دربارهٔ آنها اظهارنظر کنند.

ب) به‌طور گروهی، فکر کنید و روشی را پیشنهاد کنید که در یکی از کارها یا فعّالیت‌های مدرسه، بازدهی را افزایش دهد و باعث استفادهٔ صحیح از امکانات شود. برای مثال، با چه راهکاری می‌توان از تلف شدن وقت کلاس برای حضور و غیاب و دیدن تکالیف جلوگیری کرد؟

پیشنهادهای خود را با ذکر دلیل بنویسید و از طریق معلّم به دست مسئولان مدرسه برسانید.

بهره‌وری چیست؟

با دقت در مثال‌ها و فعّالیت‌های بخش قبل پی بردید که «بهره‌وری» با صرفه‌جویی، انجام دادن کارها به‌صورت آگاهانه وعاقلانه، جلوگیری از زیاده‌روی و اسراف و اتلاف منابع، استفادهٔ صحیح از امکانات و نعمت‌های الهی، کاهش هزینه‌ها و مانند آن ارتباط دارد. به طور کلی، برای اینکه در کارها بهره‌وری بیشتری داشته باشیم:

۱ــ از بین کارهای ممکن، بهترین کار را انجام دهیم و بهترین هدف را انتخاب کنیم.

۲ــ آن کار را با بهترین روش انجام دهیم و بهترین وسیله را برای رسیدن به هدف انتخاب کنیم.

بهره‌وری یعنی کار درست را با روش درست انجام دهیم.

(**کارآیی*** و **اثر بخشی***)

فعّالیت

۲ــ دربارهٔ این سخنان ارزشمند پیامبر اکرم ﷺ و امام علی علیه‌السلام فکر کنید و معنی و مفهوم هر یک را با ذکر یک مثال توضیح دهید.

پیامبر اکرم ﷺ فرمود:
خداوند دوست دارد اگر کسی از شما کاری انجام می‌دهد، آن را محکم و بی‌عیب انجام دهد.
کنز العمال ۹۱۲۸

امام علی علیه‌السلام فرمود:
فردی که به کاری بی‌اهمیت بپردازد، امور مهم‌تر را تباه ساخته است.
غررالحکم ۱۰۹۴۴

فرهنگ بهره‌وری

بهره‌وری از زمان‌های دور در زندگی مردم جا داشته است و آنها همواره برای بهبود کارها و استفادهٔ بهتر از امکانات، چاره‌اندیشی می‌کرده‌اند. ابداع و حفر قنات، ذخیره کردن آب در آب انبارها، خشک کردن و ذخیرهٔ محصولات کشاورزی و تعاون و همیاری در امور کشاورزی، نمونه‌هایی از تفکر بهره‌وری در زندگی مردم در روزگار گذشته است.

در فصل نهم دریافتید که فرهنگ شامل نمادها، هنجارها، ارزش‌ها، عقاید و باورهای یک جامعه است و نقش مهمی در امور آن جامعه دارد. اصولاً فرهنگ عین زندگی جامعه است و نمی‌توان آن را از زندگی جدا کرد.

بهره‌وری، یک نگرش نسبت به زندگی است. نگرشی که براساس آن، انسان می‌کوشد هوشمندانه کار کند، با به‌کارگیری روش‌های عاقلانه، بهتر به اهداف مادی و معنوی خود برسد و بهترین نتیجه را به‌دست آورد.

فرهنگ، نقش مهمی در افزایش بهره‌وری یک جامعه دارد. اگر بهره‌وری در فعّالیت‌های مختلف به صورت ارزش دربیاید، جامعه از نظر مادی و معنوی پیشرفت می‌کند. نکتهٔ درخور توجه این است که در عقاید دینی ما مسلمانان، بر نکات مهمی تأکید و سفارش شده است که بر بهره‌وری در امور و کارها تأکید دارند. متن روبه‌رو را مطالعه کنید.

اگر به زندگی فردی و اجتماعی خود و همچنین محیط زندگی‌مان بیشتر دقت کنیم، در می‌یابیم که گاه ارزش‌ها و هنجارهایی در زندگی ما شکل گرفته اند که با این آموزه‌ها و آرمان‌های دینی مغایرت دارند. برای آنکه وضع موجود را به وضع مطلوب تبدیل کنیم، باید تغییراتی در شیوهٔ زندگی خود به‌وجود بیاوریم.

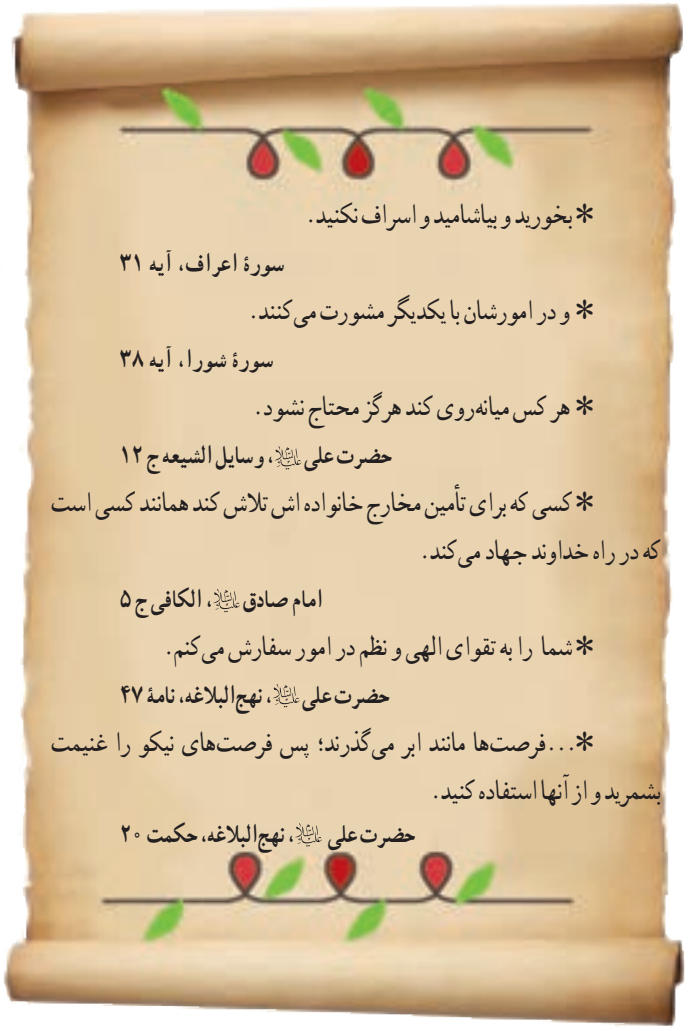

* بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید.

سورهٔ اعراف، آیه ۳۱

* و در امورشان با یکدیگر مشورت می‌کنند.

سورهٔ شورا، آیه ۳۸

* هر کس میانه‌روی کند هرگز محتاج نشود.

حضرت علی علیه‌السلام، وسایل الشیعه ج ۱۲

* کسی که برای تأمین مخارج خانواده اش تلاش کند همانند کسی است که در راه خداوند جهاد می‌کند.

امام صادق علیه‌السلام، الکافی ج ۵

* شما را به تقوای الهی و نظم در امور سفارش می‌کنم.

حضرت علی علیه‌السلام، نهج‌البلاغه، نامهٔ ۴۷

* ...فرصت‌ها مانند ابر می‌گذرند؛ پس فرصت‌های نیکو را غنیمت بشمرید و از آنها استفاده کنید.

حضرت علی علیه‌السلام، نهج‌البلاغه، حکمت ۲۰

فعّالیت

۳ــ معنی آیات قرآن کریم و سخنان امامان معصوم علیهم‌السلام را بخوانید. عوامل مؤثر در بهره‌وری را از آنها استخراج و فهرست کنید؛ مثلاً : الف) اهمیت دادن به کار، تلاش و ... .

۴ــ گفت وگو کنید.

هریک از هنجارهای زیر در جامعه چگونه از بهره‌وری جلوگیری می‌کند و در تضاد با آن است. توضیح دهید.

* مهمانی‌ها، مجالس و جشن‌های مفصل و پرهزینه * مدگرایی و چشم و هم‌چشمی در خرید لباس به جای تمیز و ساده‌پوشی * نداشتن برنامهٔ مناسب برای اوقات فراغت و تفریح * ورزش نکردن و پرخوری.

۵ــ یک زوج جوان می‌خواهند جشن عروسی ساده‌ای با حداقل هزینه برپا کنند. اگر قرار باشد از شما کمک فکری بگیرند، چه طرح و پیشنهادی به آنها می‌دهید؟ همفکری کنید و طرح خود را روی کاغذ بنویسید.

۶ــ متن صفحهٔ بعد را دربارهٔ یک کارآفرین بخوانید. الف) چه نکاتی در این متن برای شما قابل توجه است ؟

ب) نظر شما دربارهٔ افرادی که می‌خواهند با کار نکردن یا کار کم به ثروت یا موفقیت‌های بزرگ دست یابند چیست ؟

من در سال ۱۳۳۵ به دنیا آمدم. شانزده ساله بودم که پدرم را از دست دادم. پس از او مادرم که زنی بسیار فداکار بود، با وجود همهٔ سختی ها بار زندگی من و برادر و خواهرم را به دوش کشید. پدرم مردی پرتلاش بود و به کار اهمیت زیادی می داد. یادم هست همیشه می‌گفت: انسان باید جوهر کار داشته باشد. من پس از فوت پدر، ایام تعطیل و تابستان ها را کار می‌کردم و به مادرم در تأمین مخارج زندگی کمک می‌کردم. مادرم دوست داشت درس بخوانم و من هم درسم را تا دانشگاه ادامه دادم اما دورهٔ شبانهٔ دانشگاه را انتخاب کردم تا بتوانم روزها کار کنم. ساعت ۵ بعداز ظهر که از کار فارغ می شدم، به کلاس می رفتم. همچنین سعی می‌کردم در هزینه های لباس، رفت و آمد و... صرفه جویی کنم.

پس از سال ها توزیع و فروش مواد غذایی تصمیم گرفتم یک کارگاه تولید مواد غذایی احداث کنم. پس اندازکمی داشتم. دوسال برای جواز تأسیس کارخانه تلاش کردم؛ چون بعضی از شرایط آن را نداشتم دیگر ناامید شده بودم. روزی که از یکی از اداره های مربوط برمی‌گشتم، در اتوبوس با پیرمردی برخورد کردم و با هم صحبت کردیم. او به من گفت که برای رسیدن به هدف هایم باید پشتکار داشته باشم و برایم مثال هایی از آدم های پیگیر و با پشتکار زد. بهتر است با یکی دو نفر آدم خلّاق و خوش فکر مشورت کنم و حتی اگر به این کار علاقه مند بودند، با آنها شریک شوم. حرف هایش در من تأثیر کرد. نباید خسته می شدم. سرانجام با دوتن از دوستان خوش فکر شریک شدیم و جواز تأسیس یک کارگاه را گرفتیم. در سال های اوّل، فروش ما کم بود اما با همفکری یکدیگر ابتکاراتی برای تولید با کیفیت بهتر و عرضه* بیشتر و بهتر محصولاتمان به کار زدیم و کارمان رونق گرفت. پس از چند سال موفق شدیم کارخانهٔ بزرگی احداث و تعداد زیادی ازکسانی راکه در پی کار بودند، استخدام کنیم. من چون رنج تنگدستی راکشیده بودم، همواره به کسانی که برای تأمین معاش خود در مجموعهٔ ما کار می‌کردند احترام می‌گذاشتم و سعی می‌کردم شرایط خوبی برای آنها فراهم کنم. از طرح های نو و خلّاقانه استقبال می‌کردم و سعی می‌کردم همیشه محصولاتی بهتر و باکیفیت تر ارائه کنم. واحد صنعتی ما سال گذشته به عنوان واحد نمونهٔ کشور برگزیده شد و... .

بهره‌وری در زندگی فردی و خانوادگی

اکنون که مهم‌ترین عوامل مؤثر در بهره‌وری را شناختیم، می‌توانیم به چند راهکار مهم برای افزایش بهره‌وری در زندگی اشاره کنیم :

❊ **استفاده مناسب از وقت و زمان :** یکی از عوامل مهم در بهره‌وری، ارزش زمان است.

وقت و زمان ثروتی است که قابل ذخیره و پس انداز نیست.

اگر برنامه و اولویت‌بندی مناسب نداشته باشیم و از وقت، درست استفاده نکنیم، وقت تلف می‌شود و زمان دیگر به عقب برنمی‌گردد.

❊ **نظم، ترتیب و انضباط در کارها :** وسایل و لوازمی که با آنها در محیط‌های مختلف سروکار داریم، باید مرتب و منظم باشند. ساعت مقرر سرکار حاضر شدن و با برنامه‌ریزی به کارها رسیدگی کردن موجب افزایش بهره‌وری می‌شود.

❊ **اصلاح عادت‌های غلط مصرفی :** باید خوب فکر کنیم و ببینیم مصرف یا روش مصرف چه چیزهایی درست نیست و موجب اتلاف هزینه و منابع می‌شود. صرفه‌جویی کم مصرف کردن نیست بلکه مصرف درست و به اندازه است. برای مثال، برخی خانواده‌ها در خرید مایحتاج زندگی یا برگزاری مهمانی‌ها و تهیهٔ غذا اسراف یا زیاده‌روی می‌کنند و اغلب، بخشی از مواد غذایی را دور می‌ریزند. استفادهٔ صحیح از منابع و انرژی و اتلاف نکردن آنها نیز باید مورد توجه قرار بگیرد. برای مثال، با توجه به مشکل جدی کمبود آب در کشورمان باید مصرف درست آب را تمرین کنیم.

❊ **انجام دادن کارها از روی آگاهی :** با کسب دانش و مهارت لازم برای هر کار، بازدهی کار ما بیشتر می‌شود و کمتر اشتباه می‌کنیم. برای مثال، اگر روش تعمیر وسیله‌ای را ندانیم و به آن دست بزنیم، ممکن است آن را خراب‌تر کنیم یا اگر اطلاعات کافی دربارهٔ خرید یک وسیله نداشته باشیم، ممکن است پول زیادی را صرف تهیهٔ آن کنیم.

برخی از مواد و وسایل به دلیل ناآگاهی افراد از روش‌های درست نگه‌داری آنها از بین می‌روند. برای مثال، اگر شیوهٔ صحیح شست‌وشوی یک لباس یا نگهداری مواد غذایی را ندانیم، زودتر از بین می‌روند یا غیرقابل استفاده می‌شوند.

❊ **تنظیم جدول بودجهٔ اقتصادی :** تنظیم جدولی که درآن درآمدها و هزینه‌ها (دخل و خرج)ی ماهانه افراد یا خانواده نوشته می‌شود و همکاری بین اعضای خانواده نیز از راهکارهای کمک به بهره‌وری است.

فعّالیت

۷ــ دلیل بیاورید : الف) آیا سطح بهره‌وری دانش‌آموزی که کیف یا کمد لوازم‌تحریرش شلوغ و نامرتب است، پایین می‌رود؟ چرا؟

۸ــ منظور از تنظیم بودجهٔ ماهانهٔ خانواده چیست؟ تنظیم این بودجه چه فایده‌ای دارد؟ توضیح دهید.

۹ــ کار برگهٔ شمارهٔ (۱۷) (چند پیشنهاد برای بهره‌وری) را انجام دهید.

۱۰ــ یکی از عادت‌های غلط بعضی از دانش‌آموزان مصرف نادرست و بی‌رویهٔ کاغذ است. چند راهکار برای بهره‌وری در مصرف کاغذ پیشنهاد کنید و توافق کنید که آن راهکارها عملی شوند.

درس ۲۴

اقتصاد و بهره‌وری

نهاد اقتصاد

در سال هفتم با انواع فعّالیت‌های اقتصادی آشنا شدید و دانستید که هر جامعه‌ای برای ادامهٔ زندگی و رفع نیازهای خود ناگزیر است از منابع طبیعی استفاده کند و ابزار و وسایل مورد نیاز خود را تولید کند.

به این کار فعّالیت اقتصادی گفته می‌شود. همچنین آموختید که تولید ممکن است تولید کالا یا خدمت باشد. کشاورزان در مزرعه و باغ و کارگران در کارگاه و کارخانه، «**کالا**» تولید می‌کنند. پزشکان، معلمان، پلیس‌ها، کارمندان و... «**خدمت**» ارائه می‌کنند. برخی از افراد نیز خدمات و کالاهای تولید شده را توزیع و مبادله می‌کنند و به دست مصرف‌کنندگان می‌رسانند. همهٔ تولیدکنندگان و توزیع‌کنندگان به نوبهٔ خود مصرف کننده‌اند. بدین ترتیب، افراد در فعّالیت‌های تولید، توزیع و مصرف، به‌طور مداوم با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و به این ترتیب، نوعی از روابط انسانی، یعنی **رابطهٔ اقتصادی**، بین افراد شکل می‌گیرد. رابطهٔ اقتصادی با هدف تولید، توزیع و مصرف کالاها و خدمات پدید می‌آید و حقوق و مقرراتی نیز بر آن حاکم می‌شود. در چرخهٔ تولید، توزیع و مصرف، «پول و شکل‌های مختلف آن» به‌عنوان واسطه بین بخش‌ها ارتباط برقرار می‌کند. بر همین اساس، سازمان‌ها و مؤسسات بانکی و پولی در جامعه به‌وجود می‌آیند.

مجموعهٔ فعّالیت‌ها و روابطی که حول تولید، توزیع و مصرف کالاها و خدمات و براساس قواعد و مقررات خاص در یک جامعه شکل می‌گیرد، **نهاد اقتصاد** را به‌وجود می‌آورد.

بهره‌وری در تولید، توزیع و مصرف

در تمام حلقه‌های چرخهٔ اقتصادی تولید، توزیع و مصرف ممکن است بهره‌وری رعایت شود یا مورد بی‌توجهی قرار گیرد. برای افزایش بهره‌وری اقتصادی، باید بهره‌وری را در **تولید و توزیع** افزایش دهیم و الگوی مصرف را نیز عقلانی کنیم. در درس قبل با نمونه‌هایی از مصرف بهینه یا بهره‌وری در **مصرف** آشنا شدید.

اکنون به شکل صفحهٔ بعد توجه کنید و بگویید چگونه می‌توان بهره‌وری در تولید یا توزیع یک کالا را افزایش داد.

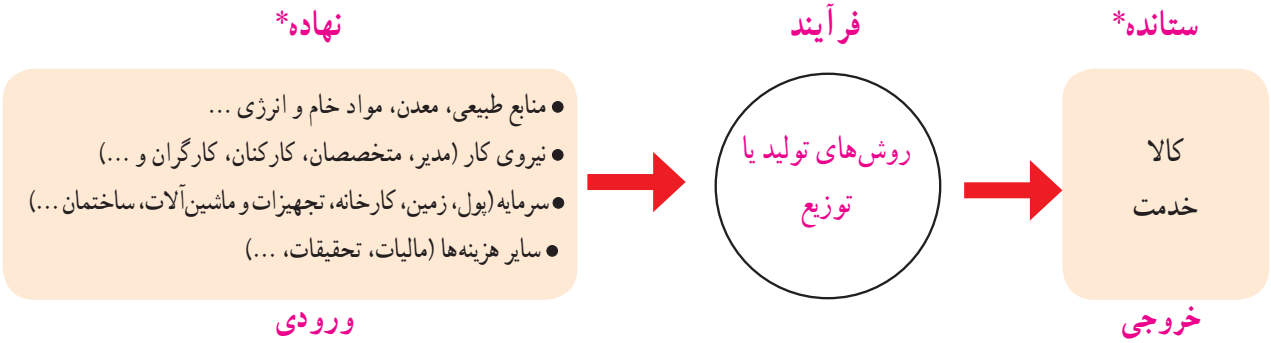

در اقتصاد، بهره‌وری را نسبت ستانده‌ها به داده‌ها تعریف کرده‌اند.

اگر بخواهیم تولید کالا یا خدمت (ستانده‌ها) را افزایش دهیم یا کیفیت آنها را بهتر کنیم، باید در نهاده‌ها یا فرآیندها تغییرات مطلوبی به‌وجود بیاوریم.

برای مثال، در کارگاهی روزی ۱۰ جفت کفش تولید می‌شد و صاحب کارگاه با اجاره کردن یک ساختمان به قیمت ارزان‌تر و آموزش‌دادن و تشویق نیروی کار، ابداع یک روش جدید یا اختراع یک وسیله، میزان تولید را به ۱۳ جفت کفش در روز افزایش داد. در اینجا می‌گوییم بهره‌وری اتفاق افتاده است. البته علاوه بر افزایش میزان تولید کالاها و خدمات، افزایش کیفیت آنها نیز مورد توجه قرار می‌گیرد.

...یک مثال خوب درباره بهره‌وری در توزیع خدمات، مراکز صدور گذرنامه (پاسپورت) در شهرهاست.

در یکی دو دهه قبل، در شهر بزرگی چون تهران همهٔ متقاضیان، برای گرفتن گذرنامه باید به ادارهٔ گذرنامه یعنی ساختمانی واقع در یک خیابان مراجعه می‌کردند. زمان صدور گذرنامه خیلی طولانی بود. در خیابان جلو این اداره، صف‌های طولانی تشکیل می‌شد و تحویل مدارک با اتلاف وقت و مشقت زیاد، هم برای مراجعه‌کنندگان و هم کارکنان آن اداره همراه بود.

...بعدها دفاتر پلیس +۱۰ در محله‌های مختلف شهر ایجاد شد. اکنون ساکنان هر منطقهٔ شهر برای گرفتن گذرنامه به دفتر پلیس +۱۰ در محلّهٔ خود مراجعه می‌کنند و در کوتاه‌ترین زمان، با صرف وقت و انرژی کمتر گذرنامه‌شان را دریافت می‌نمایند.

فعّالیت

۱ــ به چند گروه تقسیم شوید. محصولی مانند نان را درنظر بگیرید. هرگروه یکی از مراحل را انتخاب کند : مرحلهٔ اوّل ــ تولید (کشت گندم، برداشت گندم، تولید آرد، پختن نان) مرحلهٔ دوم ــ توزیع (فروش نان) و مرحلهٔ سوم ــ مصرف. هر گروه بگوید که چه راه‌هایی برای بالا بردن بهره‌وری در آن مرحله وجود دارد.

۲ــ به نظر شما، اگر میزان هزینه‌های تولید (نهاده‌ها) را افزایش دهیم و به همان اندازه میزان تولید افزایش یابد، باز هم می‌توانیم ادعا کنیم بهره‌وری اتفاق افتاده است؟

۳ــ آیا در محل زندگی شما مراکز خریدی وجود دارند که بتوان گفت موجب عرضهٔ بهتر کالا یا خدمات شده‌اند و بهره‌وری در توزیع را بالا برده‌اند؟ درباره آنها توضیح دهید.

بهره‌وری سبز

در سال هفتم خواندید که از دیدگاه اسلام، طبیعت و منابع طبیعی، آیات و نشانه‌های حکمت و نعمت خداوند است و انسان حق استفادهٔ بدون حد و مرز از طبیعت و لطمه زدن به آن را ندارد. همچنین پی بردید که از منظر اسلام، اقتصاد و تولید وسیله‌اند نه هدف. در واقع، تولید وسیله‌ای است که انسان از طریق آن نیازهای ضروری خود را رفع می‌کند و به مسائل مهم‌تر می‌پردازد.

پس از انقلاب صنعتی و به‌ویژه در ۱۵۰ سال اخیر، کشورهای صنعتی و قدرتمند به بهره برداری بی‌رویه از منابع طبیعی و طبیعت دست زده‌اند تا بتوانند کالاهای بیشتری تولید کنند. این کشورها طبیعت را مادهٔ خامی می‌دانند که فقط باید منافع آنها را تأمین کند. کشورهای قدرتمند صنعتی امروز سعی می‌کنند از طبیعت و منابع طبیعی خود محافظت کنند اما با تبلیغات و تحت تأثیر قرار دادن مردم دیگر کشورها، مصرف‌گرایی را که موجب تخریب محیط زیست می‌شود، تشویق می‌کنند.

در دنیای امروز، تولید با هدف کسب سود بیشتر انجام می‌گیرد و سودجویان می‌پندارند بشر باید بر طبیعت غلبه کند و هرگونه دخل و تصرفی در آن مجاز است، اما آیا افزایش تولید به هر روش و به هر قیمتی مجاز است؟

می‌دانیم که افزایش تولید و فعّالیت‌های اقتصادی اگر به محیط زیست لطمه بزند، با اصول بهره‌وری سازگار نیست؛ زیرا نابودی و تخریب طبیعت، خود هزینه‌های مجدد و مشکلات جبران ناپذیری برای ما به‌وجود می‌آورد.

برای مثال، در دو دههٔ اخیر در نواحی داخلی کشور ما به‌طور بی‌رویه چاه‌های عمیقی حفر شد. آب این چاه‌ها و سفره‌های آب زیرزمینی برای افزایش تولید محصولاتی چون پسته به مصرف رسید اما مشکلات زیادی چون کم آبی شدید در منطقه، خشک شدن مزارع و تخلیهٔ روستاها، بروز زمین‌لرزه ایجاد کرد که جبران آنها بسیار دشوار است. مثال دیگر در این مورد استفادهٔ بی‌رویه از کودهای شیمیایی و سموم کشاورزی است. مصرف این مواد اگرچه میزان تولید سبزیجات و میوه‌ها را بالا می‌برد، به دلیل انتقال به آب و خاک و بدن انسان، موجب شیوع بیماری‌های خطرناک می‌شود و هزینه‌های زیادی برای درمان مردم به جامعه تحمیل می‌کند.

بدین ترتیب امروزه با توجه به اهمیت حفظ محیط زیست، به‌جای واژهٔ بهره‌وری از «**بهره‌وری سبز**» استفاده می‌شود. بهره‌وری سبز به افزایش بهره‌وری همراه با حفظ محیط زیست تأکید می‌کند. بهره‌وری سبز یعنی استفاده از ابزارها، روش‌ها و فناوری‌های مختلف به‌طوری که تأثیرات مضر و منفی فعّالیت‌های صنعتی و اقتصادی بر محیط زیست به حداقل ممکن برسد.

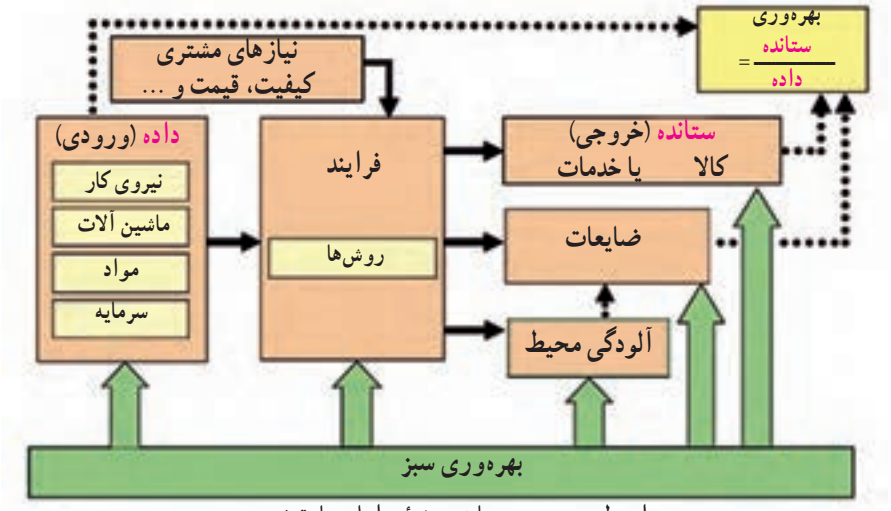

اصول بهره‌وری سبز باید در همهٔ مراحل رعایت شود.

بهره‌وری در کشور ما

به بریدهٔ اخبار روزنامه‌ها توجه کنید. کشور ما در مقایسه با برخی کشورها از نظر بهره‌وری وضعیت چندان مطلوبی ندارد. بنابراین، همهٔ ما موظفیم با برنامه‌ریزی صحیح، نگرش بهره‌وری را در همهٔ امور و فعّالیت‌های بخش‌های مختلف اقتصادی (کشاورزی، صنعت و خدمات) ترویج کنیم و به‌کار بگیریم.

در کشور ما سازمان ملی بهره‌وری ایران در زمینهٔ وضعیت بهره‌وری و چگونگی راه‌های افزایش آن در بخش‌های مختلف اقتصادی کشور مطالعه، سیاست‌گذاری و نظارت می‌کند.

فعّالیت

۴ــ همفکری کنید و بگویید شما دانش‌آموزان از چه راه‌هایی می‌توانید به تحقق اهداف اقتصاد مقاومتی در کشور کمک کنید. حداقل سه راه پیشنهاد کنید.

۵ــ کاربرگهٔ شماره (۱۸) را با همفکری یکدیگر در کلاس انجام دهید.

۶ــ مسعود و پسر عمویش که با هم به مسافرت رفته بودند، در هتلی اقامت داشتند. یک روز برای گردش در شهر از هتل بیرون رفتند. هنوز چند قدمی بیشتر از هتل دور نشده بودند، مسعود گفت : فراموش کردم لامپ‌ها و فن کولر اتاق را خاموش کنم. باید برگردم و این کار را انجام دهم. ولی پسر عمویش گفت : لازم نیست. ما برای اقامتمان و چیزهایی که مصرف می‌کنیم به صاحب هتل پول می‌دهیم! شما کدام نظر را درست می‌دانید؟ چرا؟

اقتصاد مقاومتی

پس از انقلاب اسلامی، کشورهای سلطه‌گر و قدرت‌های بزرگ اقتصادی که با وقوع انقلاب، منافع خود را در خطر می‌دیدند مشکلاتی مانند جنگ تحمیلی، تحریم اقتصادی* و... را بر سر راه ما قرار دادند تا از پیشرفت کشور ما جلوگیری کنند. این مخالفت‌ها تا امروز نیز ادامه دارد و آنها سعی می‌کنند ایران را از نظر اقتصادی شکست بدهند. به همین دلیل، جمهوری اسلامی ایران بنا به توصیه‌ها و رهنمودهای رهبر معظم انقلاب، حضرت آیت اللّٰه خامنه‌ای، سیاست اقتصاد مقاومتی را طراحی و در پیش گرفته است.

اقتصاد مقاومتی یعنی درشرایط سخت بتوانیم کمترین اتلاف هزینه را داشته باشیم، روی پای خود بایستیم، از تولید ملی حمایت کنیم، از اِسراف بپرهیزیم و از منابع و امکانات حداکثر استفاده را بکنیم.

به عبارت دیگر می‌توانیم بگوییم : محور اصلی اقتصاد مقاومتی «بهره‌وری» است.

واژه‌ها

کارایی : درست انجام دادن کار، به حداکثر رساندن نسبت ستانده‌ها به نهاده‌ها

اثر بخشی : کار درست را انتخاب کردن و انجام دادن، استفاده از خلاقیت و نوآوری برای رسیدن به وضعیت بهتر

نهاده : عواملی که در تولید یک کالا یا خدمت به‌کار می‌روند (ورودی).

ستانده : کالا یا خدمتی که تولید می‌شود، محصول (خروجی).

تحریم اقتصادی : اقدامی است که یک یا چند قدرت بین‌المللی با هدف مجازات یک یا چند کشور دیگر انجام می‌دهند و آن کشور را از مبادلات اقتصادی و روابط تجاری با دیگر کشورهای جهان محروم می‌کنند تا به پذیرش هنجارها و خواسته‌های کشورهای سلطه‌جو مجبور شود.

عرضه : عبارت است از مقدار کالا و یا خدمتی که برای فروش با قیمتی معین در دسترس خریدار قرارداده می‌شود.

به کار ببندیم

جایزهٔ بهره‌وری روز اول خرداد روز بهره‌وری و مصرف بهینه نام‌گذاری شده است.

به کمک معلم، یک جایزهٔ بهره‌وری تعیین کنید :

مدت یک هفته در زندگی روزانهٔ خود و خانواده و یا محیط پیرامونتان دقت کنید و مواردی را که موجب پایین آمدن بهره‌وری یا اتلاف هزینه و منابع، زمان و... می‌شود، یادداشت کنید. سپس هر یک از شما یک ایده یا طرح پیشنهادی را که موجب بازدهی بیشتر یک کار و بهره‌وری در محیط زندگی (خانه، مدرسه، محله و...) شما می‌شود، بنویسید و در مسابقه شرکت کنید.

قبل از انتخاب برنده‌های مسابقه، طرح‌ها و پیشنهادهای دانش‌آموزان را در راهروهای مدرسه به نمایش بگذارید.

کاربرگهٔ فعّالیت

کاربرگهٔ شمارهٔ ۱

طول و عرض جغرافیایی

به شکل کرهٔ زمین که خط‌های فرضی نصف‌النهار و مدار از آن عبور کرده‌اند، دقت کنید. این خط‌ها با قطع کردن یکدیگر، شبکه‌هایی را به وجود آورده‌اند.

۱ــ هر یک از عبارت‌های زیر را مانند مثال در جای مربوط بنویسید.

نصف‌النهار مبدأ　　قطب جنوب　　استوا　　عرض جغرافیایی　　طول جغرافیایی

۲ــ با توجه به شکل زیر طول و عرض جغرافیایی مکان‌های زیر را بنویسید.

مکان	طول جغرافیایی	عرض جغرافیایی
الف	۶۰°W	
ب		
ج		

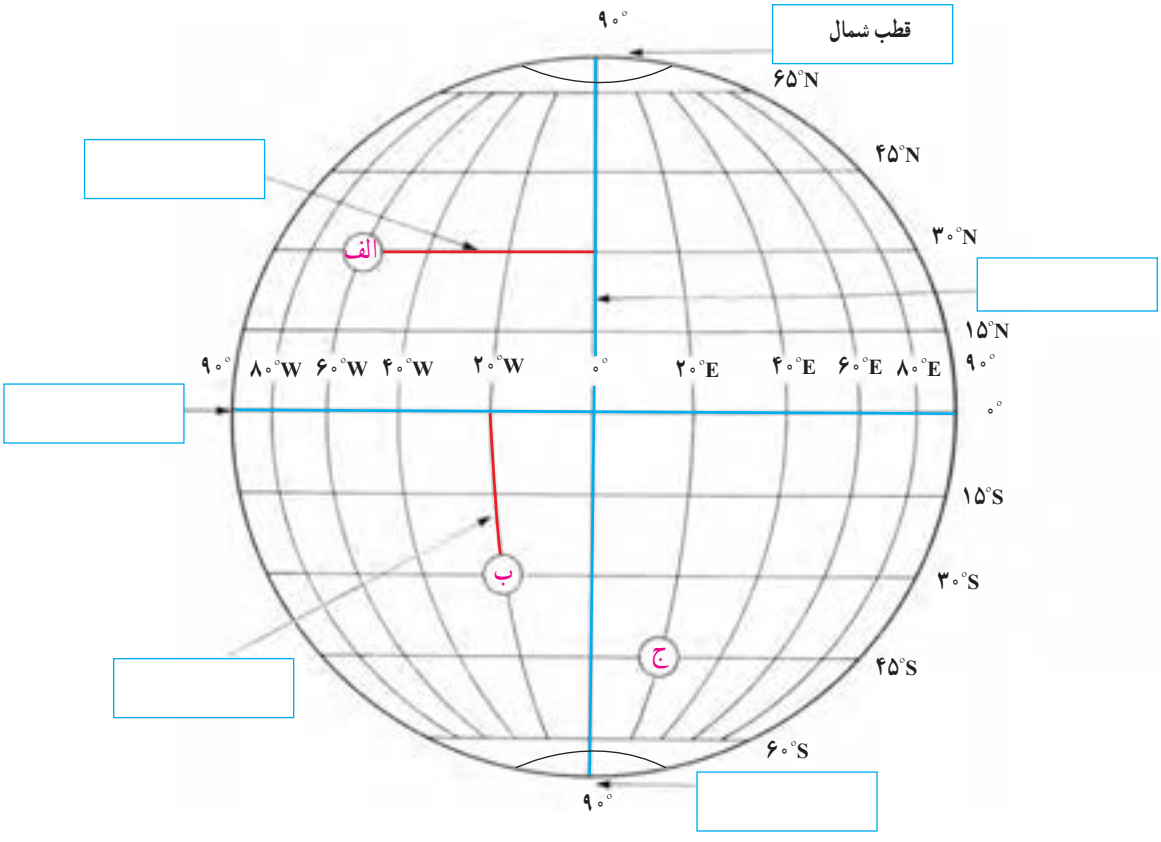

کاربرگهٔ شمارهٔ ۲

طول و عرض جغرافیایی بر روی نقشه

در این تصویر، نقشهٔ استان کرمان را مشاهده می‌کنید. (توجه : هر درجه (°) ۶۰ دقیقه (′) است)

۱ــ نزدیک‌ترین طول و عرض جغرافیایی به هر یک از مکان‌های زیر را بنویسید.

(رودبار) ← ..... و ..... (رفسنجان) ← ..... و .....

(یزد) ← ..... و ..... (بندرعباس) ← ..... و .....

۲ــ نام شهر یا روستایی را که در نقاط زیر واقع شده است، به‌طور تقریبی بنویسید.

۳۰′ N, ۲۶° و ۵۸° E ( ) ۳۰° N و ۵۶° ۳۰′ E ( ) ۵۵′ N, ۳۱° و ۵۶° E ( )

۳ــ به نظر شما، آیا ممکن است برای نشان دادن طول و عرض جغرافیایی مکانی در کشور ایران از علامت‌های W (غرب) و S (جنوب) استفاده کنیم؟ چرا؟

کاربرگهٔ شمارهٔ ۳

انواع ناهمواری‌ها

الف) این مدل، ناهمواری‌های بستر اقیانوس‌ها را نشان می‌دهد. موارد زیر را روی مدل در جای خالی بنویسید.

فلات قاره　　شیب قاره　　چین خوردگی‌های کف اقیانوس　　جزیره　　گودال اقیانوسی　　جزیرهٔ آتشفشانی

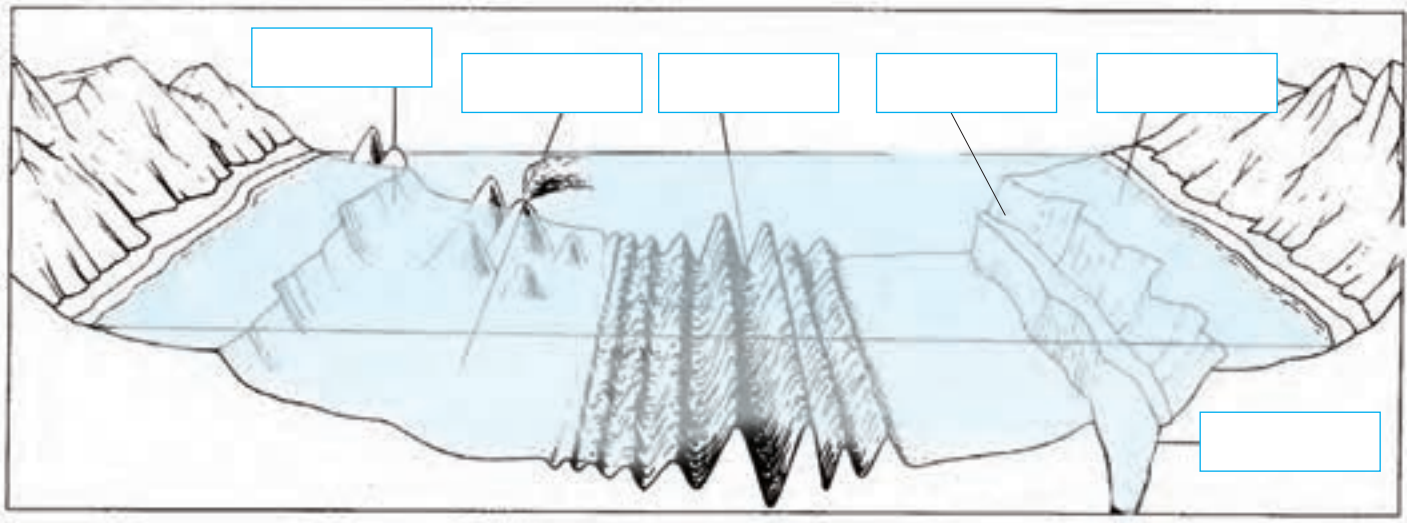

ب) روی مدل‌ها، موارد را در جای خالی بنویسید.

شکستگی (گسل)　　بالاآمدگی

دره　　چین‌خوردگی رسوبات

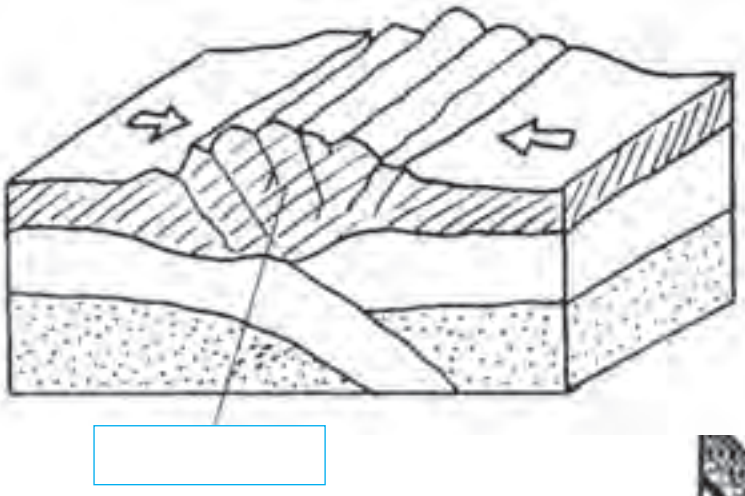

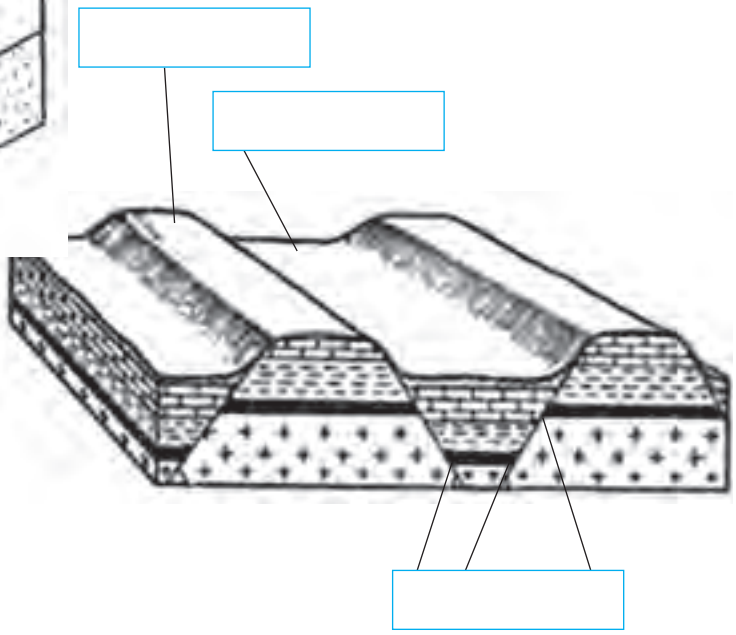

کاربرگهٔ شمارهٔ ۴

رابطهٔ پراکندگی زیست بوم‌های جهان با عرض جغرافیایی و بارش

۱ــ در خانه‌های مستطیل شکل، واژه‌های مناسب بگذارید : ناحیهٔ قطبی، ناحیهٔ جنب قطبی، ناحیهٔ معتدل و ناحیهٔ بین‌المدارین (بین مدار رأس‌السرطان و رأس‌الجدی)

۲ــ در نقطه‌چین‌ها واژه‌های مناسب بنویسید : توندرا، تایگا (مخروطیان)، بیابان، جنگل‌های استوایی.

۳ــ زیست‌بوم ساوان بین کدام زیست‌بوم‌ها، قرار گرفته است؟

۴ــ بین عرض جغرافیایی و میزان پوشش گیاهی چه رابطه‌ای وجود دارد؟ با ذکر علت از روی نمودار، توضیح دهید و مثال بزنید.

۵ــ بین میزان بارش و میزان پوشش گیاهی چه رابطه‌ای وجود دارد؟ با توجه به نمودار مثال بزنید.

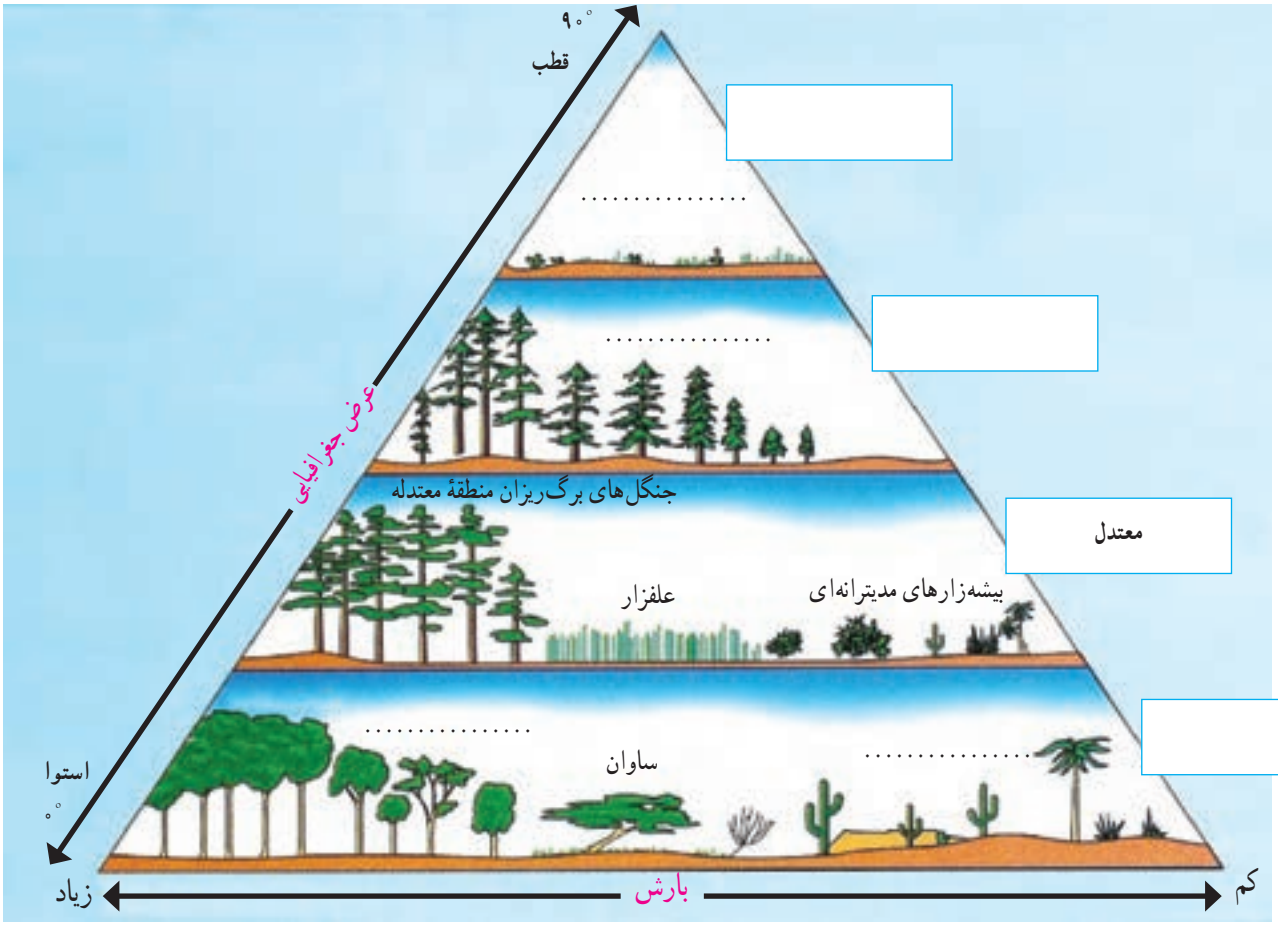

کاربرگهٔ شمارهٔ ۵

زیست بوم‌های جهان

با توجه به نقشه‌ای که در سمت راست مشاهده می‌کنید، نوع زیست‌بوم را حدس بزنید و بنویسید. سپس با استفاده از دانسته‌های قبلی خود و آنچه در متن کتاب خوانده‌اید، جدول را کامل کنید.

نقشه	نام زیست‌بوم	آب و هوا	دو نمونه جانور و یک نمونه گیاه غالب
	.....	.....	.....
	.....	.....	.....
	.....	.....	.....
	.....	.....	.....
	ساوان	.....	.....

شگفتی‌های آفریقا

یک گروه پژوهشگر قصد دارند دربارهٔ زیست بوم‌های قاره آفریقا تحقیق کنند. آنها می‌خواهند از بندر ماتادی در کشور کنگو به بندر اسکندریهٔ مصر در کنارهٔ دریای مدیترانه بروند. این گروه به ترتیب از سه نوع زیست بوم عبور می‌کنند. این سه زیست‌بوم را نام ببرید.

فرض کنید شما سرپرست این گروه هستید. نامه‌ای کوتاه به دوستان خود بنویسید و در آن نکات جالب و شگفتی‌هایی را که مشاهده کردید و یا گونه‌های در معرض خطر را شرح دهید.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

کاربرگهٔ شمارهٔ ۷

نقشهٔ سیاسی ایران در آستانهٔ تأسیس حکومت صفویه

حاکمان ایران در آستانه تأسیس حکومت صفویه

خراسان : شاهزادگان تیموری

ساری و آمل : سادات مرعشی

لاهیجان : کیاییان

شیراز، اصفهان و همدان : سلطان مراد آق قویونلو

ابرقو : رئیس‌محمد

یزد : مراد بیک بایَندُر

کرمان : ابوالفتح بیک‌بایَندُر

هویزه : خاندان مشعشع

خرم آباد : ملک رستم

سمنان : حسین کیا چلاوی

کاشان : قاضی محمد و مولانا مسعود

تبریز : الوندبیک آق قویونلو

شروان : شروان شاهان

بغداد : باریک بیک پُرناک

به نقشهٔ بالا دقت کنید و به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.

۱ــ در آستانهٔ شکل‌گیری حکومت صفویه، تقریباً چند حکومت محلی در ایران وجود داشت؟

۲ــ در آستانهٔ شکل‌گیری حکومت صفویه، کدام کشورها ایران را تهدید می‌کرد؟ روی نقشه مشخص کنید.

۳ــ جدول را کامل کنید.

تهدیدهای داخلی	تهدیدهای خارجی	پیامدها و مشکلات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی
		• از رونق افتادن تجارت • ..... • ..... • .....

کاربرگهٔ شمارهٔ ۸

ادارهٔ شهرها و روستاها در عصر صفوی

در عهد صفویه شهرها و روستاها را تعدادی از صاحب‌منصبان اداری و نظامی اداره می‌کردند که تحت فرمان والی یا حاکم ولایت بودند. این صاحب‌منصبان عبارت بودند از :

داروغه : مسئول برقراری نظم و امنیت و جلوگیری از دزدی، غارت و نزاع در شهر و حومهٔ آن بود.
حاکم شرع : قاضی شهر که به اختلافات و دعاوی حقوقی افراد براساس احکام شرعی رسیدگی می‌کرد.
محتسب : وظیفه داشت بر وزن و نرخ کالاها نظارت کند و از کارهای خلاف شرع جلوگیری نماید.
کلانتر : رابط میان اهالی شهر و اصناف با مقام‌های حکومتی بود و وظیفه داشت مراقبت کند که مالیات‌ها منصفانه میان مالیات دهندگان تقسیم شوند و مأموران حکومتی به مردم اجحاف و ستم نکنند.
کدخدا : وظایف کلانتر را در روستا انجام می‌داد.

از طریق به هم متصل کردن واژه‌ها و عبارت‌های دو ستون، مشخص نمایید که در زمان کنونی تقریباً چه نهادهایی وظایف صاحب‌منصبان شهری و روستایی دورهٔ صفویه را انجام می‌دهند؟

داروغه	دادگستری
حاکم شرع	شورای روستا
محتسب	سازمان تعزیرات حکومتی
کلانتر	نیروی انتظامی
کدخدا	سازمان امور مالیاتی

کاربرگهٔ شمارهٔ ۹

جدایی سرزمین‌های ایرانی در دورهٔ قاجار

با توجه به نقشه بگویید شهرها یا مناطق زیر توسط کدام کشور، در زمان کدام شاه قاجار و با چه عهدنامه و قراردادی از ایران جدا شدند؟

	کشور استعمارگر	عنوان عهدنامه و قرارداد
۱ــ تفلیس و گنجه :		
۲ــ هرات :		
۳ــ مرو و خیوه :		
۴ــ ایروان و قره‌باغ :		
۵ــ بلوچستان و سیستان شرقی :		

کاربرگهٔ شمارهٔ ۱۰

زمینه‌ها و عوامل نهضت مشروطه

با مطالعهٔ دقیق متن کتاب و اطلاعاتی که از منابع دیگر دارید، نمودار زیر را کامل کنید.

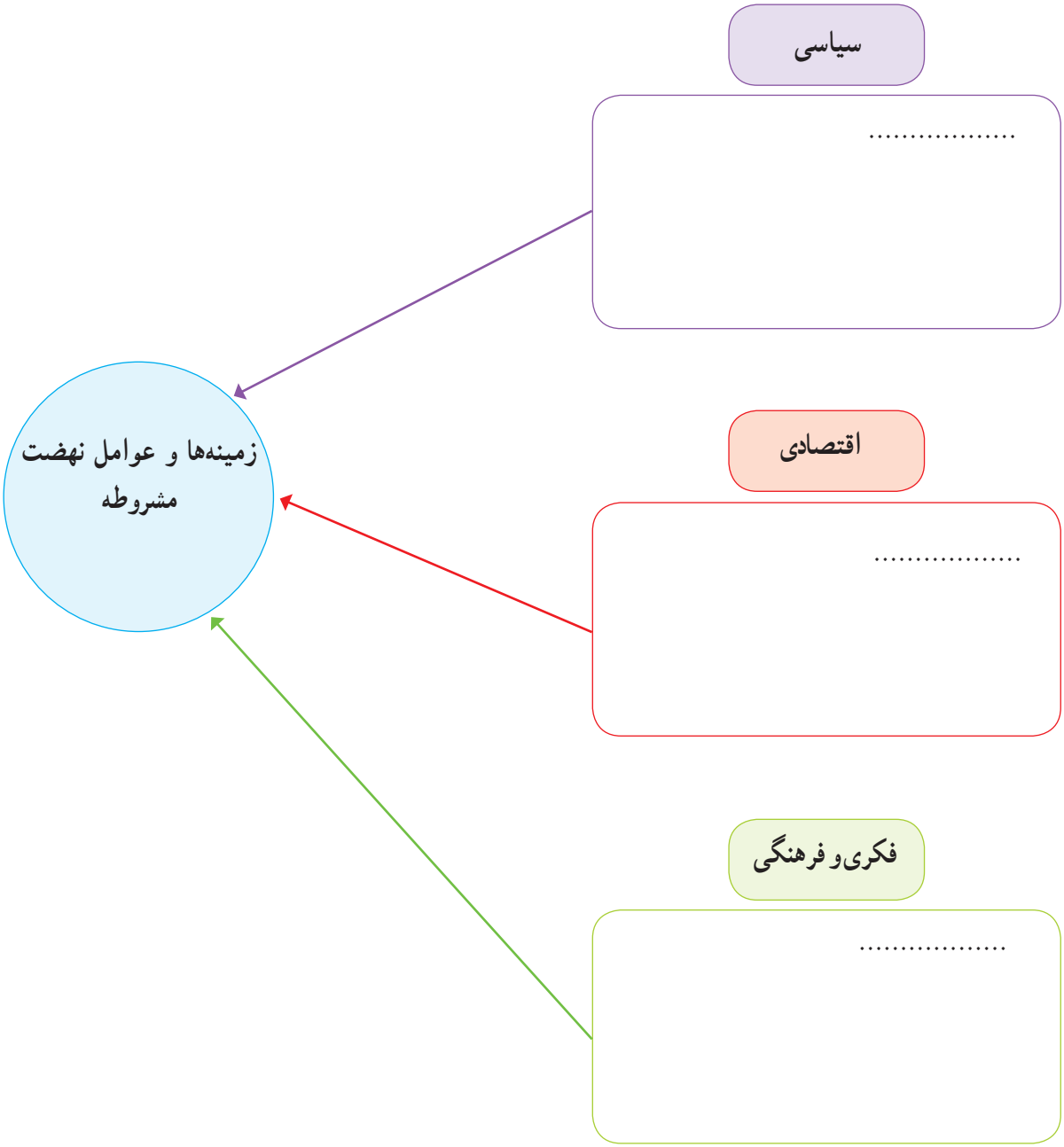

سخنرانی تاریخی امام خمینی در عصر عاشورا

فرازهایی از سخنان امام در عصر عاشورای ۱۳۴۲ را به دقت بخوانید و به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.

«اگر دستگاه جبّار با مراجع سر جنگ داشت و با علمای اسلام مخالف بود، به قرآن چه‌کار داشت؟ به مدرسهٔ فیضیه چه‌کار داشت؟ به طلاب علوم دینیه چه‌کار داشت؟ ... اینها با اساس اسلام و روحانیت مخالف‌اند؛ اینها نمی‌خواهند این اساس موجود باشد... اسرائیل نمی‌خواهد در این مملکت قرآن باشد، اسرائیل نمی‌خواهد در این مملکت علمای اسلام باشند. اسرائیل نمی‌خواهد در این مملکت احکام اسلام باشد، اسرائیل نمی‌خواهد در این مملکت دانشمند باشد. اسرائیل به دست عمال سیاه خود مدرسهٔ فیضیه را کوبید، ما را می‌کوبد، شما ملت را می‌کوبد، می‌خواهد اقتصاد شما را قبضه کند. می‌خواهد تجارت و زراعت را از بین ببرد، می‌خواهد ثروت شما را تصاحب کند.

ای آقای شاه، ای جناب شاه، بدبخت، بیچاره، ... به تو نصیحت می‌کنم. دست از این اعمال و رویه بردار! من میل ندارم که اگر روزی ارباب‌ها بخواهند تو بروی، مردم شکرگزاری کنند! من نمی‌خواهم تو مثل پدرت باشی ... کمی تأمل کن! ... کمی عبرت بگیر! عبرت از پدرت بگیر!».

۱ــ انگیزهٔ اصلی امام از مخالفت و مبارزه با حکومت شاه چه بوده است؟

۲ــ در کلام امام خمینی چه خطر و تهدیداتی از جانب اسرائیل متوجه ایران بود؟ آیا این تهدیدها هم اکنون نیز وجود دارد؟

۳ــ منظور امام از ارباب‌ها در سطر دوم پاراگراف آخر کیست؟

۴ــ اینکه امام به شاه نصیحت می‌کند که از پدرت عبرت بگیر، اشاره به چه واقعهٔ تاریخی دارد؟

کاربرگهٔ شمارهٔ ۱۲

رویدادهای مهم انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷

به بریدهٔ روزنامه‌های دوران انقلاب اسلامی دقت کنید و به پرسش‌ها پاسخ دهید.

(۱) ۱۸ شهریور ۱۳۵۷

اطلاعات
کشته شدگان و مجروحین تظاهرات دیروز
۷۸ نقطه تهران را در ۲۳ ساعت اخیر به آتش کشیدند
حکومت نظامی راه حل دائمی مسائل ایران نیست

(۲) ۱۳ مهر ۱۳۵۷

اطلاعات
بعلت فشارهای وارده از طرف عراق
موج اعتصاب در چند شهر کشور
حضرت آیت الله العظمی خمینی عراق را ترک کردند
بررسی آزادی زندانیان سیاسی آغاز شد
تظاهرات و تیراندازی در خرم آباد
مخالفان میتوانند از رادیو تلویزیون استفاده کنند

(۳) ۱۲ بهمن ۱۳۵۷

سلطنت خلاف حقوق بشر است
امام آمد
اطلاعات
آخرین پیام امام خمینی در پاریس

(۴) ۲۳ بهمن ۱۳۵۷

دیروز ملت کاخ ۵۷ سال ظلم را ویران کرد.
رژیم متلاشی شد
اطلاعات
آخرین سنگرهای فروریخته
• رژیم شاهنشاهی
• نخست وزیری
• شورای سلطنت
• مجلس شورا و سنا

۱ــ عنوان اصلی بریدهٔ شمارهٔ ۱، مربوط به چه رویدادی است؟

۲ــ بر اساس خبر بریدهٔ شمارهٔ ۲، چرا امام عراق را ترک کردند؟

۳ــ به بریدهٔ شمارهٔ ۲ دقت کنید و بگویید حکومت شاه برای آرام کردن مردم، چه قول‌هایی داد؟

۴ــ در بریدهٔ شمارهٔ ۳، منظور امام از «مملکت ۲ دولت ندارد، تو غیرقانونی هستی، برو» کدام دولت است؟

۵ــ در بریدهٔ شمارهٔ ۴، منظور از «کاخ ۵۷ سالهٔ ظلم» چیست؟

۶ــ به بریدهٔ شمارهٔ ۴ دقت کنید و بگویید با فروریختن کدام سنگرهای رژیم پهلوی، انقلاب پیروز شد؟

کاربرگهٔ شمارهٔ ۱۳

لایه‌های فرهنگ

متن زیر دربارهٔ روستای خان‌آباد نوشته شده است. خان‌آباد (محمدیه) روستایی کوهستانی است که در بخش جنوبی استان مرکزی و در ۳۵ کیلومتری غرب شهرستان خمین واقع شده و حدود ۵۰۰ نفر جمعیت دارد. متن را بخوانید و چند مورد از **نمادها، هنجارها، ارزش‌ها و عقاید** مردم این روستا را از متن استخراج و دسته‌بندی کنید و در جدولی بنویسید.

...روستای خان‌آباد با توجه به قدمت باستانی و داشتن آثار تاریخی و آب وهوای مناسب و جاذبه های طبیعی، قابلیت زیادی برای گردشگری دارد. با توجه به تحقیقات باستان‌شناسی، قدمت سکونت در این منطقه به حدود ۳۰۰۰ سال پیش برمی‌گردد. از جمله آثار باستانی روستا که نشانه‌هایی از این قدمت دارد می‌توان به چند **قلعه قدیمی** و چند قطعه **سنگ نگاره** و **چهار غار** در کوه‌های منطقه اشاره کرد.

از دیدنی‌های روستا یکی حفره‌ای در بلندترین **نقطه کوه گره** است که مردم منطقه آن را به نام «سوراخ بند باز» می‌شناسند و بنابر بر روایاتی که سینه به سینه نقل شده، این حفره محل کمین و پناه‌گاه شخصی به نام بند باز بوده که البته قسمت‌هایی از آن تخریب شده است. «**سنگ گِنه**» نیز از آثار قدیمی روستاست. در گذشته مردم روستا جهت تعیین زمان نقل و انتقال آب قنات از یک کشاورز به کشاورز دیگر جهت آبیاری زمین‌ها و باغ‌ها از این سنگ به‌عنوان ساعت استفاده می‌کردند. این سنگ در ضلع جنوب شرقی کوه گره و در درّه‌ای به نام دره گِنه قرار دارد. تعیین زمان به این صورت بوده که در هنگام غروب که سایه کوه به این سنگ می‌رسیده، نقل و انتقال آب آغاز می‌شده است.

شغل اصلی اهالی روستای خان آباد کشاورزی و دامداری است.

...زنان روستا در گذشته (حدود نیم قرن پیش) پیراهن‌های بلند چیت و شلوار گشاد می‌پوشیدند. همهٔ زنان نوعی پوشش در روی سر داشتند که آن را چارقد می‌نامیدند و در زیر گردن با سنجاق قفلی آن را محکم می‌کردند، آنها از کفش‌های لاستیکی به نام گالش و در هنگام انجام فعّالیت‌های روزانه از نوعی دمپایی روبسته به نام اروسی استفاده می‌کردند و فایده آن این بود که خار و خاشاک کمتری با پاها تماس پیدا می‌کرد. لباس مردها یک پیراهن بلند با دو چاک در طرفین و یک شلوار و یک کمربند (شال دور کمر) وکفش‌های لاستیکی بود که عمدتاً جنس آنها از پارچه‌های ارزان قیمت چیت و کرباس بود. از نظر اجتماعی، داشتن کلاه بین مردان مسن‌تر ده بسیار اهمیت داشته است.

در حال حاضر، مردان ده **لباس‌های متداول** مانند کت وشلوار و پیراهن و زن‌ها پیراهن و بلوز و دامن و شلوار و روسری می‌پوشند و هر چند در بین قدیمی‌ترها استفاده از شلوارهای پاچه گشاد، چارقد، کفش‌های لاستیکی، عبا دیده می‌شود اما نسل جدید لباس‌هایی با رنگ‌های شاد و مدل‌های روز را می‌پوشند. به‌علت همجواری روستای خان‌آباد با استان لرستان **لهجه محلی روستا فارسی آمیخته با لری** است و در کلمات فارسی، حرکات آن تغییر کرده و به‌حالت بسیار شیرین تکلم می‌شود. متأسفانه با نفوذ فرهنگ شهرنشینی در بین اهالی این گویش محلی شیرین کم‌کم رو به فراموشی می‌رود.

خواهر = خو آر	**برادر = برار، کاکا**	**شب = شِو**	**پشه = پَخشه**	**سرفه = کووَ**	**صورت = تورو**	**عطسه= پِشکَه**
خواب = خِو	**آستین = اَنگِلَه**	**تاب بازی = قوقو**	**دیزی =دیگیله**	**آنطرف = اولا**	**زبان = زو آن**	

روستای خان‌آباد، **مسجد جامع** و چند **حسینیه** دارد. از زیباترین و باشکوه‌ترین مراسم مذهبی که در روستای خان‌آباد اجرا می‌شود **عزاداری دهه محرم** است. **یادواره شهدای** روستا نیز به همت دهیاری، شورای اسلامی، انجمن جوانان، هیئت امناء و کانون فرهنگی هنری شفق ومسجد خاتم الانبیاء در روستا برگزار می‌شود و طی مراسمی افراد به دیدار خانواده شهدای روستا می‌روند و یاد و خاطره آنها را گرامی می‌دارند.

در روستای خان‌آباد رسم بر این است که هر سال بعد از پایان بارندگی‌های فصل بهار زن‌های روستا با همکاری و کمک همدیگر **آش نذری کریز** می‌پزند که به نیت زیاد شدن آب کریز (قنات اصلی روستا) و یا کم نشدن آب آن است و نذر می‌کنند که سال پر برکتی برای آنها باشد و بعد از پخت آش آن را بین همه اهالی تقسیم می‌کنند.

با گذشت زمان، برخی آداب و رسومی که در روستا با تشریفات خاصی انجام می‌شده از خاطر رفته اما برخی نیز با کمی تغییر، هر ساله اجرا می‌شود. شامگاه چهلمین روز پس از جشن شب چله، در چلهٔ زمستان، **جشن ناقالی «کردعلی کوه» «سَدَه» یا «سده سوزی»** برگزار می‌شود. اهالی روستای خان‌آباد بر این باورند که سرمای زمستان در این هشت روز که برابر با چهار روز آخر چله بزرگ و چهار روز اول چله کوچک است به اوج خود می‌رسد و بعد از پایان این هشت روز زمین نفس می‌کشد و زندگی را از سر می‌گیرد. پس، به همین مناسبت جشن می‌گیرند و با آتش زدن مترسکی کریه و زشت به نام کوله مرجان که نماد چیره شدن نور بر ظلمت و سیاهی می‌باشد می‌گویند : «ناقالی گنه گنه چهل رفته پنجا مانه». این مراسم هر ساله در روستای خان با حضور اهالی روستا و مهمانانی

از روستاهای همجوار در دهم بهمن‌ماه (چهل روز از زمستان گذشته و پنجاه روز به نوروز مانده) برگزار می‌شود. کشاورزان و باغداران نیز با قرار دادن تکه سنگی در روی تنه درختان میوه آرزوی سالی پربار را در سر می‌پرورانند آنها بر این باورند که قرار دادن سنگ در لابه لای شاخه و یا روی تنه درختان باردهی درخت را افزایش می‌دهد.

... رفتن به مهمانی‌های شبانه یا **شب‌نشینی و خوردن شب چره** از کارهای متداول اهالی خان‌آباد است. شب‌نشینی در اواخر پاییز و فصل زمستان بیشتر صورت می‌گیرد زیرا در روستاها بعد از برداشت محصول در فصل پاییز، اوقات فراغت و بیکاری روستائیان آغاز شده و تا پایان زمستان ادامه پیدا می‌کند. در شب‌های بلند زمستان، خانواده‌ها به دیدار اقوام، آشنایان و دوستان می‌روند. زنان در یک طرف کُرسی، کودکان در کنار هم و مردان خانواده نیز در طرف دیگر کرسی نشسته و با یکدیگر گفت‌وگو می‌کنند. افراد ابتدا از کارهای روزانه خود صحبت می‌کنند و خاطراتی نیز از گذشتگان بیان می‌کنند. بیان داستان‌ها و یا حوادث تاریخی که به آن مَتل می‌گویند و معمولاً توسط بزرگ‌ترها و باسوادترها بیان می‌شود، بسیار جذاب و شیرین است به طوری‌که در هنگام بیان آنها سکوت مطلق حاکم می‌شود و همگی سراپا گوش می‌شوند. از ضروریات شب‌نشینی‌ها در خان‌آباد، خوردن «شَب چَره» است که در لهجه خان‌آبادی «شِوچِرَ» می‌گویند. بعد از خوردن چای و کمی گفت‌وگو، زن میزبان به اندرونی رفته و با یک مَجْمَعه بزرگ که حاوی بشقاب‌هایی از تنقلات رنگارنگ مانند مغز گردو، مغز بادام، مغز هستهٔ زردآلو، شاهدانه، نخودچی، کشمش، برگه، آلو، سنجد و گندم بو داده است وارد اتاق مهمانان می‌شود و بشقاب‌ها را به طرز مناسب بر روی کرسی و در مقابل مهمانان و سایر افراد قرار می‌دهد.

جشن خرمن زمانی برگزار می‌شود که محصولات در حال برداشت است. در این زمان، جوانان و بچه‌ها شادمانی خاصی دارند و با این شادمانی به محل خرمن می‌روند و از صاحب خرمن درخواست می‌کنند مقداری از محصول را به‌صورت پاداش به آنها بدهد که اصطلاحاً کوکوله می‌گویند. صاحب خرمن نیز با شادمانی خاصی مقداری از آن را که حدود ۲ تا ۳ کیلو می‌باشد به آنها می‌دهد و آنها نیز به همراه بچه‌های دیگر با پول یا کالایی که از فروش یا معامله آن به‌دست آورده‌اند، جشن می‌گیرند. اعتقاد بر این است که این عمل موجب برکت محصولات می‌شود.

... از مراسمی که در شب عید برگزار می‌شده و هنوز هم کم وبیش به قوت خود باقی است «**تخ تخی**» است. جوانان روستا در شب عید بر پشت بام‌ها رفته و پارچه‌ای که معمولاً چادر خانم‌ها است را از پشت‌بام خانه اهالی طوری آویزان می‌کنند که جلو درب ورودی خانه باشد و از اهل خانه طلب عیدی که معمولاً سکه یا تخم‌مرغ رنگی است می‌کنند، سپس اهل خانه عیدی را به چادر گره زده و چادر را به علامت بستن عیدی کمی تکان می‌دهند و چادر بالا کشیده می‌شود. البته در گذشته چادر از سوراخی که روی پشت بام بوده (دریچه) و جهت تهویه خانه از آن استفاده می‌شده آویزان می‌شد. این مراسم در اصطلاح تخ تخی نام دارد. در روستای خان‌آباد اعتقاد بر این است که **سفره صبحانه روز نوروز** را یکی از افراد فامیل که معمولاً پسر بزرگ فامیل است باز کند تا سفره همیشه پربرکت باشد. لذا در روز عید کسی حق باز کردن آن را ندارد تا فرد موردنظر آن را باز کند و داخل سفره نیز کادویی قرار می‌دهند و شخصی که سفره را باز می‌کند کادو متعلق به اوست.

در نانوایی روستای خان‌آباد، نان **شیرمال و فتیر محلی** به مناسبت عید نوروز پخته و عرضه می‌شود. متأسفانه با ورود فرهنگ شهرنشینی در روستا خیلی از مراسم‌ها فراموش شده‌اند که از جمله می‌توان به مراسم پخت نان اشاره نمود. دیگر در روستا خبری از تنورهایی که با ملاتی از گل و موی بز ساخته می‌شد، نیست. همچنین از بوی دود تنور که هنگام صبح قبل از طلوع آفتاب به مشام می‌خورد و انسان را از خواب بیدار می‌کرد.

...مردم خان‌آباد به **چشم‌کردن** اعتقاد زیادی دارند. برای جلوگیری از چشم‌زخم، مهره‌هایی آبی رنگ به نام مُرُّ کِوُّ آویزان می‌کنند و نیز آیهٔ «وَ اِنْ یکاد» و ادعیه را با سنجاق بر شانهٔ چپ افراد نصب می‌کنند. ریختن اسپند بر آتش و به اصطلاح اسفند دود کردن نیز همچون سایر مناطق ایران برای رفع چشم‌زخم مرسوم است. در خان آباد برای خنثی کردن اثر چشم‌زخم اشعاری را به زبان محلی می‌خوانند.

اهالی روستای خان‌آباد همچنین براین باورند، اگر نوزادی در هنگام سپیده دم به دنیا بیاید موجب برکت است. رسم براین است که اگر فردی کاری را شروع می‌کند مثلاً دارکردن قالی یا پخت نان و... انتظار دارند این فرد در ابتدای کار در آنجا حضور داشته باشد و یا او را دعوت می‌کنند تا موجب برکت در آن کار شود و اصطلاحاً می‌گویند فلان شخص **پای سبکی** دارد.

برگرفته از تارنمای روستای خان آباد

با تصرف و تلخیص

www.khanabad.ir

کاربرگهٔ شمارهٔ ۱۴

سازگاری همسران

۱ــ موقعیت‌های زیر را بخوانید. در مقابل هر موقعیت، یکی از عبارت‌های زیر را انتخاب کنید و بنویسید. سپس، برای تکمیل آن موقعیت جمله‌ای بنویسید که راهکاری برای سازگاری در خانواده باشد.

گذشت	قدردانی کردن	ادب و احترام	بهانه جویی نکردن	عذرخواهی و جبران

* آقای سعیدی در حالی که کیسه‌های خرید میوه و سبزی را در هر دو دست دارد، وارد خانه می‌شود.

همسر او .....

.....

* اعضای خانوادهٔ آقای صدیقی، برای زیارت به مشهد رفتند و خانه‌ای اجاره کردند. یک شب پس از برگشتن از حرم به خانه، آقای صدیقی کیف و جیب‌هایش را جست و جو کرد اما کلید خانه را پیدا نکرد. کلید گم شده بود و اعضای خانواده، هم بسیار خسته بودند.

آقای صدیقی .....

همسرش .....

عذرخواهی و جبران

* آقای دادخواه با خانواده به مسافرت رفته و در حال رانندگی است. او هرچند لحظه یک بار، دربارهٔ اینکه برادر همسرش یک ماه پیش در جایی به او تعارف نکرده است، حرف می‌زند و مدام این مسئله را تکرار می‌کند.

آقای دادخواه نباید .....

.....

* مهمان‌ها در حال نوشیدن چای و خوردن میوه‌اند. همسر آقای احمدی از آشپزخانه وارد اتاق می‌شود و در حال نگاه کردن است که جایی برای نشستن پیدا کند.

آقای احمدی .....

.....

* ساعت ۱۰ صبح آقای ناصری به همسرش تلفن می‌کند و می‌گوید برادرش با خانواده به سمت شهر آنها حرکت کرده است و برای ناهار به خانهٔ آنها می‌آیند. بعد از ظهر هم وقت ملاقات با دکتر دارند. از طرفی، همسر آقای ناصری را یکی از دوستانش به ناهار دعوت کرده است.

همسر آقای ناصری می‌تواند .....

.....

کاربرگهٔ شمارهٔ ۱۵

سازگاری والدین و فرزندان

الف ــ جدول زیر را کامل کنید. چند مورد از انتظارات مهمی را که والدین از شما و شما از والدین خود دارید، بنویسید.

انتظارات والدین از من	انتظارات من از والدین
* آنها از من می‌خواهند	* من انتظار دارم .....
*	*
*	*
*	*
*	*

ب ــ جدولی را که کامل کرده‌اید، به پدر و مادرتان نشان دهید. آیا انتظارات والدین را درست نوشته‌اید؟ دربارهٔ انتظارات متقابل با خانواده گفت و گو کنید.

۲ــ ایلیا دوست دارد روزهای تعطیل با دوستانش به گردش برود. والدین ایلیا نگران سلامت اخلاقی این معاشرت‌ها و مواجه شدن او با محیط‌ها و عقاید و ارزش‌های مخالف ارزش‌های خانواده هستند. پیشنهاد شما برای حل این مسئله به طوری که انتظارات هر دو طرف برآورده و رعایت شود، چیست؟

کاربرگهٔ شمارهٔ ۱۶

حقوق و تکالیف شهروندی

حکومت و شهروندان در قبال یکدیگر از حقوقی برخوردارند و تکالیفی برعهده دارند. با توجه به آنچه در فصل یازدهم آموخته‌اید، جدول زیر را کامل کنید.

حکومت/ دولت	شهروندان/ ملت
حکومت وظیفه دارد	شهروندان وظیفه دارند مالیات بپردازند.
حکومت وظیفه دارد امنیت را برقرار کند و از سرزمین و مرزهای کشور دفاع کند.	شهروندان وظیفه دارند .....
حکومت وظیفه دارد	شهروندان حق دارند در امور سیاسی کشور و انتخاب مسئولان توانمند و شایسته مشارکت کنند.
حکومت وظیفه دارد قوانین مناسب و عادلانه‌ای تدوین و تصویب کند.	شهروندان وظیفه دارند .....
حکومت وظیفه دارد	شهروندان حق دارند از تأمین اجتماعی برخوردار شوند.

کاربرگهٔ شمارهٔ ۱۷

موقعیت‌های زیر را بخوانید و برای افزایش بهره‌وری در هر مورد، پیشنهادی با توضیح بنویسید.

قرار است نسرین با مادرش به دندان‌پزشکی برود. او می‌داند که کار ترمیم و پرکردن دندان مادرش یک ساعت و نیم تا دو ساعت طول می‌کشد و او باید این زمان را در اتاق انتظار مطب بنشیند.

.....

.....

خانم میرزایی در یک آپارتمان ۴ واحدی زندگی می‌کند. همسایه‌ها روابط خوبی با هم دارند. آنها یک باغچهٔ مشترک ۱۵ متری در حیاط دارند که فقط چند بوته گل در آن کاشته شده و بیشتر آن بدون استفاده مانده است.

.....

.....

قرار است یک نمایشگاه عکاسی از طبیعت، در مدرسه برپا شود که مدیریت آن به عهدهٔ شماست. شما با مسائلی چون **انتخاب ۱۰ نفر دانش‌آموز برای عکاسی**، **برنامه‌ریزی برای تعیین مکان‌های عکس‌برداری از طبیعت** و **چگونگی رفتن به آن مکان‌ها**، **مکان برگزاری نمایشگاه**، **چگونگی بازدید مدعوین** و ... روبه‌رو هستید. به عنوان مدیر گروه و نمایشگاه، طرحی بریزید که در هر یک از این مراحل و اقدامات بهره‌وری رعایت شود.

.....

.....

.....

.....

.....

کاربرگهٔ شمارهٔ ۱۸

حل مسئله

سال گذشته، برگزاری جشنوارهٔ مقاله‌های برتر به مؤسسه‌ای واگذار شد. افراد مؤسسه می‌بایست ۲۰۰ مقاله را که از طرف پژوهشگرانی از سراسر کشور برایشان ارسال شده بود، به ۲۵ نفر از استادان رشته‌های مختلف می‌دادند تا آنها را بخوانند و بررسی کنند. سپس، روی فرم‌های مخصوص به آن مقاله‌ها امتیاز بدهند، ده مقالهٔ برتر را انتخاب کنند و به آنها جایزه بدهند. هر مقاله را سه استاد (داور) بررسی و امتیازدهی می‌کردند. بعضی از استادان در شهر محل برگزاری جشنواره و بعضی دیگر در شهرهای اطراف ساکن بودند. مؤسسه مدت دو هفته هر روز از چند تن از استادان دعوت می‌کرد که در محل موردنظر حاضر شوند و مقاله‌ها را بررسی کنند. هزینه‌های این کار به شرح زیر بود :

ردیف	موارد	هزینه (تومان)
۱	اجارهٔ محل بررسی مقالات	۲,۵۰۰,۰۰۰
۲	دستمزد یک نفر خدمه برای پذیرایی (چای و ناهار)	۲۰۰,۰۰۰
۳	هزینهٔ آمد و رفت استادان به محل (تاکسی، آژانس و ...)	۱,۰۰۰,۰۰۰
۴	ناهار و پذیرایی	۶۵۰,۰۰۰
۵	دستمزد استادان بابت بررسی مقالات	۲۰,۰۰۰,۰۰۰
۶	هزینهٔ تکثیر مقاله و پیک	۴۵۰,۰۰۰
	جمع کل	۲۴,۸۰۰,۰۰۰

سؤال : اگر قرار باشد امسال دوباره همین جشنواره برگزار شود، به نظر شما این مؤسسه چگونه می‌تواند برخی هزینه‌ها را کاهش دهد یا حذف کند؟ (توجه کنید که تعداد استادان و دستمزد آنها (ردیف ۵) را نمی‌توان کاهش داد.)

.....

.....

با راه حل پیشنهادی شما «هزینهٔ کل» چقدر کاهش می‌یابد؟

معلمان محترم، صاحب‌نظران، دانش‌آموزان عزیز و اولیای آنان می‌توانند نظر اصلاحی خود را دربارهٔ مطالب این کتاب از طریق نامه به نشانی تهران-صندوق پستی ۱۵۸۷۵/۴۸۷۴ گروه درسی مربوط و یا پیام نگار (Email) talif@talif.sch.ir ارسال نمایند.

دفتر تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطهٔ نظری